

Литвин А.П., Яковенко А.К.

СОЦІОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Львів
«Новий Світ–2000»
2013

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Лист № 1/11-6354 від 01.04.2013року)

Литвин А.П., Яковенко А.К.

Соціологія: [навчальний посібник] / Анатолій Пантелійович Литвин, Алла Казимирівна Яковенко. – Львів: Новий Світ-2000, 2013. – 363 с.

У навчальному посібнику розкрито основні теми, що передбачено Держстандартом викладання соціології для студентів несоціологічних факультетів, проаналізовано закономірності соціальних процесів, висвітлено актуальні питання теорії та історії соціології, визначена сутність соціологічної науки, її об'єкт, предмет, структура і функції, а також роз'яснена методика та техніка соціологічних досліджень.

Запропоновано типологізацію соціологічних теорій. Вивчення у посібнику соціальної структури, статусу і ролі, соціальної стратифікації суспільства пов'язано як із соціальною статикою, так і соціальною динамікою. Останню розкрито як соціальний процес втілений в соціальну мобільність, міграцію, соціалізацію і соціальний розвиток: соціальні організації, інститути та їх рушійні сили.

У посібнику розглянуто також засади деяких спеціальних або галузевих соціологічних теорій (соціологія культури, соціологія економіки, соціологія політики, соціологія особистості, соціологія сім'ї) та прикладну соціологію, бо остання застосовує методи конкретно-соціологічних досліджень для отриманих первинних даних, на ґрунті котрих здійснюють систематизацію наукових результатів.

Рекомендовано для студентів ВНЗ України всіх форм навчання, де викладають дисципліну «Соціологія».

Авторський колектив:

Литвин Анатолій Пантелійович, к. соціол. н., доцент кафедри загальнооекономічних та гуманітарних дисциплін Нововолинського факультету Тернопільського національного економічного університету;

Яковенко Алла Казимирівна, к. соціол. н., доцент, професор кафедри соціології Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Рецензенти:

Туленков М.В. – доктор соціологічних наук, професор факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Романенко Ю.В. – доктор соціологічних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Довгань А.О. – доктор філософських наук, професор, зав. кафедри українознавства та філософії Тернопільського національного політехнічного університету імені Івана Пулюя.

Copyright © Литвин А.П., Яковенко А.К., 2013.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО	8
1.1. Об'єкт і предмет соціології	8
1.2. Структура та рівні соціологічних знань	11
1.3. Методологія та методи соціології	15
Запитання для самоперевірки	24
Тема 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ	25
2.1. Виникнення та розвиток класичної соціології у 40-80 роках XIX ст.	25
2.2. Соціологічна теорія марксизму	31
2.3. Соціологізм Е. Дюркгейма	33
2.4. «Розуміюча соціологія» М. Вебера	36
Запитання для самоперевірки	39
Тема 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ЗУСИЛЛЯМИ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ	41
3.1. Становлення соціологічної думки в Україні.....	41
3.2. М. Грушевський як історик-соціолог	45
3.3. Соціологія Б. Кістяківського	50
3.4. Соціологічна концепція М. Шаповала	54
3.5. Соціологія політики В. Липинського	59
3.6. Соціологія в Україні сьогодні	65
Запитання для самоперевірки	68
Тема 4. СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ТА ЇХ ТИПОЛОГІЗАЦІЯ	70
4.1. Типологізація соціологічних теорій	70
4.2. Функціоналізм: функціоналізм, структурний функціоналізм, неофункціоналізм	73
4.3. Конфліктualізм	75
4.4. Інтеракціонізм: символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія, етнометодологія, концепція соціального обміну, концепція керування враженнями, теорія ролей	78
4.5. Натуралістична соціологія: соціобіологія, соціальний біхевіоризм	83
4.6. Постмодернізм	86
Запитання для самоперевірки	88
Тема 5. СОЦІАЛЬНА СТАТИКА І СОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА СУСПІЛЬСТВА ..	89
5.1. Соціальна статика суспільства	89
5.1.1. Соціальна структури суспільства та її елементи в поняттях	90
5.1.2. Соціальний статус та соціальна роль	94
5.1.3. Соціальна стратифікація суспільства	97
5.2. Соціальна динаміка суспільства	102
5.2.1. Соціальний процес	102

5.2.1.1. Соціальна мобільність	106
5.2.1.2. Міграція	108
5.2.1.3. Соціалізація	112
5.2.2. Соціальний розвиток	118
5.2.2.1. Соціальний розвиток та колективні суб'єкти соціальної динаміки в поняттях ..	118
5.2.2.2. Соціальні організації, інститути та їх рушійні сили	121
5.2.2.3. Спрямованість соціального розвитку	122
Запитання для самоперевірки	123
Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ	125
6.1. Об'єкт і предмет соціології культури. Дискусії щодо визначення поняття «культура» в соціології	125
6.2. Базові елементи культури	131
6.3. Соціальні функції культури	141
Запитання для самоперевірки	142
Тема 7. СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ	144
7.1. Соціологія економіки як наука	144
7.2. Основні поняття і категорії соціології економіки	149
7.3. Суб'єкти економічних відносин	157
Запитання для самоперевірки	162
Тема 8. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ	163
8.1. Теоретична база становлення та розвитку соціології політики. Об'єкт, предмет та завдання соціології політики	163
8.2. Основні складові соціології політики	166
8.3. Електоральні дослідження в соціології політики. Сутність екзит-полу	174
Запитання для самоперевірки	180
Тема 9. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї	184
9.1. Об'єкт, предмет, структура та функції сім'ї	184
9.2. Шляхи розвитку і зміцнення сучасної сім'ї	188
9.3. Напрямки дослідження сім'ї в сучасній Україні	193
Запитання для самоперевірки	195
Тема 10. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ	197
10.1. Становлення та розвиток соціології праці в Україні	198
10.2. Формування соціологічних ідей про працю та управління у Європі	201
10.3. Соціальне прогнозування, проектування, планування, регулювання і контроль у виконанні управлінських рішень	206
Запитання для самоперевірки	213
Тема 11. СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ	214
11.1. Сутність громадської думки та її основні характеристики. Об'єкт, предмет і суб'єкт громадської думки	214
11.2. Громадська думка як стан масової свідомості і як соціальний інститут	219

11.3. Канали висловлювання громадської думки та її функції	224
Запитання для самоперевірки	228

Тема 12. ТЕХНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

12.1. Програма соціологічного дослідження та її структура	231
12.2. Вибірка у соціологічному дослідженні	235
12.2.1. <i>Ступінь відбору</i>	236
12.2.2. <i>Типи виділених об'єктів репрезентації та спосіб їх районування на проміжних ступенях відбору</i>	238
12.2.3. <i>Спосіб відбору об'єктів репрезентації та одиниць спостереження</i>	240
12.2.3.1. <i>Гніздовий відбір</i>	240
12.2.3.2. <i>Систематичний відбір</i>	242
12.2.3.3. <i>Квотний відбір</i>	243
12.2.3.4. <i>Стихийний відбір</i>	246
12.3. Анкета – інструмент соціологічного дослідження	251
12.4. Обробка та аналіз соціологічних даних. Звіт та його структура	258
Запитання для самоперевірки	273

Тести для контролю знань із соціології	275
---	------------

Основна література	333
---------------------------------	------------

Рекомендована література	337
---------------------------------------	------------

Словник основних термінів	340
--	------------

Іменний покажчик	360
-------------------------------	------------

ПЕРЕДМОВА

Коли в перебігу навчального процесу настає час повідомити студентам ВНЗ України про закономірності, становлення, будову, функціонування і розвиток суспільства, соціокультурне та інституційне регулювання соціальних відносин та взаємодію соціальних спільнот, то в навчальний план багатьох факультетів, окрім, звісно, соціологічних, бо там викладають спеціальні соціологічні дисципліни, вводять навчальну дисципліну «соціологія». Її виникнення сталося у першій половині XIX ст. і спочатку вона прагнула охопити суспільство в цілому, тобто бути суспільствознавством. Але протягом подальшого часу, відбулися зміни – зберігши загалом об'єкт, предмет звузився, що сприяло, зокрема, конкретизації методів соціологічного дослідження. У першу чергу, відбувалося відокремлення соціології від соціальної філософії; що сприяло становленню відносно автономної соціальної науки, в фокусі котрої опинилась людська діяльність та все з цим пов'язане (суб'єкти діяльності, норми, наслідки – конфлікти чи солідаризація, соціальні структури тощо). Тобто, уточнення предмету соціології означало, не тільки те, що він внутрішньо структурувався, а ще й те, що структурувалося саме соціологічне знання, бо кожна наука повинна мати не тільки історію та теорію, методи та методологію, а ще щось специфічне в суспільствознавчому колі наук, тому соціологія містить, згідно напрямкам людської діяльності, ще й спеціальні чи галузеві складові.

Згідно з неухильним отриманням нових емпіричних матеріалів щодо зазначеного вище, через накопичення знань, отриманих завдяки результатам дослідників різних країн (в першу чергу США, де в 1892 р. створено перший в світі соціологічний факультет в структурі Чиказького університету, та згодом Європи, бо в університеті Бордо в 1895 р. створена перша соціологічна кафедра) відбувалася глибока диференціація соціології. Так, хоч на сьогодні кількість соціологічних теорій вже не перерахувати навіть за допомогою пальців двох рук, вона перманентно та неухильно зростає. Це змушує багатьох авторів шукати засоби, щоб їх згрупувати у окремі теоретичні блоки, тобто здійснити їх типологізацію. Окрім наукового значення, ця типологія має дидактичне значення, бо потрібна не стільки для того, щоб впорядкувати історико-соціологічний матеріал, скільки для кращого, швидшого засвоєння представниками наступного покоління фахівців цього матеріалу. Отже, в навчальному

посібнику окреслено підходи до типологізації соціологічних теорій, в наслідок чого маємо такі типи: функціоналізм (структурний функціоналізм), конфліктуалізм, марксизм, інтеракціонізм, теорія обміну, розуміюча соціологія, історичний акціоналізм та натуралістична соціологія: соціобіологія, соціальний біхевіоризм і, нарешті, постмодернізм.

Для першого отримання цілісної картини розвитку суспільства, як мінімум, слід скористатися підходом основоположника соціології О.Конта, який пояснював функціонування суспільства згідно двох взаємодоповнюючих точок зору у вигляді соціальної статички і соціальної динаміки. Перша вказує на досягнення сталості соціальних структур (спрямована на соціальний порядок), а друга – на генезис соціальних змін, перехід від одних соціальних систем до інших (цей перехід часто називають історичним процесом, але існують ще інші назви).

При розгляді соціальної статички (соціального порядку) соціальні явища розглянуто в конкретних межах простору й часу, а оскільки вони впливають одне на одного, то їх розглянуто, вказуючи або на їх взаємодію чи на їх функціональний зв'язок. До відповідної теми входять питання щодо соціальної структури, соціальних статусів та ролей. При розгляді соціальної динаміки увага звернута на те, як одні суспільні явища визначають появу та напрямок руху інших, розвиток соціальних змін, перехід від одних соціальних систем до інших. Тобто суспільство вивчають, згадуючи як соціальні процеси, так і соціальний розвиток. До соціального процесу відносимо, наприклад: міграцію, соціалізацію, соціальну мобільність. Центральною темою в розгляді соціального розвитку стають джерела і механізми суспільних змін і розвитку, що пов'язані з конкретними темпоральними обставинами.

Такий підхід дає чіткішу уяву про розвиток суспільства, бо його в соціології докладніше розглянуто через низку спеціальних або галузевих соціологічних теорій, використовуючи прикладну соціологію, бо остання і застосовує методи конкретно-соціологічних досліджень для отриманих первинних даних, на ґрунті котрих здійснюють систематизацію наукових результатів. Для самоперевірки студентів наявні запитання, списки основної та рекомендованої літератури, словник, предметний покажчик та тести.

Тема 1

СОЦІОЛОГІЯ ЯК САМОСТІЙНА НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

План

- 1.1. Об'єкт і предмет соціології
- 1.2. Структура та рівні соціологічних знань
- 1.3. Методологія соціології та її методи

1.1. Об'єкт і предмет соціології.

Соціологія свою назву отримала завдяки відомому французькому вченому Огюсту Конту (1798–1857 р.р.). Він утворив її поєднанням латинського слова «socius/соціо» (**суспільство**) та грецького «λογος/логос» (**слово, знання, наука**). Отже, найпростіше визначення соціології – це наука про суспільство, а її саму відносять до суспільних наук взагалі та соціальних, зокрема. Від загального циклу наук, зазвичай виокремлюють гуманітарні науки, природничі та технічні. Поділ наук на природничі та технічні, соціальні та гуманітарні обумовлений тим, що кожна з цих груп наук має свій специфічний об'єкт. Зазначимо, що об'єкт науки – це не тільки реальність (природа, суспільство, людина), на яку спрямований процес дослідження, а ще й результати людської діяльності технічні та символічні системи. Таким чином, всі природничі науки (фізика, хімія, біологія, геологія тощо) мають єдиний об'єкт – природу, або створений природою; всі суспільні науки – суспільство; всі гуманітарні – символічні системи (мова, література, мистецтвознавство, історія, культурологія, етнографія тощо)), а соціальні – людську діяльність, де разом і діячі, і норми діяльності, і суто соціальні наслідки діяльності (наприклад, конфлікти чи солідарність тощо) – це політологія, демографія, соціологія. З огляду на те, що сучасна соціологія досліджує не тільки суспільство, але й особистість та мову, то більш коректно віднести **соціологію до соціогуманітарної науки**. Разом з тим технологія виробництва знань є загальною для всього комплексу наук. Отже, між природничими і суспільними науками немає абсолютної різниці, а є лише відмінності, породжені специфікою об'єктів їх дослідження у випадку окремих наукових дисциплін. Так, починаючи, з цитології, де об'єкт – клітина, і все далі, від органу через організм до суспільства врешті-решт, виявлено, що в разі роботи дослідників з об'єктом, що має ознаки живої системи (хоч би рефлекторність), то в результаті маємо справу з артефактами. Тобто результати

досліджень не є фактами, бо фіксують не стільки властивості об'єкта, скільки властивості об'єкти в ситуації його вивчення, тобто під впливом об'єктивних обставин експериментальної ситуації.

Ретроспективний огляд визначень предмету соціології, сформульованих вченими різних країн, які працювали у різні часи та у різних соціокультурних умовах, свідчить про суттєві відмінності у їх розумінні предметного поля соціологічної науки. Засновник соціології *О.Конт вважав, що її предметом є не якесь певне конкретно-історичне суспільство, а соціум як система в її минулому та сучасному.*

По-різному визначали предмет соціології послідовники О. Конта – соціологи XIX–XX сторіччя.

«Соціологія є наукою про надорганічну реальність; вона водночас описує цей процес і формує закони її еволюції».– Спенсер Г. (1820–1903 р.).

«Соціологію можна визначити як науку про інститути, їх генезу і функціонування».– Дюркгейм Е. (1858–1917 р.).

«Соціологія – це універсальний, міждисциплінарний метод дослідження соціальної поведінки людей, тобто таких їх дій, які свідомо співвідносяться з поведінкою інших людей». – Вебер М. (1864–1920 р.р.).

Соціологія – це «наука про порядок і прогрес людських суспільств». -Ковалевський М.М. (1851–1916 р.р.).

«Соціологія вивчає явища взаємодії людей один з одним, з одного боку, і явища, що виникають з цього процесу взаємодії, – з іншого,» це наука, «яка розглядає родові види всіх цих (соціальних) явищ і взаємозв'язків між ними». – Сорокін П. (1889–1968 р.р.).

«Предметом соціологічного аналізу виступають функціональні зв'язки у процесах людської діяльності, насамперед у ході здійснення соціальної взаємодії».– Парсонс Т. (1902–1979 р.р.).

«Соціологія...- це один із засобів вивчення людей...Соціологію можна визначити як наукове вивчення суспільства і соціальних відносин». – Смерзер Н. (1930 р.н.).

«Соціологія – наука про соціальне життя людини, груп і суспільств... Соціологія – це наука, що вивчає взаємозв'язки мікро- і макропроцесів через сферу повсякденного життя людини... Соціологія – суспільна наука, предметом вивчення якої є соціальні інститути,

що виникли у результаті промислових перетворень за останні 200-300 років». –Гідденс Е. (1938 р.н.).

«Соціологія – це наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільнот і форм їх самоорганізації: соціальних систем, соціальних структур та інститутів. Це наука про соціальні зміни, що викликані активністю соціального суб'єкта – спільнот; наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку та взаємодії між різноманітними соціальними спільнотами, між особистістю і спільнотами; наука про закономірності соціальних дій і масової поведінки»..- Ядов В.О. (1929 р.н.).

«Предметом соціології є суспільство як цілісний організм, соціальний механізми його функціонування та розвитку... Оскільки соціологія вивчає соціальну взаємодію, можна визначити соціологію як науку про соціальну активність і механізми, що її забезпечують і регулюють»..- Якуба О.О.(1929–2002 р.).

Отже, протягом розвитку соціології, як самостійної науки, уявлення вчених про її предмет змінювались. Це обумовлено, перш за все, трансформацією об'єкта соціології – суспільства, а саме: появою та розвитком нових проблем суспільного життя. Як підкреслює Ядов В.О.: *предмет будь-якої науки не може бути стабільним, «він знаходиться у постійному русі, розвитку, як і сам процес пізнання. Його рух залежить від двох вирішальних факторів: прогресу самого наукового знання, з одного боку, та потреб суспільства, що змінюється, соціального запиту, з іншого».*

У минулому соціології у справ визначення її предметного поля найбільш виразно виявились дві тенденції. **Перша** – це визначення соціології як науки, що досліджує цілісність суспільного організму, як соціально-культурної системи; **друга** – визначення соціології як науки про масовидні соціальні процеси та масову поведінку. **Перша тенденція** більшою мірою притаманна класичній соціології в Європі, що частіше визначають як предметно-орієнтовану науку. **Друга** – характеризує розвиток соціології в США, де схильні до проблемно-орієнтованої поведінкової науки.

Дискусії щодо предмету соціології, що розпочато майже одночасно з її проголошенням як самостійної науки, не затихають і сьогодні. При цьому учасники цієї дискусії, по-різному визначаючи предмет соціології, акцентують увагу, звісно, на різних елементах суспільного життя. Ось чому кожна з дефініцій (визначень) об'єкту соціології та її предмету має

такі ключові слова: «соціальне», «соціальна структура», «соціальна сфера», «соціальні інститути», «соціальні відносини», «соціальні процеси», «соціальні механізми», «соціальні спільноти», «соціальні феномени», «самоорганізація та саморозвиток суспільства», «соціальний факт та артефакт», «соціальна дія», «соціальна взаємодія» тощо. Остання категорія «соціальна взаємодія» відображає сутнісну характеристику суспільства, що має двоїстий характер, як процес та результат людської взаємодії.

З огляду на це, серед сучасних соціологів, поширена думка про те, що соціологічну науку сьогодні, перш за все цікавить, «процесуальний образ соціального світу», тобто фокус уваги в межах предметного поля соціології зосереджено на соціальних процесах.

Крім того, предмет соціології буде інтерпретовано по-різному, якщо його розглядати із точки зору структурних рівнів сучасної соціологічної теорії: *теоретична соціологія, спеціальні та галузеві соціології, конкретні соціологічні дослідження*.

Кожен із цих рівнів має підставу вирізняти свій предмет дослідження.

Отже: **соціологія – це наука, яка вивчає процеси цілісного розвитку суспільства та механізми його функціонування на рівні взаємодії між різними елементами соціальної структури: соціальними інститутами, соціальними групами, особистостями.**

1.2. Структура та рівні системи соціологічних знань.

Сучасна соціологія є розгалуженою системою знань різного рівня узагальнення: від теоретичного, фундамент якого становить соціальна філософія, через конкретні галузеві й спеціальні соціологічні теорії, що були означені американським соціологом Р. Мертоном терміном «теорії середнього рівня» до прикладної соціології.

У сучасній соціології існує **три бачення її структури: 1. Змістовне; 2. Цільове; 3. Масштабне.**

Перше – змістовне пропонує обов'язкову наявність трьох основних взаємопов'язаних компонентів:

1. *Емпіризм* – комплекс процедур, орієнтованих на збір і аналіз фактів соціального життя із використанням спеціальних методик.

2. *Теорії* – сукупності суджень, поглядів, гіпотез, що пояснюють процеси функціонування соціальної системи в цілому та її елементів.

3. *Методології* – системи принципів, методів, що лежать в основі накопичення і застосування соціологічного знання.

Друге – цільове констатує, що *фундаментальна соціологія* (базова, академічна) орієнтована на приріст знання і науковий внесок у фундаментальні доктрини. *Прикладна соціологія* орієнтована, звісно, на практичну діяльність.

Третє – масштабне поділяє науку на *макро- і мікросоціологію*.

Перша вивчає етноси, соціальні інститути, групи тощо, тобто великомасштабні групи, організації або соціальні системи.

Друга – сфери міжособистісних відносин, процеси спілкування у групах, сферу повсякденної реальності, бо пов'язана із конкретними соціологічними дослідженнями, тобто в узагальненому трактуванні досліджує людську поведінку в контексті особистої взаємодії.

У сучасній соціології існує структурний поділ системи соціологічних знань на макросоціологію та мікросоціологію.

Макросоціологія, таким чином, орієнтована на глобальні процеси, на виявлення тенденцій та закономірностей розвитку суспільства загалом, у сукупності всіх його системних складових, тобто підсистем. Макросоціологія визначена за своїм предметом як наука про цілісність суспільного організму, про соціальні організації та соціальні системи. Базовою соціальною реальністю на макросоціологічному рівні продукування знань вважають тотальність соціальної системи, якою обумовлено життя людей. Звісно, тому розуміння соціальних явищ йде завдяки як найширшому застосуванню методів системного аналізу.

Мікросоціологія досліджує ті соціальні явища і процеси, що відбуваються а межах відносно невеликих, тобто мікросоціальних систем. До них відносять особистість, сім'ю, трудовий колектив, інші малі групи. На відміну від макросоціологічного рівня рефлексії, мікросоціологія обирає людського індивіда як свою базову соціальну одиницю. Тому цілісність соціального життя вона розглядає та інтерпретує через соціальну поведінку та інтеракції індивідів, через міжособистісну взаємодію. На мікросоціологічному рівні продукування наукових знань переважають соціально-психологічні методи дослідження, а сама соціологія постає, перш за все, як наука про масові соціальні процеси, масову свідомість, поведінку та інтеракції.

Зазначене розмежування соціологічних знань, пов'язане із послідовністю заглиблення соціології у свій власний предмет, а призвело це до виділення саме макросоціології та мікросоціології. Дослідження

соціальної реальності у такому контексті означало не що інше як дослідження будови суспільства, взаємозалежності та взаємодії його великомасштабних структурних утворень, що зрештою могли б бути інтерпретовані як чинники конкретних форм соціальної поведінки індивідів і груп. Мікросоціологія ж зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистісному рівні, який її прихильниками названо базовим і водночас вирішальним у формуванні більш складних форм соціальної поведінки».

Для сучасної соціології в контексті розглядуваного питання актуальною є завдання, вперше поставлена Д.Белом (1919 р.н.) – здійснити кодифікацію знання. Оскільки кодифіковане знання – це систематичні форми знань, що їх надає сучасна наука, то саме такі знання, на думку Д.Бела, стають найдинамічнішою силою, що формує сучасне суспільство.

Соціологічна наука охоплює знання різного ступеня узагальнення, рівня аналізу, універсальності тенденцій, абстрактності та актуальності.

Вже було підкреслено, що найчастіше виділяють такі **три рівні** дослідницької уваги – **системи соціологічного знання**:

- емпіричний матеріал;
- спеціальні та галузеві соціологічні теорії;
- загальносоціологічні теорії.

Емпіричний рівень знань у соціології є відображенням окремих соціальних явищ, що доступні безпосередньому спостереженню. Тому на емпіричному рівні соціологічна наука використовує методи соціологічного спостереження, експерименту, вимірювання, опитування, анкетування, опису тощо. Статистичною одиницею або соціологічною монадою емпіричного знання виступає соціальний факт/артефакт, а тому саме це знання можна охарактеризувати як емпіричне.

Характерним для прикладної соціології є те, що вона, по-перше, зорієнтована на розв'язання конкретних практичних завдань, що стосуються або певних сфер людської життєдіяльності, а тому потребують дослідження в контексті чітко визначених соціальних груп.

По-друге, ознакою прикладного соціологічного дослідження є його опора на окремі спеціальні соціологічні теорії, що створена з використанням понятійного апарату окремої парадигми.

По-третє, оскільки прикладна соціологія обов'язково користується в тій чи іншій формі емпіричними методами дослідження соціальних явищ, то і сам розвиток прикладної соціології зумовлений потребою

емпіричного вивчення соціальних явищ, бо саме це спонукає її до широкого застосування таких методів дослідження як спостереження, анкетування, інтерв'ю, аналіз документів, соціометричний аналіз тощо.

І нарешті, прикладна соціологія схильна до вироблення практичних рекомендацій, що слугують підставою для вдосконалення управління соціальними процесами, або вирішення якихось конкретних завдань, розв'язання конфліктів тощо.

Галузеві та спеціальні соціологічні теорії зорієнтовано на дослідження відносно самостійних соціальних явищ та процесів, окремих складових суспільного життя. У полі зору цих теорій діяльність особистості та соціальних спільнот, окремі соціальні інститути та процеси, наприклад, такі: сім'я, молодь, освіта, управління, соціальна організація, соціальна активність, праця, зайнятість, дозволя, культура, виховання, гендер, місто чи село тощо. До найсучасніших спеціальних та галузевих теорій відносять теорії соціальної структури, теорії соціальних груп, теорії особистісних диспозицій, соціально-економічної та екологічної поведінки, соціологію пізнання, соціологію соціології, соціологію політики тощо.

Теоретична соціологія пропонує моделі функціонування суспільства як соціальної системи, до чого спонукають глобальні проблеми суспільного життя. Тому вона прагне охопити тенденції розвитку людства, суспільства загалом, систему механізмів соціального розвитку, сутність соціальних явищ, характер взаємозв'язків суспільства і природи, соціетальної (суспільної) спільноти і особистості, соціальні вияви культури. Теоретична соціологія переважно «підкується» приростом соціологічних знань.

У сучасній соціології співіснують, а тому взаємодоповнюють, а отже, й опонують одна одну різноманітні доктрини: структурний функціоналізм, символічний інтеракціонізм, теорія обміну, теорія конфліктів, зокрема, різновиди немарксистської та феноменологічної соціологій, соціологічний структуралізм та постструктуралізм, неомодернізм та постмодернізм.

Соціологічна наука на сучасному етапі розвитку тяжіє до ідейно-теоретичного та концептуального плюралізму. І тому теоретичну соціологію слід систематизувати, спираючись на такі терміни: метапарадигми і парадигми, останні по своїй суті виконують інтегруючу функцію по відношенню до більшої частини соціологічних теорій. Парадигма – термін, введений американським істориком науки і

філософом Т. Куном (1922–1996 р.р.). Під парадигмою Т. Кун розумів *«признане всіма наукове досягнення, яке протягом якогось часу дає науковому товариству модель постановки проблем і їх вирішення»*.

Г.Е. Зборовський розглядає п'ять метапарадигм щодо теоретичної соціології: класична, неокласична, посткласична, неокласична, постнеокласична (*більш детальніше ми їх розглянемо далі*). Із початку виникнення соціології з'явилося достатньо **різноманітних соціологічних шкіл та напрямів, відрізняючи їх змістовно**, вони від експертів отримують різні рівні і вагу.

1.3. Методологія соціології та її методи.

Методологія – це вчення про загальні принципи, методи і правила наукових досліджень. У найширшому розумінні **методологія не що інше, як вчення про способи, шляхи дослідження чи пізнання дійсності**. Ці способи змінюють згідно закономірностям розвитку відповідного об'єкта.

Тобто, **методологія це система, сукупність прийомів, методів, найбільш загальних принципів, положень, що складаються в узагальнений спосіб організації теоретичного та практичного освоєння об'єктивної реальності**. Методологія є фундаментом, на основі чого розбудовують систему знань кожної науки.

У філософському розумінні **методологія є аспектом епістемологічного (пізнавального) інтересу до наукового статусу соціології та її досягнень**. Такі класики соціологічної науки, як О. Конт, Е. Дюркгейм, К. Маркс, М. Вебер ґрунтовно переймалися методологічними питаннями вивчення суспільства. Кожен із них у своїх працях прагнув показати, що розробив особливий підхід до вивчення суспільства і таким чином сформував систему відповідних знань. Демонструючи валідність (обґрунтованість), змінність і відмінність нових дослідницьких підходів, вони робили вагомий внесок у розвиток соціології як особливої наукової дисципліни.

З минулого соціології знаємо, що головним завданням для неї було порівняння із природничими науками. Адже, засновником соціології О. Контом, вона визначена була як позитивна наука про суспільство (на основі розвинених на той час методів природознавства).

Позитивізм і, пов'язане із ним засилля натуралістичних підходів у осмисленні такого складного явища як суспільство, очевидно не влаштовували наукових класиків соціології, кожен із яких намагався

подолати позитивізм у науці їх доби. **К. Маркс** вбачав основу розвитку суспільства у таких соціальних явищах як *класова боротьба та економічні відносини*, **М. Вебер** акцентував увагу на *соціальній дії*, а **Е. Дюркгейм** вважав, що в межах соціологічного аналізу «*соціальним фактам*» належить окреме існування, і вони можуть вивчатися незалежно від індивідів, до яких вони належать.

Врешті-решт картина сучасної соціології постає як плюралістична система таких підходів:

- функціоналізм;
- символічний інтераціоналізм та інтерпретативна соціологія включно із теорією соціальної дії;
- марксистська соціологія та конфліктологія;
- формальна соціологія;
- феноменологічна соціологія та етнометолологія;
- структуралізм та постструктуралізм;
- історичний акціоналізм;
- натуралістична соціологія (соціобіологія, соціальний біхевіоризм);
- постмодернізм.

Результативність соціології проявляється, перш за все, за рахунок використання методик соціологічних досліджень, що є сукупністю прийомів, процедур та операцій емпіричного пізнання соціальної дійсності. Вони передують теоретичним способам побудови та обґрунтування соціологічного знання;

Якщо соціологія – це цілісна система, то в ній співіснують, використовують і доповнюють одні одних три групи методів:

- методи збору даних – спостереження, аналіз документів, експериментування, фокус-групи тощо;
- методи обробки і аналізу даних – факторний, латентно-структурний, кореляційний, регресивний, дисперсійний аналіз, ранжування, індексування тощо;
- методи побудови теорії – дедуктивний, індуктивний, порівняльний (корпоративістика), причинний, структурно-функціональний, генетичний тощо.

Сучасна соціологія, як ніколи, потребує дискурсу з метою приросту, кумуляції теоретико-методологічного знання про соціальну реальність та соціальну взаємодію індивідів. Адже і соціальна реальність, і соціальна взаємодія змінні. А це накладає свій відбиток на характер

класифікації соціальних закономірностей, бо соціологія як наука прагне виявити у відносинах між людьми, у розвитку суспільства щось загальне, повторюване, тенденційне і прогнозоване. Виразником суттєвих і необхідних, систематично відновлюваних зв'язків у різноманітних соціальних системах є соціальні закономірності, що групують за ознаками констатації співіснування соціальних явищ, встановлення тенденцій ймовірного зв'язку, функціонування, фіксації причинно-наслідкового зв'язку між соціальними явищами.

Тут слід розуміти якісну відмінність соціальних і природних закономірностей. Головною ознакою соціальних від природних є розуміння ймовірного, тенденційного характеру їх дії. Між світом природи і соціальним світом існує суттєва відмінність: якщо у світі природи ще йде пошук внутрішньої смислової структури, то соціальний світ – це світ конституційований змістом, він твориться людьми, які діють у ньому переживають та інтерпретують його як світ значень, цінностей і смислів. Соціологія не може нейтрально розуміти та пояснювати світ людського буття. Мова йде не про те, щоб ігнорувати цінності і смисли, що завжди присутні в діях індивідів чи спільнот, а про те, щоб дослідник виразно відокремлював свою власну оцінку від смислу та оцінок дій тих груп, що він досліджує. Дотримання цієї вимоги й наднадію, що соціологічному дослідженню притаманна об'єктивність та неупередженість, перетворює його в стандартне наукове знання.

Сучасний французький соціолог **Р. Будон** (1934 р.н.) у праці «Методи соціології» **поділяє соціологічні теорії на чотири класи.**

До першого класу віднесено теорії соціологів О.Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, М. Вебера, А. Турена, які відомі дослідженням **соціальних змін тобто вони «діалектики» або «еволюціоністи»**, надаючи перевагу синтетичним методам, аналізу, проектів, конфліктів, історичному порівнянню.

До другого класу віднесено теорії Ш. Монтеск'є, А. Токвіля, Т. Парсонса, бо вони вивчали соціальну систему. Їх цікавлять методи виявлення стійких суспільних утворень та їх функціональне значення. Вони відомі як структурні функціоналісти.

До третьої групи належать спеціальні та галузеві соціологічні теорії, предметом вивчення яких є культура, політика, економіка, освіта, молодь, сім'я, праця, відпочинок тощо. Ці теорії належать до «середнього» рівня, а їх прихильники прагнуть поєднати результати

емпіричних розвідок з деякою поміркованою концептуалізацією елементів предметної площини теорій.

Четверту групу складають теоретичні узагальнення соціологів, котрі обминають своєю увагою загальні, чи спеціальні соціологічні теорії. Їх увага спрямована на людські спільноти, соціальні організації, соціальні інститути, групи.

П.О. Сорокін запропонував свою версію структуру соціології у праці «Система соціології» і **виділив три основні розділи в теоретичній соціології**: соціальна аналітика (*соціальна антропология і морфология*); соціальна механіка, тобто вивчення *соціальних процесів*; соціальна генетика, тобто *теорія еволюції суспільного життя*.

Методи соціологічного дослідження. Питання, що ставлять соціологи у своїх теоретичних працях і на емпіричних етапах дослідження хвилюють практично всіх людей. Соціологів цікавлять не стільки думки певної групи людей, скільки їх можливі практичні дії. Соціологи завжди прагнули уникнути споглядальності. Перш ніж зробити висновок, вони нагромаджують емпіричний матеріал. Відповідно до поставленої мети, визначення об'єкта, предмета і гіпотез соціологічного дослідження соціолог використовує найпопулярніший на даний час метод опитування.

Соціологічне дослідження визначають як систему логічно послідовних методологічних, теоретичних, методичних і організаційно-технічних функцій, пов'язаних між собою з єдиною метою: отримати достовірні дані про ті соціальні явища або процеси, що вивчають, про тенденції або суперечності їх функціонування і розвитку, щоб ці дані використати в практиці соціального управління різноманітними сферами суспільного життя.

Методи дослідження поділяють на **якісні і кількісні**. Якщо якісні дослідження відповідають на питання – «як саме?» і «чому?» Це-тавтологічний метод, логічний метод, метод функціонального аналізу, метод фокус-групи, глибинне інтерв'ю, то кількісні на питання – «хто?» і «скільки?» Це – спостереження, опитування, анкетування, поштове чи телефонне опитування, онлайн-опитування, контент-аналіз.

Якісні методи дослідження

У теперішній час у сфері соціологічних досліджень популярності набувають якісні методи дослідження.

Тавтологічний метод. Саме поняття «тавтологія» по-різному використовують у науках (логіці, риторичі). У соціології зміст

тавтологічного методу полягає у об'єктивній тотожності різних сфер суспільства. Це означає, що одні й ті ж самі закони викликають тотожні зміни у різних складових компонентах соціальної дійсності. Прикладом тавтології може бути економічний детермінізм марксистської доктрини, що твердить, що закони виробництва породжують і визначають зміну всіх сфер суспільного життя: політиці, культурі, ідеології, релігії тощо. Тавтологія полягає в тому, що спочатку постулюється універсальний принцип (економічний детермінізм), а далі на його основі відшукують певну тотожність у функціонуванні різних соціальних підсистем. Знайдені у такий спосіб закономірності використовують для обґрунтування вихідного принципу. Тобто подібне пояснюється подібним.

Логічний метод спрямовано на пошук внутрішньої чи зовнішньої подібності серед суспільних явищ. У книзі «Протестантська етика і дух капіталізму» М.Вебер шукає аналогії між релігійними догматами, способом життя та структурою капіталістичного підприємництва.

Метод функціонального аналізу. Як термін частково виник під впливом математичного його розуміння, але у більшій мірі він зобов'язаний своїм походженням біологічним наукам, де терміном «функція» позначають життєві і органічні процеси, що розглядають із точки зору того, який внесок вона робить у збереження організму. Функціональний аналіз є, мабуть, найменш систематизованим напрямком серед сучасних соціологічних теорій. Він відомий тим, що один елемент певної системи пояснюють дією сукупності інших, тобто запроваджують принцип взаємодії і взаємного прямого чи зворотного відображення. Соціальна система має вигляд множини дзеркал, де кожен рівень, елемент, кожна структура гомологічно відтворює іншу, віддзеркалюючи одна одну. Цей прийом вдало використовували Т. Парсонс, Р. Мертон та їх прибічники. Зокрема, останній у праці «Соціальна структура і соціальна теорія» пояснює особливості політичного режиму США специфікою їх історико-культурного розвитку. Політичний режим є відображення історико-культурного процесу.

Метод фокус-групи найчастіше застосовують на практиці, а полягає він у проведенні спрямованого інтерв'ю в групі з 8–12 осіб з визначеними параметрами відповідно до мети дослідження.

Дуже часто групове інтерв'ю називають дискусією, що точніше відбиває зміст цього методу, оскільки наявність динаміки, активного обговорення і вільного висловлювання своїх думок учасниками (згоди і незгоди з якимиись точками зору) – необхідна умова для отримання

повніших, цінніших даних. Сенс методу полягає в ефекті, що створює ситуація групового обговорення. Справа у тому, що при проведенні індивідуального інтерв'ю існує чітке розмежування інтерв'юера і опитаного – це може сильно впливати на якість і глибину отриманих даних. У груповій дискусії опитуваний потрапляє у ситуацію спілкування з подібними до себе (яка найчастіше має вигляд неформальної бесіди), що допомагає знімати захисні психологічні бар'єри і полегшує вияви емоційних реакцій.

Фокус-групу проводять у спеціально обладнаному приміщенні (відеокамера, прямокутне (кругле) розміщення за столами учасників, таблички із іменами учасників, напої, цукерки, печиво. Протягом 2-2,5 годин відбувається обговорення теми за попередньо складеним сценарієм (гайду). Проводить фокус-групу професійний модератор (ведучий), якому відведена найважливіша роль – спрямовувати дискусію у потрібне річище відповідно до чітко визначених завдань, допомагати учасникам знайти контакт між собою і забезпечити залучення до розмови всіх учасників фокус-групи.

Як правило, проводиться 2–3 фокус-групи за спільним сценарієм з різним складом учасників. При цьому результати всіх проведених фокус-груп «накладаються» один на одний з метою узагальнення висновків.

Глибинне інтерв'ю. Цей метод полягає у послідовному опитуванні кваліфікованим інтерв'юером респондента з метою отримання відповідей і досягнення розуміння, чому члени групи поводяться певним чином і/або що вони думають про певну ситуацію. Респонденту ставлять запитання за досліджуваною темою, на котрі він відповідає у довільній формі. При цьому інтерв'юер ставить запитання на зразок: «Чому Ви так відповіли?», «Чи можете Ви обґрунтувати свою думку?», «Чи можете Ви навести якісь особливі аргументи?». Відповіді на подібні запитання допомагають інтерв'юєру краще осмислити міркування респондента, і реагувати на його відповіді, адекватним чином, «поглиблюючи» інтерв'ю. Тривалість одного глибинного інтерв'ю – 20-40 хвилин (залежно від тематики). Мінімальна кількість респондентів, на основі яких дослідники починають робити узагальнення – 19. Звичайно при використанні методу глибинного інтерв'ю загальна кількість респондентів становить більше 20 осіб.

Таким чином, перевага якісних методів соціологічного дослідження вбачають у тому, що вони не тільки констатують наявність явища, а й виявляють можливі причини та наслідки його виникнення. Основний недолік якісних методів соціологічного дослідження полягає у тому, що

при малій (обмеженій, а тому зазвичай нерепрезентативній) вибірці, вони не дозволяють давати кількісну оцінку визначених параметрів, згідно математико-статистичних стандартів.

Кількісні методи дослідження

Спостереження – отримання даних йде шляхом безпосереднього спостереження за діями об'єкта дослідження у певних ситуаціях. Основні види – особисті спостереження дослідника і спостереження з використанням технічних засобів.

Анкетування – перелік запитань, що ставлять особам, досвід яких вивчають. Для отримання достовірних письмових відповідей потрібно враховувати особливості різних запитань і дотримуватися ряду правил і принципів складання анкети. Метод анкетування детальніше буде описано нижче.

Поштове опитування полягає у розсиланні анкет і отриманні на них відповідей поштою. Якщо дотримуватися ряду правил і принципів цього різновиду анкетування, то правомірно його розглядати як ефективний прийом збирання первинних даних, бо важливими перевагами поштового опитування над інтерв'ю є його відносно помірна вартість і простота організації. Немає потреби у підборі, навчанні, контролі за діяльністю великої кількості інтерв'юерів і витрат на оплату їхньої праці. Ще однією позитивною рисою поштового опитування є можливість вибору респондентом найзручнішого для нього часу заповнення анкети.

Водночас поштове опитування має і свої недоліки. Найголовніший із них – неповне повернення анкет: далеко не всі потенційні респонденти заповнюють анкети і відсилають їх дослідникам, тому може вийти так, що думки тих, хто відповіли, не відбивають усієї повноти картини, оскільки немає можливості врахувати думки тих, хто утримувався від участі в поштовому опитуванні. Для подолання цих недоліків є спеціальні техніки, що описані в спеціальній літературі.

Телефонне опитування. Перевага цього методу над поштовим опитуванням у швидкості проведення дослідження, низька вартість, оперативність. Недоліком його є часове обмеження інтерв'ю (воно не повинно перевищувати більше 15 хвилин), а також потреба залучення спеціально навчених інтерв'юерів, а отже, витрата часових і/або грошових ресурсів на їх інструктаж. Окрім того, телефонне опитування може використовуватися ефективніше для певної групи, – як правило, це

пенсіонери, домогосподарки та інші соціальні групи, які мають достатньо вільного часу і широко використовують телефон як засіб спілкування.

Онлайн-опитування. Останнім часом цей метод набув популярності. На багатьох інтернет-сайтах є своя міні-анкета. Перевагою методу онлайн-опитування є швидкість отримання даних, а також простота і зручна для учасника форма анкетування – ви можете відповісти на наші запитання у будь-який зручний для себе час.

Однак цей метод може бути корисний передусім для вирішення локальних завдань. До того ж, обмеженість масиву даних, отриманих виключно від груп користувачів мережі Інтернет (тобто груп, які не представляють ширших прошарків), не дозволяє на їхній підставі робити достовірні загальні висновки.

Отже, метод опитування дозволяє у відносно короткий термін опитувати досить велику кількість респондентів. Недолік цього методу полягає у відсутності особистого контакту з респондентом, що не дає можливості уточнювати характер запитань залежно від відповідей. Метод опитування ставить особливі вимоги до якості запитань, що повинні бути чіткими, ясними і зрозумілими.

Контент-аналіз. Цей метод широко застосовують у соціологічних дослідженнях. Суть його полягає у тому, щоб знайти такі ознаки, що відносно легко підрахувати як частоти, риси, властивості документа (тексту) (наприклад, частота вживання певних термінів), що відбивали б певні суттєві сторони його змісту. Тоді якісні параметри змісту можна співставляти, порівнювати та піддавати обчислювальним операціям. Отже, результати контент-аналізу є, до певної міри, об'єктивними.

Дослідження за допомогою контент-аналізу починається з виявлення смислових одиниць аналізу. Ними можуть бути найрізноманітніші елементи:

1. Явища виражені в окремих термінах.
2. Тема, виражена в цілих смислових абзацах, частинах текстів, статтях, радіопередачах тощо.
3. Прізвища державних діячів, політиків, видатних діячів науки і мистецтва, організаторів виробництва, лідерів громадських рухів і організацій, найменування суспільних інститутів, організацій і установ у контексті даного документа.
4. Цілісна суспільна подія, офіційний документ, факт, твір, випадок тощо.

Виділення одиниць аналізу слід проводити дослідником відповідно до мети і завдань дослідження. Після визначення одиниць аналізу потрібно також визначити одиниці обрахування. Вони можуть збігатися, або не збігатися з одиницями аналізу. У разі збігу процедура зводиться до визначення частотності згадування виділеної смислової одиниці, на підставі чого робляться подальші висновки.

У разі невідповідності одиниць аналізу з одиницями обрахування дослідник на основі аналізованого матеріалу і здорового глузду сам визначає одиниці обрахування. Можна виділити такі можливі варіанти:

- фізична довжина текстів;
- площа тексту, заповнена смисловими одиницями;
- кількість рядків;
- кількість абзаців;
- кількість знаків;
- кількість колонок тексту;
- тривалість трансляції на радіо або телебаченні;
- метраж плівки при магнітофонних записах тощо.

Це, звичайно не повний перелік одиниць обрахування. Ці одиниці можуть бути трансформовані і видозмінені таким чином, як доцільніше досліднику.

Після визначення одиниць аналізу і обрахування відбувається власне процедура обрахування. Оскільки основним об'єктом контент-аналізу є документальні джерела щодо політичної сфери життя суспільства, то дає досліднику величезну кількість одиниць аналізу.

Окремий інтерес у дослідників викликає діяльність ЗМІ, що спрямована на відображення політичної сфери життя суспільства. Виходячи з цього, предметом контент-аналізу може бути кількість і суть статей на політичні теми, питання, що обговорюють політичні оглядачі ЗМІ, дослідження інших тем, спрямованих на виявлення міри впливу ЗМІ на політичне життя.

Нарешті, метод контент-аналізу дає досліднику можливість вивчення такого аспекту політичного життя, як функціонування виборчої системи. Дослідження документів виборчих кампаній дозволяє краще зрозуміти механізм виборчого процесу, виявити його закономірності, пояснити і навчитися використовувати, адаптуючи «під себе», виборчі стратегії партій кандидатів на виборні посади, а також уникнути їхніх помилок.

Достовірність отриманих результатів залежать від як методології, так і методів і процедур, що мають бути адекватні предмету, меті та завданням дослідження.

Таким чином, соціологія вивчає суспільство крізь призму людської діяльності, що веде до зіткнення різних інтересів, ціннісних орієнтацій, видів активності. Соціологія не ігнорує окрему людину, особистість як головного суб'єкта суспільного цілого і творця суспільного розвитку. Вона розглядає людину виключно в системі її суспільних зв'язків та суто соціальних властивостей.

Запитання для самоперевірки

1. *Що є об'єктом дослідження соціології?*
2. *Як визначають предмет дослідження вчені різних країн?*
3. *Чому при визначенні предмету соціології виникали дискусії?*
4. *Назвіть та розкрийте структурні рівні сучасної соціологічної теорії?*
5. *Дайте визначення терміну «парадигма», «метاپарадигма».*
6. *Що досліджує:*
теоретична соціологія,
спеціальні соціологічні теорії
та галузеві соціології, конкретні соціологічні дослідження?
7. *Дайте визначення терміну «методологія».*
8. *Що є головним методологічним завданням для соціології?*
9. *Як поділяє соціологічні теорії Р. Будон?*
10. *Які Ви знаєте методи соціологічного дослідження?*
11. *Назвіть і охарактеризуйте якісні методи дослідження?*
12. *Назвіть і охарактеризуйте кількісні методи дослідження?*
13. *Як Ви вважаєте коли, який і при яких умовах найкраще застосовувати той чи інший метод? Наведіть приклади.*

Тема 2 СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ

План

- 2.1. Виникнення та розвиток класичної соціології у 40–80 роках XIX ст.**
- 2.2. Соціологічна теорія марксизму.**
- 2.3. Соціологізм Е. Дюркгейма.**
- 2.4. «Розуміюча соціологія» М. Вебера.**

Соціологія як наука про суспільство розбудована в XIX столітті. Але і у більш раніші часи люди прагнули зрозуміти логіку розвитку суспільства, свої ролі та становище в ньому, прагнучи будували свою суспільну поведінку в залежності від своїх уявлень про себе і суспільство. Соціологічна наука сформувана в XIX ст. не на пустому місці, а на базі багаточисельних вчень про суспільство і в процесі критичної переробки і узагальнення різноманітних поглядів.

Розвиток соціології поділяють найчастіше на такі періоди.

Ранній період розвитку формування знань про суспільство.

Період виникнення та розвиток класичної соціології у 40-80 роках XIX ст.

Західна соціологія кінця XIX до I чверті XX ст.

Формування теоретико-методологічних засад у 20-х – 70-х роках XX ст.

Новітня соціологія.

Становлення та розвиток соціологічної думки в окремих країнах, зокрема, в Україні.

2.1. Виникнення та розвиток класичної соціології у 40–80 роках XIX ст.

Вивчення цього слід почати із процесу формування соціальних знань у Стародавньому світі, згадавши про становлення емпіричних соціальних досліджень. Далі розкрити протосоціологічні знання про суспільство, зокрема, грецьких та римських філософів (**Геродота, Тацита, Демокрита, Платона, Аристотеля**) та звернути увагу на виникнення конфуціанства як східної суспільствознавчої течії. Особливо необхідно підкреслити зміну світогляду в епоху Середньовіччя використовуючи надбання **А. Блаженного** та твори **Т. Мора, Т.**

Кампанелли. Епоха Просвітництва відома такими вченими, як: **Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Дж. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Дж. Віко, М. Кондорсе, Й. Гердер, Г. Гегель**, які зробили вагомі кроки до формування соціологічних знань.

Необхідно зауважити, що у першій половині XIX ст. у зв'язку з бурхливим розвитком природознавства високого статусу набуло позитивне **знання отримане методами спостереження і експерименту**. Першим, хто теоретично обґрунтував науковість позитивних знань був Сен-Сімон. Він виступив з вимогою відмовитися від умоглядних і спекулятивних знань про людину і надати їм позитивного значення, досягнутого з допомогою методів спостереження і експерименту. Сен-Сімон, розглядаючи розвиток суспільства як безперервний процес розвитку людського розуму, формулює «Закон трьох фаз»: *теологічної, метафізичної та позитивної*; вводить ряд нових методологічних положень: *відмова від спекулятивної метафізики, використання методів природознавства, виділення суспільства як об'єкту пізнання*.

Продовжувачем ідей Сен-Сімона був **Огюст Конт (1798–1857 р.)**, який поставив завдання створити науку про суспільство, аналогічну природознавству, бо допускала б застосування математичних методів до даних спостереження та експерименту, тобто була б більш об'єктивною. Конт надавав такого великого значення мисленню в науковому пізнанні суспільства тому, що розум, на його думку, є фундаментом соціального ладу, а минуле людства є свідчить про його духовний розвиток, вершиною якого є наукове знання про суспільство, тобто соціологія. Він розглядає соціальну реальність з позицій світосприйняття новосередньовічного Просвітництва – як *розумно впорядковану і постійно прогресуючу*. Соціологія, отже, повинна відкрити закони і причини суспільного розвитку, що сприятиме подальшому прогресу суспільства.

Зверніть увагу, О. Конт аналізує розвиток суспільства з двох точок зору:

соціальної статистики і соціальної динаміки.

Соціальна статистика надає підстави досліджувати основи і причини цілісності, стабільності суспільства, якими є *соціальна злагода індивідів, їх духовна, психологічна та соціальна спільність*. Кожній людині притаманний первинний потяг до суспільного, колективного життя. Індивідуальні, егоїстичні інтереси людей у процесі суспільного

розвитку відходять на другий план, головними є соціальна злагода, яка є базисом соціальної системи.

Закони розвитку суспільства Конт досліджує в **соціальній динаміці**. Він вважає що соціальний прогрес проходить три стадії: *теологічну, метафізичну і позитивну*, що мають хронологічні рамки.

Перша стадія – теологічна охоплює стародавні віки і середньовіччя, для цієї доби характерним є панування релігійного світогляду, військово-тоталітарних режимів, очолюваних жрецами і військовими.

Друга стадія – метафізична охоплює XIV–XVIII ст., котрі відомі зараз переходом від старого ладу до нового, а тому Конт називає цю стадію перехідною. У духовній сфері для неї характерне панування філософських систем, у політичній сфері – аристократів, юристів-професіоналів, публіцистів тощо.

Третя, вища стадія – позитивна розпочата у XIX ст. У духовній сфері тут панує наука, позитивне знання, у політичній сфері на місце аристократії приходить соціократія: вчені, філософи, діячі мистецтва.

Конт був першим мислителем, який обґрунтував необхідність використання в соціології таких добре відомих наукових методів: *спостереження, експерименту, порівняння та історичних методів*.

Спостереження – наріжний метод соціального пізнання. Соціологія, як наука, що прагне набути рис природничої науки, тобто, точності, звільняється від теологічних обмежень і метафізичних спекуляцій завдяки збору соціальних фактів. Водночас він підкреслював, що збір емпіричного матеріалу має спрямовуватися теорією, інакше соціолог буде мати справу з нагромадженням як випадкових, так й ізольованих фактів. Будь-які соціальні спостереження, спрямовані на як статичні, так і на динамічні об'єкти, повинні бути скеровані певною теорією. Конт вбачав основний недолік попередніх соціальних знань саме у відсутності такої.

Кожна із трьох стадій розглянута у двох аспектах: *зміни людства і зміни людини*, оскільки це надає О. Конту основу говорити про чотири види прогресу: *матеріальний, фізичний, інтелектуальний, морально-духовний* та про двох її типів: *еволюційний і революційний*. Він сам упевнений еволюціоніст, який однозначно признає тільки поступові позитивні зміни.

Не залишав поза увагою О. Конт і питання методології нової науки. Він запропонував кілька дослідницьких принципів, сформулював чотири

методи соціології як науки: **експеримент, порівняльний метод, спостереження, історичний метод.**

Експериментальний метод вивчає процеси, що відбуваються під впливом спеціально створених для цього обставин. Соціальний експеримент має бути локальним і, очевидно, його не слід поширювати на суспільство в цілому.

Порівняльний метод полягає у зіставленні подібних чи відмінних, минулих, наявних або майбутніх форм, структур для виведення загальних закономірностей розвитку суспільства в цілому.

Метод спостереження, за О. Контом, є головним для соціології, бо опис соціальних фактів виступає своєрідним наріжним каменем позитивізму, який розвивали всі послідовники цієї традиції. Спираючись на об'єктивні дані, соціологія таким чином має бути позбавлена квазінаукових спекуляцій.

Історичні методи застосовують для порівняння різних станів розвитку суспільства у часі. Зіставлення наявного стану суспільства з його минулим станом, дозволяє виявити закони соціальної динаміки. Саме такий підхід дає можливість виявити соціальні трансформації і закони суспільного розвитку.

Значення соціології, згідно О. Конта, обумовлене тим, що вперше обґрунтована необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку. Він визначив соціологію як особливу науку, котра спирається на спостереження та аналіз, поставив питання про проведення емпіричних досліджень у даній науці, обґрунтував закономірний характер розвитку суспільств, окреслив загальні контури соціальної структури і ряду важливих інституцій суспільства. О. Конт не першовідкривач, а систематизатор соціальних знань у цілісну систему.

Соціологія О. Конта значно прискорила процес переходу до наукової розбудови соціальної проблематики. Наукове пізнання пройшло довгий і складний шлях до усвідомлення того, що Всесвіт, Земля, світ живої і неживої природи цікавлять суспільство і збуджують науковий пошук саме тому, що все це потрібно людині для забезпечення її фізичного та духовного існування. Деякі вчені розглядали минуле суспільства без аналізу безпосередніх соціальних явищ і шукали закони загального розвитку суспільства не в минулому, а в законах еволюції природи та її елементів, виходячи з установок тотожності природного та соціального. Сприйняття аналогії між природним та соціальним спочатку

розглядали як умовне порівняння, але внутрішня логіка організму призводила його прихильників до їх ототожнення. Одним із напрямів натуралістичної орієнтації став **органіцизм**, що передував іншим відомим зараз течіям.

Слід звернути увагу, що засновником *органістичної школи* був **Герберт Спенсер (1820–1908р.р.)**, який справив величезний вплив на розвиток соціальної науки свого часу, визначив напрям розвитку соціологічної теорії, окреслив предметне поле дисципліни, основні її засади та принципи. Соціологічна система Г.Спенсера стоїть на трьох основних елементах: еволюційна теорія, органіцизм, вчення про соціальні організми – інституції.

Його **соціологічна теорія відома двома особливостями: 1) органіцизмом та 2) функціоналізмом**. Використовуючи еволюційну теорію для пояснення розвитку живих організмів, він переносить її на суспільство. На думку Спенсера, існує аналогія між структурою і функціями живого організму і суспільства. Він розглядав еволюцію як перехід від непевної безладної однорідності (гомогенності) до певної, впорядкованої різнорідності (гетерогенності). У цій впорядкованості він виділяє три різновиди матерії: неорганічну, органічну і надорганічну. Надорганічною формою еволюції матерії проголошено людське суспільство, а тому живий організм і людське суспільство мають спільні ознаки – структури. В основі тваринного світу і світу соціального лежать спільні універсальні закони, що дещо в суспільстві зазнають модифікації; причому в залежності від рівня розвитку того чи іншого суспільства, універсальні закономірності набувають різних проявів, що проявляється у формі несхожості суспільств. Такий організмичний підхід до вивчення суспільства був зумовлений значним впливом біологічного знання на становлення соціології як науки. Однак, не потрібно спрощувати погляди Спенсера і вважати, що він розуміє суспільство як складний організм. Це не зовсім так, бо прагнув він лише відмітити, що живі організми і суспільство мають спільні ознаки: структуру, функції, спрямованість еволюції і спільні закономірності, що досліджуються схожими методами. Власне це і була точка зору тогочасного позитивізму.

Наступною ідеєю Спенсера є **функціоналізм**, тобто розгляд соціальних структур та інститутів з точки зору виконуваних ними функцій. Основними функціями соціальних структур та інститутів є створення умов для співробітництва людей в досягненні ними поставленої мети. Однак, мету можна досягати або примусовим, або

добровільним співробітництвом. Якщо людей примушують вступати у співробітництво, то це буде суспільство «військового» типу; якщо люди вступають у співробітництво добровільно – то це буде суспільство промислового типу. Вся справа в тому, що за функції вони виконують. Якщо той чи інший соціальний інститут здійснює функції в напрямку збереження і вдосконалення суспільства, то таке суспільство цінне, корисне і необхідне.

Виходячи зі свого еволюційного вчення, Спенсер окреслює і виводить появу та розвиток соціальних інститутів як спеціалізованих «соціальних органів», що є тотожними біологічним, анатомічним (уряд – головний мозок, торгівля – кровообіг, економіка – обмін речовин тощо). У подальшому сукупність взаємопов'язаних інститутів утворює цілісну соціальну організацію – суспільство.

Необхідно підкреслити, що Спенсер, простежуючи хід і логіку дії еволюційних постулатів, приходять до твердження, що постійно зростаюче населення, вижити може шляхом поліпшення організації величезної людської маси, зокрема, спеціалізації її діяльності, встановлення взаємодії різноманітних диференційованих елементів. Це, у свою чергу, і зумовлює появу різноманітних типів організацій людей, спеціалізованих за видами діяльності, котрі класифікують згідно з функціями у суспільному організмі. Г. Спенсер виділяє три системи функціональних обов'язків:

- *продовження роду*; – *виробничо-розподільчі функції*; – *регулюючі функції*.

Завершальна частина системи Спенсера представлена класифікацією та аналізом шести типів соціальних інститутів: – *домашні (сім'я)*; – *політичні*; – *професійні*; – *промислові*; – *церковні*; – *обрядові*. Він показує взаємозв'язок розвитку соціальних інститутів і еволюції відносин між людьми.

Незважаючи на наявність ряду недоліків, заслугою Г. Спенсера є те, що він поставив і обґрунтував теорію і практику дослідження соціальної системи і соціальної структури, розкрив механізм їхнього функціонування. Зверніть увагу, що крім організму соціологічний натуралізм дав поштовх для розвитку таких напрямів у соціології як: ***соціал-дарвінізм, расово-антропологічний, географічний.***

Отже, соціологія претендуючи на статус науки, виробила свої методи, з надією на їх об'єктивність: експеримент, порівняльний метод, спостереження, історичний метод. Сприяли цьому спочатку протосоціо-

логічні уявлення про суспільство грецьких та римських філософів, а потім вчених епохи Середньовіччя та Просвітництва.

А. Сен-Сімон теоретично визначив науковість позитивних знань про людину з допомогою методів спостереження і експерименту.

О.Конт вперше обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку.

Г.Спенсер стверджував, що живі організми і суспільство мають спільні ознаки: структуру, функції, спрямованість еволюції і спільні закономірності, що досліджують схожими методами. Крім того, він розглядав соціальні структури та інститути з точки зору виконуваних ними функцій, тобто створення умов для співробітництва людей в досягненні ними поставленої мети.

2.2. Соціологічна теорія марксизму.

Розкриваючи цю теорію, слід звернути увагу на те, що Конт і Спенсер розглядали суспільство як складний, саморозвиваючий і саморегулюючий організм, а К.Маркс вперше в соціології почав розглядати суспільство як природно-історичний, соціальний процес. Тому в марксизмі хід суспільного розвитку визначають наперед фатальним і неминучим.

Слід звернути увагу на те, що **Карл Маркс** (1818–1883 р.) і **Фрідріх Енгельс** (1820–1895 р.) заявили про *матеріалістичне розуміння суспільства та його розвитку*. Становленню цієї теорії сприяли *утопічні ідеї Т. Мора* (1478–1535 р.), **Т. Кампанелли**, *діалектика Г. Гегеля* та *економічні ідеї А. Сміта і Д. Рікардо*.

Застосувавши матеріалістично перероблену діалектику Гегеля до аналізу суспільних явищ, було показано, що матеріалістичний детермінізм не виключає активної людської діяльності, спрямованої на досягнення певних результатів. Соціальна теорія, на думку К. Маркса, має бути розбудована на життєвій реальності «людських індивідів», які борються за своє існування. Для того, щоб вижити, люди повинні виробляти засоби існування, взаємодіяти у цьому сегменті суспільного виробництва. Це *первинно*. Свідомість же постає із досвіду соціальної співпраці. Тобто мораль, релігія, політика тощо є *вторинними*, мають свої корені у суспільному житті. Суспільна свідомість залежить від суспільного буття. Зміна конкретних обставин буття веде до змін свідомості людей.

Однак людський розум не є пасивним, він активний у відображенні та зміні соціального світу. Тому для дослідника важливо пояснити як на людей впливає матеріальне становище і як люди впливають на нього. Саме в цьому полягає докорінна відмінність Марксового підходу до суспільства від його попередників. Він послідовно втілював положення матеріалізму в соціальне пізнання, поєднавши їх з діалектичним методом. Використання діалектичного методу в процесі аналізу суспільства збагатило соціологію розглядом соціальних явищ у їх динамічній площині, тобто часовому розгортанню та розвитку; місце і роль соціології марксизму в історії соціологічної думки визначається тим, що функціонування суспільства, свідомість і поведінка людей, які живуть у суспільстві, аналізуються з позицій суперечностей і конфліктів в реально існуючій взаємодії матеріальних і духовних факторів у суспільстві – це принципове положення соціології Маркса.

Первинність суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості потрібно розуміти не як їх появу у часі, що буцімто-то спочатку виникло буття, а потім свідомість, а у визнанні вирішальної ролі буття у процесі їх взаємодії і функціонуванні. Результатом Марксового аналізу суспільства стало з'ясування стану продуктивних сил, наукового і технічного знання, відносин щодо власності між людьми. Ідеї – вторинні, вони відображають ці відносини і тому не можуть виступати основним, вирішальним фактором суспільних змін. Спосіб виробництва суспільного життя обумовлює соціальний, політичний, духовний процес взагалі. Підкреслимо, що у К. Маркса *не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість*.

Зверніть увагу, що Маркса звинувачують у тому, що він виходить із суто економічної обумовленості виникнення певних соціальних структур і відносин, політичних та культурних інститутів і не визнавав зворотних зв'язків свідомості та буття. Дійсно, у соціології марксизму (особливо в її більшовицькому варіанті) має місце абсолютизація ролі впливу способу виробництва на духовні сфери життєдіяльності, що применшує соціальну значимість, культурних, духовних, релігійних цінностей у суспільному розвитку. Практика життя внесла свої корективи у це положення. Досвід розвитку людства показав, що необхідність задоволення економічних запитів не є єдиним активним фактом, а всі інші – не є лише пасивними. Тобто політичні, культурні, релігійні, етнонаціональні фактори суттєво впливають на перебіг економічного життя.

Маркс одним із перших визначає суспільство як процес. Джерелом саморозвитку суспільства є суперечності і конфлікти, насамперед у процесі виробництва засобів виробництва речей. На певному етапі суспільного розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у конфлікт з вже існуючими виробничими відносинами, або з відносинами щодо власності. Тоді і настають умови для соціальної революції.

Аналіз внутрішніх суперечностей привів Маркса до створення теорії класів і класової боротьби. Класова теорія – наріжна у соціологічному вченні марксизму, оскільки історія суспільства, на його думку, є історією класової боротьби в суспільстві. Як тільки примітивне суспільство починає формуватися, відбувається поділ праці, що веде до утворення професійних груп та навіть класів, інтереси яких є суперечливими, чи антагоністичними. Відтоді боротьба класів з приводу задоволення своїх інтересів стає рушійною силою суспільного розвитку. Класовий підхід до аналізу суспільних явищ виконував ряд важливих функцій у соціологічній теорії марксизму.

Підкреслимо, що сучасні критичні погляди на марксову теорію полягають у тому, що зараз наголошують на тому, що неправомірно ототожнювати «ленінізм», «сталінізм» із марксизмом. Ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса слід розглядати в контексті обставин Нового часу, а «ленінізм» і «сталінізм» в контексті обставин від початку XX ст. до 60-х років XX ст. Тим більше, що в останні роки життя К. Маркс і Ф. Енгельс цуралися економічного детермінізму, революційності робітничого класу, бо шукали альтернативні шляхи оптимального розвитку капіталістичного устрою.

Проте слід визнати, що ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса були революційними. Маркс був першим соціологом, який розглядав суспільство як об'єктивну реальність, як природно-історичний соціальний процес. Джерелом саморозвитку суспільства є суперечності і конфлікти, у процесі суспільного виробництва. Продуктивні сили суспільства вступають у конфлікт з існуючими виробничими відносинами і настають умови для соціальної революції. Крім того, у К. Маркса не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість.

2.3. Соціологічні концепції Еміля Дюркгейма.

Видатного французького соціолога Е. Дюркгейма по праву називають послідовником позитивістської традиції О. Конта. Тому

розкриваючи зміст цього твердження слід звернути увагу на те, який внесок зробив Е. Дюркгейм у розробку предмета та метода соціології як самостійної науки.

Перша тенденція концепції позитивізму впливає із розуміння суспільства його закономірностей за аналогією розуміння природи. Але

Е. Дюркгейм продовжує традиції позитивізму на більш високому і якісно іншому рівні вимог до збору та аналізу вихідних емпіричних даних, пояснення встановлених на основі досліджень зв'язків між ними і перевірки висунутих гіпотез.

Суть цього полягає в тому, що позитивістський натуралізм покликало забезпечити об'єктивний підхід до вивчення соціальної дійсності і знаходить вияв у принципі: «Соціальні факти слід розглядати як речі». Це гасло означає визнавати незалежне від суб'єкта існування соціальних явищ і досліджувати їх так, як досліджує свій предмет та чи інша природнича наука. Е. Дюркгейм не наполягає на тому, що соціальні факти – це у буквальному розумінні речі, а лише на те, що їх треба вивчати як речі, об'єктивно і неупереджено.

Зверніть увагу, що Дюркгейм застосовує два різновиди аналізу: *причинний і функціональний*. Соціологи повинні досліджувати *причини* появи соціальних фактів, відштовхуючись від наявного стану суспільства, та враховувати об'єктивні зв'язки соціальних фактів і явищ, або *функції*.

Вчений тлумачить суспільство як соціальну цілісність, подібну до живого організму з його досконалою системою органів і функцій. З цього він виводить поняття суспільств *нормального типу, норми і патології*. Норма чи патологія це є поширеність певного соціального явища або його винятковість. На основі цього інтерпретуються ним такі соціальні явища як самогубство, злочинність, кризи.

Вказані положення дають підстави говорити про Е. Дюркгейма як одного із провідних вчених у справі заснування досі актуальної течії – **структурний функціоналізм**.

Друга – так званий соціальний реалізм – означає розуміння суспільства як реальності особливого типу, відмінної від усіх інших її різновидів (хімічної, фізичної, біологічної, психічної) та домінуючої над індивідом. Соціологія повинна вивчати соціальну реальність, що має особливі, притаманні лише їй властивості. Елементи соціальної реальності – соціальні факти, сукупність яких утворює суспільство, і які становлять предмет соціології. Характерною ознакою цих фактів є їх незалежне існування від індивідів.

За Дюркгеймом, соціальна реальність включає в себе два типи явищ: *по-перше*, способи мислення, почуття і дії, що є зовнішніми і примусовими для індивіда. *По-друге*, соціальні явища породжені не індивідуальною свідомістю, а своєю опорою мають колективний ентузіазм, обурення та співчуття. Суспільство не просто впорядкована система, де безперервно веде боротьбу за самозбереження з деструктивними силами, а й «осереддя внутрішнього морального життя», «джерело і вмістище усіх цінностей». У цьому плані суспільство постає своєрідним божеством, що «ззовні» впливає на індивідів, робить з них розумних і моральних істот. Зрештою, суспільство може існувати тільки завдяки індивідам, котрі зобов'язані суспільству тим, що в ньому є вказівка на те, яке місце він займає серед інших індивідів, норми моральності та інтелектуальної культури, тобто атрибути індивіда формує суспільство завдяки колективній свідомості («колективні уявлення» – термін. Е. Дюркгейма), яка має свій спосіб розвитку і свої умови існування, що не слід зводити тільки до матеріальної основи. Суспільство у концепції Е. Дюркгейма ототожнено з Богом, бо вагомо впливає на людей і навіть робить їх розумними й моральними істотами.

Таким чином, сукупність вищенаведених положень вчення Е. Дюркгейма утворює «**соціологізм**» – принцип специфічності і автономності соціальної реальності, її домінування над індивідами.

Слід звернути увагу, що деякі теоретичні положення Е. Дюркгейма аналогічні положенням теорії К. Маркса, якщо мова йде про суспільство, яке не може розвиватися, якщо пригнічена людська особистість, коли людина є простим додатком до машини. Ця сумна обставина веде до запиту на продукування спільних дій задля супротиву пригніченості. Ідея **соціальної солідарності** лежить в основі розуміння зв'язків, що об'єднують людей у суспільство. Поділ праці є важливою передумовою наступної соціальної солідарності – це вищий моральний принцип і вища універсальна цінність людства.

Е. Дюркгейм стверджує, що нормальний стан суспільства повинен базуватися на майстерності чи професійності кожного, на розвинутому економічному плануванні. Ненормальний стан це – загострення протиріч між результатами праці і зростанням капіталу, анархією виробництва і діагностує його прояви як хвороби капіталізму, а саме як **аномія** (стан суспільства, при якому настає дезорганізація і розпад системи норм, що гарантують суспільний порядок).

Тому буде йти *зростання класової боротьби*, що виникла внаслідок порушення еквівалентного обміну благ та послуг в суспільстві. Суспільні привілеї призводять до насильницького поділу праці, порушуючи солідарність, загострюючи класову боротьбу.

Подолання цих протиріч можливе і шляхом *мирного розв'язання конфліктів*, послаблення боротьби й конкуренції через встановлення правил, що твердо регламентують відносини класів, запровадження справедливості й рівності соціальних можливостей згідно з принципом «віддавати належне по заслугі».

Підкреслимо, що однієї *економічної регуляції суспільства* недостатньо, а тому потрібна ще *моральна*. Е. Дюркгейм пропонує **концепцію релігії**, що повинна виконувати *дисциплінарну* (забезпечення порядку), *стабілізуючу* ((забезпечення єдності суспільства) і *відтворюючу* (передача культурної спадщини новим поколінням) функції.

Мораль у Дюркгейма виступає як система правил поведінки, що також сприяє об'єднанню суспільства, а її основна функція – *виховна*. Саме мораль може подолати двоїстість, що своїм джерелом має природні та суспільні першозасади. Якщо суспільство послаблює свій контроль над людьми, то виникає стан аномії, моральний виникає так званий вакуум (старі моральні принципи вже майже не діють, а нові ще вагомо не діють).

У праці «Самогубство», розкриваючи свою концепцію, Е. Дюркгейм переконаний, що саме аномія суспільства виступає головним генератором *самогубств*: кількість самогубств є обернено пропорційною до ступеня інтеграції тих соціальних груп і спільнот, до яких цей індивід належить. Суть самогубства як патологічного соціального явища зумовлена кризовим станом суспільства в цілому.

Отже, ми бачимо важливу роль Е. Дюркгейма в справі розвитку соціології, бо обґрунтував предмет, метод соціології і обстоював її методологічний і фаховий суверенітети.

2.4. «Розуміюча соціологія» Макса Вебера.

Зверніть увагу, що поряд із позитивістським підходом до вивчення соціальних явищ поширюється і *антипозитивістський* – в основі якого лежить теза про принципову протилежність законів природи і суспільства. Суспільство та індивіди розглядають не як типові соціальні факти, а як такі, що постають унаслідок процесів соціальної дії та взаємодії. Цей напрямок отримав у соціології назву *гуманістичної*

соціології. До цього напрямку ми включимо тільки соціологічну систему **М. Вебера**, хоча є ще подібні концепції Ф. Знанецького, Ф. Тьоніса і Г. Зіммеля.

Наукову творчість Вебера поділяють на три головні теми: **соціології розуміння, загальноісторичні дослідження, політичні теорії.**

М. Вебер німецький соціолог, основоположник «розуміючої соціології» і теорії соціальної дії, який застосував її принципи до економічної історії, політики, права, релігії. Головна ідея соціології М. Вебера – здійснити обґрунтування можливості максимально раціональної поведінки, що проявляється в усіх сферах взаємовідносин людей.

Соціологію він визнає як науку, що прагне пояснити свій предмет – соціальну дію – на основі розуміння. Розуміння як категорія для Вебера є специфічною, за її допомогою можна повноцінно пояснити людську поведінку. При цьому мають на увазі поведінку окремого індивіда чи групи індивідів. Окремого індивіда та його поведінку розглядають як «клітинку» соціології, чи її «атом», «найпростішу єдність», що далі не підлягає вже ніякому подрібненню. У своєму тлумаченні розуміючої соціології він має позицію методологічного індивідуалізму. М. Вебер стверджує, що такі поняття як «держава», «суспільство», «феодалізм» тощо відображають певні форми спільної діяльності людей. Тому завдання соціології полягають в тому, щоб звести ці форми до «**зрозумілої**» поведінки окремих індивідів, що беруть участь у цій діяльності.

Зауважимо, що М. Вебер перебував під певним впливом Маркса, але у той же час був його опонентом. У Маркса капіталізм проголошений як простір для застосування економічного детермінізму. Капіталізм у розумінні Вебера це доктрина про раціонально організоване суспільство. Вона проявляється насамперед у раціональному веденні господарства: товар, гроші, кредитна система, банки, ринок тощо – лише наслідки цього. Він виділив три основних компоненти нерівності, що, на його думку, взаємопов'язані і водночас незалежні.

Багатство означає щось більше, ніж заробітна плата, бо багаті часто взагалі не працюють, проте одержують великі прибутки за рахунок власності, капіталовкладень, нерухомого майна, облігацій, акцій. **Багатство** – *перший компонент нерівності*. Представники різних соціальних класів – селяни, робітники, купці – мають неоднакові можливості для одержання прибутків і придбання товарів. Цим теорія Вебера близька до теорії Маркса. Однак, за Вебером, не все залежить від багатства. Оскільки різні групи людей різною мірою користуються

повагою, мають однаковий престиж, він ввів поняття «статусні групи». ***Престиж** – другий компонент нерівності. Владу* М. Вебер окреслив як *третій компонент нерівності*.

Таким чином, інколи можна не володіти багатством і не бути престижним, але мати владу.

У процесі виникнення капіталістичного суспільства М. Вебер надає особливого значення релігійному фактору. У праці **«Протестантська етика і дух капіталізму»** католицька Реформація є найголовнішим чинником у появі капіталістичного суспільства. Реформація усунула церкву і священників як посередників між Богом і людьми. Обряду сповіді як втратив зміст здобуття спасіння. Людина тепер звітує за свої діяння на Землі перед Всевишнім без священника, бо спасіння можна досягти успішною підприємницькою діяльністю. Потрібен раціональний систематичний розрахунок витрат і прибутків, сувора економія матеріалів і ресурсів тощо. Успіх діяльності засвідчує благовоління небесних сил. У такий спосіб підприємницька діяльність перетворена на різновид сакрального (священного) дійства. Повсякденні товарно-грошові операції стають лицарським подвигом.

Отже, лише раціональність протестантської етики прямо сприяє раціоналізації економічного життя, ініціюючи у людей прагнення до прибутку, раціональної дисципліни праці, що знайшло своє втілення у відомій тезі Вебера «адекватність духу капіталізму та духу протестантизму».

Для М. Вебера **політика** це передусім прагнення до прямої участі у здійсненні влади, або принаймні прагнення впливати на її розподіл всередині устрою держави чи навіть між державами. Хто займається політикою, той прагне влади або заради неї самої, або заради використання її як засобу для досягнення своїх цілей.

При аналізі влади слід звернути увагу на те, що Вебер послідовно спирається на свою **теорію соціальної дії**. У повній відповідності до неї, Вебер аналізує *типи владарювання*, де критерієм для конструювання ідеальних типів слугують мотиви повинності, виходячи з того, що їм притаманна певна частка раціональності. З цього він виділяє **три типи владарювання** і, відповідно, три типи мотивів повинності.

1. *Влада існує в силу віри в обов'язковість легальної настанови та ділової компетентності.*

2. *Влада обумовлена правами, звичаями, схильністю до стереотипів певної поведінки.*

3. *Влада тримається на особистій підтримці підданих.*

Слід відзначити, що М. Вебер виділяє **три ідеальних типи панування: традиційне, харизматичне та легальне.**

Традиційне панування базується на сильній вірі людей у непорушність здавна існуючих звичаїв і влади володарів.

Харизматичне панування ґрунтується на вірі людей у харизму (божу благодать), якою наділений той кому вони підкоряються. Харизматичний лідер діє, як правило, на руйнування старого і створення нового, не знаного раніше порядку.

Легальне панування тримається не на авторитеті і традиції чи особи, яка її втілює, а на певній системі запроваджених правил – законів, що визначають, хто, кому, і яким чином підпорядковується.

Особливу увагу приділяв Вебер вивченню бюрократії, вважаючи що її розвиток – неминуча риса його епохи завдяки відокремленню функції від особистості, знеособлення управлінських стосунків, створенню нової форми ієрархії. Нерівність за походженням, багатством чи привілеями замінена нерівністю за компетенцією. Відбувається чітка формалізація правил поведінки і критеріїв оцінки. Модифікуються механізми соціального просування: упроваджуються дипломи та інші навчальні і наукові сертифікати, конкурсне заміщення посад, формально-правова регламентація умов і правил службового підвищення чи пониження тощо. Бюрократія як метод управління виникла у східних деспотіях, але цілковитого втілення вона набуває саме в індустріальному суспільстві. Владне становище бюрократа виявляється спочатку в економіці і політиці, але поступово поширюється на всі сфери життя.

Цікавим є його міркування щодо загального значення ідеології як чинника суспільного розвитку. У своїй громадській та політичній діяльності Вебер обстоював ідеї націонал-лібералізму.

Отже, соціологічні ідеї М. Вебера стали відправною точкою створення нових загальносоціологічних теорій, теорій середнього рівня та емпіричної соціології (теорії соціальної дії, конфліктів, соціальної структури, соціальних інститутів та соціології управління, релігії, права, культури тощо).

Запитання для самоперевірки

1. *На які періоди поділяють розвиток соціології?*
2. *В чому сутність виникнення та розвитку класичної соціології у 40-80 роках XIX ст.*

3. Окреслити зміну світогляду про суспільство в епоху Середньовіччя, використовуючи надбання грецьких та римських філософів.

4. Охарактеризуйте епоху Просвітництва з точки зору початку формування соціологічних знань.

5. Як О. Конт аналізує розвиток суспільства?

6. Що досліджує соціальна статика?

7. Що досліджує соціальна динаміка?

8. Які наукові методи пропонував О. Конт використовувати в соціології?

9. У чому полягає зміст органістичної теорії Г. Спенсера

10. Чому марксизм визначає хід історії наперед фатальним і неминучим?

11. Розкрийте зміст соціологічної концепції Е. Дюркгейма.

12. У чому полягає зміст «розуміючої» соціології М. Вебера?

13. Назвіть найголовніші ідеї праці «Протестанська етика і дух капіталізму».

14. Які ідеї М. Вебера увійшли у соціологічні теорії різних рівнів?

Тема 3

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ЗУСИЛЛЯМИ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

План

- 3.1. Становлення соціологічної думки в Україні.
- 3.2. М. Грушевський як історик-соціолог.
- 3.3. Соціологія Б. Кістяківського.
- 3.4. Соціологічна концепція М. Шаповала.
- 3.5. Соціологія політики В. Липинського.
- 3.6. Соціологія в Україні сьогодні.

3.1. Становлення соціологічної думки в Україні.

Соціологія почала існувати в період соціальних змін у формі соціально-філософських роздумів. Чим більша була нестабільність суспільства і невизначеність, тим більша потреба у нових соціальних знаннях, що стимулюють розвиток суспільства.

Соціологія, будучи складовою науки як соціального інституту, здатна набувати національних характеристик на інституціональному рівні та є залежною від історичного контексту, соціальних, економічних, політичних процесів, що відбуваються в той чи інший момент в окремій етнонаціональній спільноті (державі). Маючи специфічні ознаки і унікальну історію, національна наука, таким чином, проходить самостійні етапи розвитку, які не завжди збігаються з етапами розвитку інших національних наук і світової науки загалом; як соціальне знання – розвивається у контексті суспільного розвитку; як соціальний інститут – має системні ознаки, що формуються під впливом різних чинників.

Витоки соціального пізнання в Україні можна почати із вивчення формування української держави – Київської Русі. Про що свідчать пам'ятки: XI ст. – «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона; XII ст. – «Слово о полку Ігоревім», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» Нестора літописця.

Важливим джерелом вивчення соціального життя на західноукраїнських землях є «Галицько-Волинський літопис».

Варто пам'ятати, що на українських землях суспільне життя змінилося спочатку у зв'язку із пануванням татаро-монгольського іґа, а потім вже у XIV ст. центральноукраїнські землі були захоплені Польсько-

литовським князівством. Тому звернемо увагу на долю українського народу і таке соціальне явище, як виникнення козацтва, на котре не поширювалось ні кріпацтво, ні панщина. У тому й полягає особливість України, що вона, не будучи державою згідно канонам права, існувала нібито як держава із своєю правовою системою. Суб'єктом цієї системи було козацтво, з яким пов'язано проведення перших переписів населення в Україні, формування козацьких реєстрів, створення війська реєстрових козаків, створення першої **Конституції П. Орлика**.

Ідею природного права та суспільного договору розробляв (український Демосфен) **С. Оріховський-Роксолан**. **Г. Сковорода** вивчав людину і працю як найважливішу потребу і її найвищу насолоду. Люди повинні пізнати самі себе, свої здібності та виробити відповідний своїй природі спосіб життя.

Коли ми говоримо про соціологію в Україні, то мову ведемо про внесок українських вчених у світову науку. Соціологія є формою самопізнання кожного суспільства, віддзеркалює його національні риси, унікальну історію та культуру, особливу ментальність, традиції, своєрідне світосприйняття людей. А оскільки кожній нації зазначене притаманне, то в соціологічній думці відбивається ця неповторність, відмінність тощо. Тому часом пишуть, що соціологія у цьому розумінні ближче до мистецтва, перш за все до літератури, аніж до природничо-наукового знання.

Зазначимо, українські мислителі заявили про себе у 80-х роках XIX ст. дослідженнями Женевського гуртка, до якого належав **М. Драгоманов** (1841–1895 р.), який відстоював ідеї рівності прав людини, прогресу людини у тісному зв'язку із розвитком суспільством. Демократизація суспільства – це головна умова вирішення національного питання, а децентралізація управління – це умова розвитку нації. **С. Подолинський** (1850–1891 р.) (подібно до марксистів соціал-дарвіністів) увагу зосередив на додатковій вартості у контексті пошуку форм боротьби за існування. Коли ж громади перестануть боротися між собою, то у них буде вільний час для іншої боротьби. Боротьба із природою, загрозливим довкіллям стане однаковою для різних груп людей. **М. Ковалевський** (1851–1916 р.) (подібно до О. Конта) класифікує науки і вирізняє соціологію як окрему науку, що відрізняють від історії, психології, етнографії, політекономії та інших наук. Соціологія повинна виробляти свої засади, беручи до уваги різноманітні людські відчуття і потреби.

У чому ж проявляється своєрідність української соціальної думки? Визначальними рисами соціологічної думки в Україні є: **по-перше**, її тісний зв'язок із суспільно-політичними проблемами, із завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, національно-культурне відродження. Розбудова соціології в Україні була одним з важливих заходів у справі державотворення і розвитку національної свідомості. Застосування соціологічного аналізу до гострих суспільно-політичних проблем, що поставали перед українським народом в кінці XIX – початку XX ст., сприяло швидкому поширенню в Україні ідей, поглядів та теорій провідних соціологів Європи: Е. Дюркгейма, М. Вебера, В. Парето, К. Маркса; **по-друге**, перші українські соціологи прагнули бути, насамперед, громадськими діячами, а вже потім науковцями. М. Грушевський, В. Липинський, М. Шаповал, В. Винниченко – є відомими політичними лідерами часів революційних перетворень в Україні. Це важливо, бо їх політичні інтереси визначали і спрямовували їх наукову діяльність; **по-третє**, рівень розвитку соціологічних досліджень в Україні був би значно вагомим, якщо б у 1920-і роки найкращі уми не були витіснені за кордони країни, а соціологічна наука не була зліквідована. Тому за кордоном соціологічна думка інтенсивно розвивалася в Українському соціологічному інституті, що був заснований М. Грушевським у 1919 році у Відні, а М. Шаповалом – у 1924 р. у Празі. Ці засновники соціологічних поглядів цієї доби мали особисті контакти з відомими соціологами Заходу. М. Грушевський – з Е. Дюркгеймом і Л. Леві-Брюлем; Б. Кістяківський працював у семінарах Г. Зіммеля у Берлінському університеті та М. Вебером, з котрим його пов'язала багаторічна дружба.

У СРСР теоретична соціологія була в підпіллі як «буржуазна наука». Легітимними були деякі фрагменти так званої емпіричної соціології, бо отримували дані за низкою напрямків: соціологія сім'ї – І. Гельман, соціологія злочинності – А. Гершензон, соціологія культури та духовності – М. Загорський, соціологія молоді – М. Берштейн, соціологія наукової організації праці – О. Гастеев, соціологія економіки та праці – С. Струмліна та ін.

У 70–80-х роках XX ст. внаслідок так званого ренесансу соціології стали відомими такі радянські вчені, що отримували результати конкретних досліджень соціологічного змісту: Б. Грушин, А. Здравомислов, Т. Заславська, Г. Осіпов, В. Ядов та ін.

Зважаючи на те, що за радянської доби соціологію в УРСР розвивали як, складову радянської науки, то для її оцінки доцільно використовувати праці вчених інших республік (зокрема пострадянської доби), що присвячені радянській соціології. Власне, з підготовлених ще за радянську добу праць, інтерес становлять окремі тексти Г. Осіпова, М. Руткевича, В. Федотова, Б. Чагіна та ін., хоч вони й навантажені ідеологічними тезами.

У Радянській Україні становище соціологів було складне ще й тому, що основні центри соціологічних дебатів були Москва і Ленінград, часом ще міста Прибалтики, а також Мінськ, Свердловськ, Уфа, Новосибірськ, тобто основні кращі сили радянських соціологів знаходились поза межами України, що суттєво впливало на зміст наукових комунікацій.

Н. Черниш (*укр. вчена з Львова*) відмічає такі основні чинники, що вплинули на формування кризового стану соціології радянського періоду в Україні. Це:

- брак самостійного статусу соціології як науки та її ототожнення з історичним матеріалізмом щодо вихідних теоретико-методологічних засад;
- майже повний контроль КПУ над плануванням, тематикою та процесом проведення на місцях соціологічних досліджень;
- постійний політичний ризик створення інноваційної соціології, бо приреченими на критику були всі спроби розвитку соціологічної думки в фарватері інших парадигм поза межами марксизму: тому як наслідок – застій у розробці альтернативних теоретичних засад і моделей;
- протидія соціологічним дослідженням, з одного боку, від партійців, що неухильно стояли на ідеологічному ґрунті, а з другого – від псевдопатріотів СРСР, бо коли більш-менш об'єктивні наукові розвідки за своїми результатами відходили бодай на крок від керівної лінії, то їх проголошували «націоналістичними»;
- обмеженість самостійних методичних засобів соціологічного аналізу, бо не було можливості проводити методичні експерименту через відсутність релевантних масових опитувань;
- державна соціальна статистики була обмежена кількома традиційними напрямками отримання емпіричних даних та «лукава»;
- відсутність матеріально-технічної бази соціології, не стільки найновішого обладнання (електронно-обчислювальної техніки, ксероксів тощо), а хоч би якого;

- брак умов для створення вітчизняної системи соціологічної освіти, або перепідготовки висококваліфікованих спеціалістів інших спеціальностей, у тому числі за кордоном, задля появи нотаріально засвідчених соціологів;
- зв'язки із зарубіжними соціологами були формальними та винятково для осіб, що отримали довіру зі сторони керівництва.

3.2. Михайло Грушевський як історик-соціолог.

М. Грушевський (1866-1934 р.р.) був не тільки видатним істориком, державним та політичним діячем, а й фундатором подальшого розвитку соціології в Україні. У 1903 році він отримав запрошення від керівництва «Російської Високої школи суспільних наук» у Парижі прочитати курс історії української. Париж на той час був загально визнаним центром не тільки європейської, а й світової соціології. Там він знайомиться з Е. Дюркгеймом та Л. Леві-Брюлем, їх ідеалами та працями. У 1919 році М. Грушевський створює у Відні Український соціологічний інститут.

Соціологічні погляди М. Грушевського, що формувалися під впливом ідей позитивістської традиції, викладені в його курсі «генетичної соціології», що він прочитав у 1920-1921 р.р. в Українському соціологічному інституті. Цей курс було опубліковано окремою книгою «Початки громадянства (генетична соціологія)». У ній висвітлено умови і фактори творення соціальності, виникнення й існування суспільства. Теоретично осмислюючи фундаментальні зрушення, переломи в розвитку людства, М. Грушевський відкрив рушійні сили модернізації західноєвропейських країн. Сутність модернізації він вбачав в універсальних закономірностях переходу від традиційних форм суспільного життя до модернізованих, індустріальних. Він аналізував структурні трансформації, наприклад, такі як криза традиційних інститутів, зростаюча спеціалізація суспільної праці, виникнення великих промислових центрів, урбанізація, виникнення нових прошарків управлінців, зрощування промислової та державної бюрократії тощо. Внаслідок цих змін суспільство втрачало набуту цілісність, бо на місце «органічної солідарності» прийшла солідарність «механічна». А це загострювало питання про те, що ж взагалі робить суспільство суспільством?

Відповідь на ці питання М. Грушевський шукав у результатах досліджень трансформацій традиційних типів суспільства, залучаючи до аналізу ще дані етнографії, етнології, порівняльної антропології тощо.

За задумом вченого, його праця мала на меті: *по-перше*, ознайомити широкі верстви української громадськості з новітніми течіями в соціології на основі наукових узагальнень фактичного матеріалу та популярно; *по-друге*, визначити основні наукові проблеми процесу дослідження форм суспільності, запропонувати універсальні підходи, що були б прийнятними для української реальності, відродити інтерес вітчизняної науки до соціологічних досліджень; *по-третє*, обґрунтувати свою оригінальну концепцію становлення соціальності, виявити механізми і закони трансформації людського суспільства. Досліджуючи процеси трансформації форм соціальності, М. Грушевський підкреслював важливу роль *протистояння індивідуалістичних і колективістських тенденцій*, та наслідки того, що часом то одна, то друга періодично домінує в суспільному розвитку. Саме ця боротьба двох тенденцій стає провідною рисою соціальної еволюції, що є предметом дослідження більшості наук суспільствознавчого циклу.

Результати досліджень перехідних соціокультурних ситуацій, яким в так звані рокові миттєвості завжди притаманна криза традиційних форм соціальності, і на сьогодні властива актуальність як і на початку ХХ ст. Розробка цих тем М. Грушевським є свідчення наукової проникливості українського вченого. Оскільки канонічними в соціології того часу вважали працю Е. Дюркгейма про процеси диференціації та спеціалізації соціальних структур суспільства, демографічних та індустріальних факторів соціальних змін; праці М. Вебера про посилення раціональності та ціннісних суперечностей під час таких змін; дослідження К. Маркса про соціально-економічні протиріччя та ідеологічну боротьбу як невід'ємну складову соціально-історичних трансформацій, то Грушевський творчо використав соціологічні ідеї свого часу при розробці власної концепції «генетичної соціології».

На думку Грушевського, пояснити еволюцію суспільства лише біологічними факторами неможливо, а тому він обґрунтовує принципи органічного синтезу головних факторів розвитку людського суспільства: біологічного, психологічного і соціального, класифікував значний етнополітичний та історичний матеріал, виділяючи такі стадії розвитку суспільності, як початок суспільної організації, плем'я-родову організацію та процеси її розкладу, що знаменують перехід до укладу

початку ХХ ст. Грушевський аналізував перехід до класово-державного устрою в контексті різних культур, виявляв визначальні тенденції у формуванні держав епохи індустріалізації: це нарощення як індивідуалізму, всупереч колективістським засадам спільності, так і багатогранної нерівності, на протигагу елітарності племінного братства тощо. Розвиток держави, що спирається на різні класи, супроводжується, на його думку, появою нових вірувань і культів, що легітимізують новий лад для нових прошарків, виникнення нових зразків людської поведінки.

«Генетична соціологія» як самостійна соціологічна теорія встановлює нові закономірності розвитку людського суспільства. Основне завдання – це визначення «висхідної точки», з якої потрібно починати дослідження суспільства. Чим більш простими є первинні стадії людського розвитку, чим більш елементарні фактори цього розвитку, то, мабуть, тим ефективнішим буде процес становлення цих закономірностей. Однак тут дослідник може попасти в пастку спрощеного підходу до становлення закономірностей суспільного розвитку, претензії «єдино вірної» теорії суспільства. У таку теоретико-методологічну пастку потрапив і марксизм, який за оцінкою Грушевського, створив надзвичайно спрощену і однобоку інтерпретацію законів людського суспільства, їх зводячи практично до однієї рушійної сили-зміни в складових суспільного виробництва.

Грушевський робить свій внесок в іще й досі не вирішене питання про початки людського суспільства та суперечності стосовно його походження. Послідовно закладаючи фундамент «своїї генетичної соціології», Грушевський через визнання «приблизно-подібних» характеристик початку людського суспільства, цілком обґрунтовано підходить до формулювання закону соціального розвитку, що скеровує переходами та змінами в формах людської спільності. Те, що соціальні закони буде проголошено, не було новиною. Про це говорили ще Сен-Сімон та О.Конт. Однак, Грушевський іде далі, його не задовольняють вузькі рамки будь-якого детермінізму (біологічного, економічного), що, як тенденція, був досить впливовий в науці свого часу. Аналізуючи основні фактори суспільного розвитку, він пам'ятає про біологічні, психологічні та економічні детермінанти. Так, біологічний фактор переважає на початках суспільної еволюції, обмежуючи вплив інших факторів. З подальшим розвитком суспільної еволюції, дістають переваги і мають самостійний вплив психологічний та економічний фактори у таких формах, як релігія, мораль, суспільне виробництво.

Головним рушієм суспільного розвитку є «народ», «народна маса», та «державна». Особа, «герої історії» були, в розумінні Грушевського, лише продуктом епохи і середовища. Тому Галицький князь Данило, Іван Вишенський, Богдан Хмельницький – усі вони продукти української культури та українського життя.

Наступну небезпеку для розвитку соціології він вбачав в невинуватій абсолютизації психологічного, суб'єктивного фактору. Цією абсолютизацією її прибічники заперечують об'єктивну основу для розвитку соціології, як науки. Бажання дослідити соціальний процес у всій його повноті та живій конкретиці виключає, на перший погляд, можливість відповідної класифікації, або виявлення законів розвитку з тієї причини, що завжди може залишитися, принаймні, один неврахований фактор серед багатьох інших. Вплив різних функцій соціального життя перехреснюються, нейтралізуються у непередбачений спосіб, викликаючи регресивні рухи у формах соціальної еволюції. Наявність цієї «непередбачуваності», обов'язкового «не автоматизму», моменту спонтанності соціального розвитку, в основі якого також присутня свідомо людська воля та свобода індивіда, давала прихильникам описової соціології сильні аргументи. Водночас ці погляди в тій чи іншій мірі лежали в руслі загальнокультурної традиції на початку ХХ ст., що не була обмежена лише теоретико-методологічними рамками, що пропонувала «Філософія життя». В циклі наук про суспільство її представники обґрунтували цілковиту або часткову відмову від принципу детермінізму.

М. Грушевський показує, що без певних узагальнень, без аналізу закономірностей соціального розвитку, соціологія як наука про суспільство неможлива. На його думку, завдання соціальної науки ХХ ст. є вміння встановлювати та досліджувати тенденції та закономірності суспільного розвитку, маючи майстерність пройти поміж «сціллою» емпіризму, з його набором випадкових фактів, що важко систематизувати, та «харибдою» жорсткого детермінізму, що підганяє конкретне життя під мертву абстрактну схему. Ці тенденції, безумовно існують і саме вони, на думку Грушевського, можуть бути підведені під категорію емпіричних законів. Він виділяє такі діючі в суспільстві закони-тенденції, як самозбереження роду, постійна диференціація, спадковість, виживання найбільш пристосованих, наслідування і відбір, залежність попиту і пропозиції, поділ праці. Ці закони-тенденції надають усьому соціальному процесові той ритм і ту загальність, котрі рішуче виводять соціологію за

межі суто описових завдань і роблять її справжньою наукою. Грушевський обґрунтовує тезу, що «громадянство» є «організоване людське множество», об'єднане почуттями солідарності та певними формами співробітництва. Кожне громадянство поставало і розвивалося завжди і скрізь подібним чином. Пріоритетними при цьому є виведення законів суспільного розвитку, висвітлення підстав їх подібності та відмінності від раціоналістичних, казуальних законів природознавства.

М. Грушевський обґрунтував неможливість моністичного розуміння минулого в історії, а також неправомірність застосування природничого розуміння закону для пізнання соціальної реальності. У суспільстві можуть діяти лише емпіричні закони, що виключають автоматичність і механічність соціального процесу, оскільки слід рахуватися з психологією, елементами доцільності і моральної регуляції людської спільноти. Крім того, наведені закони діють лише в окремих сферах соціального життя.

Соціальному процесу у цілому, на думку М. Грушевського, притаманні певний ритм, тенденції, форми. Завдання соціології саме в тому і полягає, щоб, відкидаючи мінливе, спонтанне, вибирати типове, стабільне, те, що становить основу, властиву соціальному ритму. Український вчений обґрунтував думку, що характерними тенденціями соціального розвитку є диференціація й інтеграція. Чергування цих тенденцій йде під впливом комбінації факторів, проте у конкретному соціальному просторі і часі можуть переважати то економічні, то релігійно-психологічні та ін. Отже, М. Грушевський, по суті, відстоював розуміння коливальної динаміки суспільної еволюції, яке є близьким сучасним посткласичним теоріям. Зокрема, у згаданій праці «Початки громадянства» він критикував суперечливі теорії про початкову суспільну еволюцію, застосовуючи для порівняння і українські матеріали.

Звертаємо увагу, що М. Грушевський був соборником. Він не лише став духовним батьком об'єднання Західної та Східної України в єдину країну, а й намагався зібрати до купи всі інші українські землі – Угорську Україну, Кубань, Новоросію, українську Бесарабію, Північне Полісся, Підляшшя, Холмщину. Однією з провідних ліній концепції національного державотворення Грушевського виступає ідея соборності українських земель. Він наголошував: «Народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу його розвою».

Не менш важливе значення для сучасності має всебічно обґрунтована ним ідея суверенності українського народу, або, як говорив він, «право самому порядкувати на власній землі». Зрозуміло, стверджувати, що він завжди був радикальним самостійником, було б відступом від правди історії. Проте не можна не бачити, що його автономістські і федералістські погляди пройшли суттєву еволюцію, бо були визначені конкретно-часовими обставинами. Про це свідчать, зокрема, такі промовисті документи, як Універсали Центральної Ради, де авторська участь Грушевського не тільки незаперечна, а й визначальна.

Важливою характерною рисою Грушевського-науковця є постійне нагадування читачам про те, що в його тексті є фактом, а що – гіпотезою. Він ніколи не намагався обманути ані себе, ані своїх читачів. Наукова сумлінність Грушевського чудово поєднувалася з фаховою інтуїцією, з блискучим умінням відсіювати раціональне зерно від половини в численних і не завжди надійних свідченнях щодо минулого.

Становлення демократичної, правової Української держави також є одним з лейтмотивів ідейної спадщини Михайла Грушевського. Він показав, що еволюція людства, попри всі складнощі, має тенденцію до встановлення справедливого демократичного ладу. Влада у державі має належати особам, обраних народом на демократичних засадах, працювати для народу, спиратися на волю його більшості.

Очолити Центральну Раду, він був глибоко переконаний, що нова українська державність має базуватися на принципах демократії і закону. Своєю працею М. Грушевський закладав міцні підвалини української державності.

М. Грушевський був одним із не багатьох громадських діячів початку ХХ ст., який прагнув розробити наукові засади політичної стратегії. Його проекти соціального і національного будівництва враховували такі чинники суспільної організації тих часів, як настрої народних мас, механізми демократичних свобод, вирішення земельного питання, а також принципи народної злагоди.

3.3. Соціологія Богдана Кістяківського.

Наприкінці ХІХ ст. гостро постало завдання переоцінки соціального знання, надання йому статусу науковості та об'єктивності. У філософії це вирішував Едмунд Гуссерль: а в сфері суспільного знання її вирішив Макс Вебер. У цей час значного поширення набрав психологічний напрямок у філософії і соціології, особливо «розуміючої»

психології. Ідеї психологічного знання були настільки сильними, що поширювали навіть на сферу логічних процесів. Якщо припустити, що головні логічні закони запозичені з психології, тобто із спостережень над нашим розумом то це означало б, що процес мислення розглядають виключно суб'єктивно, і призвело б до пізнання спонтанностей, а не закономірностей. У суспільних науках мова йде не про спонтанні, а про необхідні правила, не про те, як ми мислимо, а про те, як ми повинні мислити. Боротьба з психологізмом у сфері філософії завдяки Гуссерлю проходила досить успішно. Значно складніше просувалися справи у сфері соціології. Але чи може соціологія, що досліджує поведінку людини у суспільстві уникнути будь-якого звернення до психології при вивченні мотивів людської поведінки? Захистити науку соціології від психології, на думку Б. Кістяківського, можна лише визначивши місце психології в структурі соціологічної теорії. Він пропонував старанно і неупереджено аналізувати соціальні явища, що не є тотожними до психічних процесів, і паралельно – визначити можливості теоретичної, зокрема описової психології як засобу для пізнання соціальних явищ.

Б. Кістяківський (1868–1920 р.) вважав, що головним завданням у сфері соціальних наук є перетворення соціології на справжню науку про суспільство. Свої думки з цього приводу він виклав у працях «Суспільство і особа» та «Соціальні науки і право». Він запропонував **три умови для досягнення науковості в соціології**.

Перша умова пов'язана з формуванням основних понять – «суспільство», «держава», «право», «культура» тощо. Особливий акцент ставиться на категорії можливості, на критиці формально-логічних методів, на адекватному зв'язку між поняттями теорії і реальністю.

Другою умовою є застосування причинних зв'язків у сфері пізнання соціальних явищ, оскільки відомо, що поняття причинності є основним для наукового пізнання предметного світу. Застосування поняття причинності вимагає вирішення завдання про визначення понять необхідність і випадковість, можливість і дійсність щодо соціальних процесів.

Третьою умовою є завдання визначення місця і ролі цінностей у науковому пізнанні. Б. Кістяківський визначає її як таке, що стосується норм, тобто, за Кістяківським – це певні ціннісні регулятиви, що впливають на соціальне життя. Він відстоював думку про те, що звернення до цінностей необхідне, оскільки у суспільному житті дослідник стикається не тільки із переплетінням причинно-наслідкових

зв'язків, а й з певними уявленнями про добро і зло, справедливість, красу тощо.

На думку Кістяківського, соціальна наука буде результативною лише при вироблені власного поняттєвого апарату. Щоб соціологічна думка запрацювала, поняття мусять бути очищені від конкретного змісту й переведені на належний рівень абстрактності. Тобто визначається не можливість тієї чи іншої події, а події певного типу. Значну увагу він приділяв розгляду понять «можливість», «державна влада», «причинність» тощо.

Особливу увагу він приділяв поняттю «причинності». Наявність причинності у соціологічному пізнанні дає можливість встановити соціальний закон. А там де закон, вступає у свої права наука. Тому вивчення поняття причинності Кістяківський вважав одним із найважливіших завдань у побудові наукової соціології. Для її створення потрібно старанно вивчати існуючі загальні, абстрактні формули причинно-наслідкових відносин. Знаючи ці формули, соціолог застосовує їх для дослідження конкретного соціального процесу.

Зверніть увагу, що для Кістяківського закон – основа побудови наукової соціології. Закон є відображенням безумовної необхідності й тотожний з позапросторовістю та позачасовістю. Тому найвиразніше конкретизовано принципи соціального пізнання Б. Кістяківського в його соціології права. Багато уваги Б. Кістяківський приділяв соціологічному аналізу права, наголошуючи на його винятковій цінності для здійснення практичного життя людей.

Право має двоїсту природу, оскільки це сфера чистої належності, зовнішня форма існування свободи та справедливості. Водночас, – це сфера соціальних відносин між окремими індивідами та соціальними групами, сума норм, яка встановлює компроміс між різними вимогами.

На думку Б. Кістяківського, тільки право може зцементувати суспільство. Дисципліноване суспільство має розвинений, суворий правовий порядок. У праві реалізують раціональні й етичні цілі. Раціональна ціль права полягає в тому, що праву завжди притаманне прагнення до максимальної повноти логічно завершеного цілого, позбавленого суперечностей. Етична природа права полягає в його спроможності висловлювати ідеї свободи та справедливості. Право є сукупністю норм, що дають можливість досягти компромісу між різними соціальними групами, вимогами, інтересами.

Це та частина теоретичної спадщини вченого, в якій найбільш повно виражені його теоретико-методологічні підходи. На його думку, право за своєю природою належить до сфери цінностей. Воно є найчіткішим відтворенням соціально-належного, складовою процесу суспільного, однією з важливих його сторін. Саме існування права, як відзначав Кістяківський – це перемога над сліпою стихією суспільного життя, що сама по собі підкоряється лише необхідності. Належність у соціальному житті найповніше і найяскравіше виражена у праві.

Природа права двоїста: з одного боку це – сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості і свободи, з іншого – право є сферою соціальних відносин між окремими індивідами і соціальними групами, є сумою норм, що встановлюють компроміс між різними вимогами. Отже, підходи, що право розглядає однобічно – лише з одного боку – неправильні. Ціннісний підхід дозволяє передбачати, що ідея права завжди втілена у конкретному суспільстві, яке складається з певних соціальних груп не просто з різними, а часто з суперечливими інтересами.

Згідно з таким розумінням сутності права Б. Кістяківський виділяє чотири підходи до його розгляду: соціологічний, психологічний, юридичний і нормативний. Перші два підходи – соціологічний і психологічний – розглядають право, як реальне причинно-зумовлене явище, що входить до структури існуючих соціальних зв'язків. Якщо соціологічний підхід веде до аналізу права як явища природного порядку, вивчення законів його виникнення і розвитку, то психологічний підхід пов'язаний з вивченням того, що в сучасній термінології називають правосвідомістю.

На думку Б. Кістяківського, **загальна теорія права** повинна досліджувати причинну зумовленість права, як явища соціального і психічного. **У першому випадку** вона виділяє, встановлює й аналізує ті причинні соціальні відносини, що зумовлюють сутність права. **У другому випадку**, загальна теорія права вивчає правову психіку: вона має виділяти, встановлювати і аналізувати ті елементи душевного стану, що пов'язані з імперативно-атрибутивною природою правових відносин. Саме таким шляхом і можливе всебічне дослідження права, як явища природного порядку, що пізнають за допомогою методів, вироблених сучасним природознавством.

Догматичний, юридичний підхід до права надає можливість вивчати систему правових норм або правовий порядок, що діє в

конкретно визначеному суспільстві. Система права визначена для кожного даного часового періоду завершеною, чіткою і зрозумілою. Для її вивчення достатньо знати закони формальної логіки. Догматичний підхід має справу з правом, як з певною системою норм, зафіксованих у певних юридичних текстах.

І останній підхід до вивчення права – нормативний, тобто телеологічний. Він припускає, що у праві реалізована «трансцендентальна» мета: раціональна і етична. Раціональна мета у праві завжди прагне до максимального логічного завершення цілого, позбавленого суперечностей. Етична природа права, на думку Б. Кістяківського, полягає в його спроможності втілювати ідеї свободи і справедливості. Право – це справедливість і свобода у їх зовнішніх, зумовлених суспільним середовищем формах. Право зумовлено різними етичними цілями: воно є одночасно носієм свободи і справедливості. Етичні цілі права – свобода і справедливість (так само, як його інтелектуальна мета – розумність) неоднаково трактували на різних стадіях розвитку права. Але, по суті, праву завжди притаманні постійні етичні цілі. Право прагне втілити в собі свободу і справедливість якомога повніше і досконаліше.

Незвичайні властивості, грані таланту одного з видатних українських мислителів проявилися не тільки у наукових працях (деякі з них невідомі нашому читачеві, бо не перекладені з німецької, чи не знайдені), а й публіцистичній діяльності, політичній боротьбі, науково-організаційній роботі – заснував кафедру соціології Української академії наук. Б. Кістяківський по праву займає почесне місце серед соціологів Європи.

Впродовж останніх років суспільними науками України та зарубіжжя здійснено чималий поступ у аналізі теоретичної спадщини Б. Кістяківського, зокрема в дослідженнях Л. Депенчук, С. Хейман, Ю. Давидова та Н. Жукової. Теоретичні розробки українських правників початку ХХ століття з питань розбудови правової держави, як найдовершенішої форми існування держави взагалі зберігають свою цінність і сьогодні, і варті серйозної уваги сучасних соціологів, філософів, політологів, вчених-конституціоналістів.

3.4. Соціологічна концепція Микити Шаповала.

М. Шаповалу (1882–1932 р.) належить пріоритет серед українських соціологів у розробці системи загальної соціологічної теорії. У роботі «Загальна соціологія», написаній як підручник для слухачів Українського

робітничого університету в Празі, він обґрунтував багато ідей, думок, концепцій про суспільство, людську поведінку, взаємовідносини. Він розглядав соціологію, як практичну науку про життя суспільства, що потрібно знати, щоб не блукати на темно в громадських справах, свідомо розібратися в них і керуватися ними, «бо українцям немає іншого виходу, як взятися до вивчення суспільства: або ми пізнаємо його науково і станемо активними, діяльними, творчими, або будемо лише скиглити від болю рабства і не зрушимо з місця, не визволимося з неволі». Усвідомлення ролі й значення суто наукового розуміння суспільства і практичної функції соціології в перетворенні українського суспільства на основі глибокого знання законів його розвитку та функціонування червоною ниткою проходить крізь усі соціологічні праці М. Шаповала.

Курс загальної соціології М. Шаповал планував реалізувати в кількох основних напрямках: через розкриття сутності суспільства, аналіз чинників його розвитку, розкриття сутності суспільного процесу та його складових, культурні, господарські, політичні процеси, аналіз явищ соціокультурного життя та дослідження процесу розвитку суспільства від його первісних форм до сучасності. «Загальну соціологію» М. Шаповал розпочинає з фіксації поняття «суспільство» та розгляду його складових частин. Розглядаючи саме суспільство як сукупність людських взаємовідносин, як систему «взаємочинності між людьми», М. Шаповал розкриває його структуроутворюючі чинники. Першою категорією, яку він аналізує, – є «соціальний акт», що потребує як мінімум «двох людей», котрі вступають у взаємостосунки через дію одного і реакцію другого – безпосередню чи просторову (комунікацію), де в останньому випадку використовують відповідні «передатчики» чи «сполучники». До соціального акту завжди підключені органи почуттів, що реагують на зовнішні подразники, сигнали про котрі передає людина людині за допомогою «сполучників». Останні існують у двох формах: природній та штучній.

Повторення соціальних актів між людьми робить їх поведінку «однаковою», на основі чого відрізняють цих людей як окреме «скупчення». Під «скупченням» М.Шаповал розуміє соціальну групу або спільність. Він розрізняє такі соціальні групи: сім'я, родина, нація. Спільності, групи є організовані (партія, парламент, кооператив, клуб) неорганізовані (соціально-демографічні статистичні групи), коротко- чи довготривалі, закриті й відкриті, прості й складні.

Прості сполучення уявляємо за однією ознакою (партія, земляцтво, профспілки), складні чи кумулятивні, котрі М. Шаповал ще називає верствами, утворені на основі кількох чи багатьох ознак (класи, нації). Частини складних скупчень утворюють шари як елементи їхньої внутрішньої структури. Сполучення, що містять прості скупчення чи верстви, та обмежені територіально, називають агрегатами (населення села чи міст, військо, трудящі, учні тощо). Кожне скупчення є соціальною єдністю, або спільністю, котра виникає з однакової форми поведінки. Соціальні скупчення характеризують як кількістю членів, так й їх солідарністю.

М. Шаповал аналізує прості і складні скупчення. До простих він відносить такі, як громада, товариство, маса, суспільні класи. Суспільство – динамічна життєдіяльна система, що утворена з сукупності взаємодіючих простих і складних скупчень. Життя, поведінка, діяльність суспільства, його різноманітних соціальних груп зумовлена певними обставинами та чинниками, котрі складають рушійні сили суспільства.

На думку вченого, одним із найважливіших завдань науки – розкриття причинних зв'язків між соціальними явищами та процесами. Аналізуючи різні підходи до розуміння причин-чинників, М. Шаповал показує, що «представники різних світоглядів кожен, по-своєму, бачить причини: для віруючого такою причиною є Бог; інші вважають що все дістається з «волі людини». Але насправді і ті й інші помиляються, бо причини криються не «в волі Божій» і не в «волі людській», а у відношенні між самими предметами, в тих силах, що рухають всім світом, діють у природі і в суспільстві. Для наукового розуміння суспільства, вважає вчений, слід враховувати сукупність різноманітних чинників, котрі безпосередньо чи опосередковано впливають на суспільне життя. Він виділяє **чотири групи таких чинників**: 1) **чинники космічні** (світло, тепло, клімат, вода, ґрунти); 2) **чинники біологічні** (внутрішні стосунки людської діяльності як інстинктивні так і свідомі – потреби живлення, самозахисту – особистого та колективного руху, спадковості). Сюди ж належать і зовнішні біологічні чинники – тваринний та рослинний світи; 3) **чинники психічні-ідеї, знання, вірування, почуття, воління**; 4) **соціальні чинники** поділ праці, витвори людської діяльності, мова, література, техніка.

Детально аналізована роль і значення діяльності, що підносить людину над тваринним світом, тобто культура. Людська діяльність розвивається з тваринної і набуває форми праці, задля задоволення

потреби через свідомо досягнуту мету, поставлену людьми. Саме організація спільної праці об'єднує людей, змінює організаційно структурні форми суспільства, а продукти праці стають чинниками багатьох суспільних подій.

Серед інших чинників Шаповал вказував на значення ідей-думок, ролі знання як «суб'єктивної сили», котра активізує поведінку й діяльність людини у її взаємодії з природою та суспільством і стає об'єктивною силою, котра розширює свободу людської діяльності. Мова розглянута ним, як засіб соціалізації людини та уніфікації людського досвіду, його нагромадження, передачі й матеріалізації суспільного поділу праці. Без мови соціальний процес був би неможливий. Бідність чи багатство народів відображає рівень розвитку їх досвіду, знання, практики. Зв'язок мови і думки виникає за наявності значення, котре постає в соціальному процесі і тому є явищем соціальним, залежним від досвіду. Чим більш розвинена мова, тим менше денаціоналізується етнос, тому боротьба за мову означає боротьбу за спадщину, надбану предками і передану нам, як певний технічний апарат в боротьбі за існування. М. Шаповал вважає за необхідне створення «соціології мови», котра розкривала б її соціальні функції в суспільстві, поглибила б наше знання суспільного життя. У цьому ж зазначеному контексті він розглядає письмо, як знакову систему, що допомагає закріплювати нагромаджений людський досвід, передавати його наступним поколінням і впливати на поведінку і життєдіяльність соціальних груп та їх долю. Цей задум вже науковцями здійснено: соціологія мови як наукова та навчальна дисципліна вже має місце.

У системі складних соціальних чинників М. Шаповал розглядає явище організації, як «процес розподілу праці і влади», котрий означає долю людей і їх поведінку. Організацію він розуміє, як «процес керівництва і підпорядкування». Розклад соціальності на дві частини: керуючу і підлеглу, а цих частин на окремі органи з певними функціями і є організація. Отже, організація є процес диференціації, розкладу і одночасової нової інтеграції, сполучення утворення частин серед одноманітної цілісності, які зв'язуються у нову різноманітну цілісність. Так розуміння організації Шаповалом зводить її до процесу управлінської функції. Соціологія організації теж вже склалася.

Однією з найхарактерніших рис соціології М. Шаповала є її практична спрямованість, пов'язана з орієнтацією на конкретні соціальні проблеми. Розкриття й пізнання їх сутності він розглядає як безпосереднє

прагматичне завдання, вирішення якого відкриває можливості цілеспрямованого управління цими соціальними явищами в контексті вирішення завдань майбутнього відродження України, нації, відбудови державності, культури, науки, освіти, формування високої національної свідомості. Соціологія соціальних проблем теж вже науковцями розбудована.

М.Шаповал однозначно пов'язує поразку української революції і державності в незнанні законів суспільного життя, відсутністю суб'єктивних творчих і об'єктивних сил національного зв'язку на даній ступені розвитку. У праці «Соціологія українського відродження» він писав про свої роздуми й пошуки поразки української революції. Причиною поразки, на його думку, було домінування «неукраїнської меншості» в основних сферах життєдіяльності нашого суспільства, завдяки чому «ця меншість – соціально займає панівну позицію і виконує керівну роль в суспільстві». До цих висновків він приходив на основі аналізу суспільного поділу праці в Україні, який характеризувався таким станом: 1) **хліборобська продукція** концентрувалася у двох власників: селянсько-українській та поміщицько-неукраїнській; 2) **промисловість велика**, середня й частина дрібної була у руках чужонаціональних груп – московської, польської, єврейської і закордонного капіталу; 3) **торгівля** була зосереджена в руках єврейської, московської, польської, частково української міщанської й незначна частина – в руках української кооперації; 4) **культурна творчість** перебувала в руках чужонаціональної, ідеологічної московської інтелігенції, дуже мала частина – в українській інтелігенції, політична адміністрація і військо зосереджено виключно в руках чужонаціональної московської групи.

Шаповал показав, що систематична політика денационалізації українського народу, концентрація виробництва та управління в руках неукраїнського населення і антиукраїнська пропаганда, викорінення всього національного призвели до створення несолідарної нації. Він розглядає національну свідомість як «свідомість колективних інтересів даної етнічної маси», на основі чого відбувається «скріплення солідарності», а усвідомлення цієї солідарності і є національною свідомістю. М. Шаповал розглядає процес державотворення у зв'язку з тенденцією опиратися на національний принцип, що містить в собі культурно-психічну силу зв'язку людських груп, наслідком дії цієї сили є держава. Держави, що панують над іншими народами, тримають їх у колоніальній неволі, не можуть це робити безмежно і вони не мають

іншої перспективи, крім розпаду. Сам розпад таких великих державних формувань відбувається найчастіше на національній основі, коли від них відходять національно-культурні одиниці. Виходячи з того, він пояснив розпад імперій, в тому числі передбачав це й для російської.

М. Шаповал – один з видатних українських соціологів ХХ ст., засновник Українського інституту громадянства в Празі, автор першої в історії соціології в Україні праці «Загальна соціологія», присвяченій розробці загальнотеоретичних проблем, категоріально-поняттєвого апарату соціологічної науки, розуміння соціальної статистики та соціальної динаміки, причин і чинників соціальних процесів та рушійних сил суспільного розвитку.

Соціологічна спадщина М. Шаповала має велике значення не лише в історичному аспекті, вона актуальна й сьогодні, оскільки чимало ідей і рекомендацій за умови розбудови України набувають практичного значення, застерігають проти повторення трагічних помилок минулого нашої країни.

3.5. Соціологія політики В'ячеслава Липинського.

В. Липинський (1882–1931 р.) – видатний український соціальний мислитель, громадський діяч, автор оригінальних соціологічних концепцій. Його політичний світогляд був світоглядом політика-одинака, аналог якого важко було знайти серед української інтелігенції та українського народу, проїнятого ідеями відродження гетьманства і козацького війська, українського панства та національної аристократії, сильної державної влади і незалежної України. Соціологія політики Липинського народжена з ідеологічних, політичних і військових конфліктів, що потрясли Європу на початку ХХ ст., в ній домінують ідеї – війни – сили, волі, боротьби, влади. Ніщо в сфері політики не дається без боротьби говорив В. Липинський.

Бути для Липинського – значить бути сильним. Все, що існує, існує насамперед тому, що воно сильне, а сильне тому, що моральне і розумне. Політик, який прагне створювати нові форми політичного життя, має бути волюнтаристом, тобто визнавати і здійснювати в своїх справах принцип свободи волі. Будь-який «фаталізм» і «соціалізм» є виявленням слабкої волі.

Головним предметом політичної боротьби «є земля», політична боротьба – це право володіти й розпоряджатися землею. Реальна політика є результатом зіткнення двох сил, двох законів – сили землі й сили

капіталу, боротьба двох стихій органічної і неорганічної, неспроможних досягти компромісу. З землею у Липинського пов'язано реальне продуктивне життя людини, яка створює необхідні для життя матеріальні цінності, його віра в силу власних сил, у результативність своєї боротьби з «твердими законами землі».

Життя людей на землі ірраціональне, тому що ніхто не може логічно обґрунтувати їх зв'язок із землею, їх право володіти нею та обробляти її. Воно ірраціональне тому, що результати їх праці залежать не лише від результату їх зусиль, знань, досвіду та вміння. Результати праці на землі не можна цілком обчислити й розрахувати, оскільки повинь, посуха, комахи тощо можуть знищити працю хлібороба. Життя на землі, згідно з Липинським, очорнене первинним ірраціональним бажанням й хотінням, що відтворюються в житті етносу, його культурі, традиції як і формах політичного життя.

Липинський упевнений, що біологічний закон нерівності та «асиметрії» природного життя відтворюється в житті суспільства. З потреб соціального життя органічно виростають різні соціальні верстви, групи й класи. Як проросле зерно формує в собі стовбур, гілки і крону, так само органічно відбувається і диференціація суспільного життя, у суспільстві виникають соціальні групи, які беруть на себе функції організації, захисту та управління. Щоб захистити свою землю, народ потребує держави, яка здатна зберегти його право на володіння даною землею. Так, за Липинським, влада майже буквально виростає з землі. Тому справжнім носієм державної ідеї виступає народ-хлібороб, народ-власник. Як не існує обробленої землі без господарства, так і держава, яка виросла з основ життя трудового народу, не може обходитися без свого господаря. Таким господарем, що увінчує соціальну ієрархію, може бути лише монарх. Монархічні переваги – найбільш стабільна частина соціологічної концепції Липинського.

Антагоністом землеробства є кочівник. Кочівник для Липинського – це людина неорганічна, позбавлена продуктивного зв'язку з землею. Він анонімний, безликий поза культурою і традицією, оскільки ім'я обличчя і традиція вимагають осілого способу життя. Кочівник – це просто добре організований завойовник – це і біржевий гравець, людина удачі, і «повний релігійного індіферентизму та науково-бухгалтерської самовпевненості мешканець банкірських контор» це й соціаліст-демократ, що втратив органічний зв'язок з будь-яким матеріально-виробничим класом, це й есер, який ослабив і підрізав українського «пана

і куркуля». Держава своєю організацією мусить стримувати й дисциплінувати народний «фанатизм», анархічні та індивідуалістичні тенденції.

Вчення про націю і державу Липинський пов'язує з вченням про еліту. Еліта – це група людей, які є основою існування нації. Вона існує – тому, що існує держава. Вчення про еліту Липинський розробив під час «великих дебатів» української еміграції 20-х років, коли гостро обговорювали питання про те, хто несе відповідальність за поразку України в боротьбі за національну незалежність у 1917-1920 рр. Лежить ця відповідальність на еліті, яка під час революції була неспроможна створити сильний національний заряд і збройні сили. Українську незалежну державу розвалив не натиск зовнішніх сил, а самі українські інтелігенти, що підняли народ проти Українського Гетьмана.

Для Липинського еліта – це ті люди, які здатні організувати суспільство, здатні перебороти деструктивні суспільні тенденції, створити й захистити національну державу. Тому в минулому України Липинський бачив тільки два періоди, коли існувала національна еліта – це період Русі з центром в Києві та козацький період. Еліту, за Липинським, характеризують дві основні ознаки: сила і авторитет. Сила правлячої верстви ґрунтується на стихійному ірраціональному хотінні, волі до влади, до сили, до ризику, до самопожертви, до панування. Крім ірраціональної волі до влади, сила еліти характеризується ще двома цілком раціональними рисами: вмінням володіти технічними засобами війни та оборони, а також володіти засобами організації промислового та сільськогосподарського виробництва. Тому сила еліти – це воля до влади плюс військові, технічні й агрономічні знання.

Та однієї сили для панування правлячої еліти замало, вона повинна мати й моральний авторитет «на штики можна спертися, але не можна на них сісти». Моральний авторитет правлячої еліти залежить від законності влади, від визнання пасивними масами тих сфер суспільної організації влади, що створює еліта, від рівня правової свідомості народу. Використання сили, підкреслює Липинський, мусить мати правову підставу, має відповідати вимогам закону і моралі. Авторитет влади залежить від двох причин: від моралі національної еліти і від ступеня сприйнятливості народом політичного устрою.

У своєму реальному існуванні еліта постійно оновлюється і змінюється. Процес зміни еліт може здійснюватися у двох формах. У сильних і життєздатних націях найздоровіші частини старої аристократії

привертають до себе через взаємні проступки найактивніші елементи нової еліти. Так народжується нова аристократія і забезпечується процес еволюції еліти.

Своє панування правляча еліта організовує певним шляхом, залежно від наявного рівня матеріальної техніки і культури, а також від переваг суспільної свідомості, що складена з ідей різних рас та етносів. Липинський розрізняє три типи еліт за способом організації свого панування: охлократію, класократію і демократію. Таке виділення еліт випливає з аналізу способу відносин між активними й пасивними елементами в суспільстві. Влада охлократії, за Липинським, характеризує таке відношення еліти й маси коли обидві сторони є чимось недиференційованим, меншість править недиференційованою більшістю. Класократія дає іншу форму співвідношення еліти й решти суспільства. Тут сторони відношення є диференційованим цілим. Для суспільства властиві «організаційні класи», які з'явилися в результаті розвитку матеріальної культури, а індивід є частиною класу. Відношення між масою й елітою визначено належністю до класу й становища, що вони в ньому займають.

Демократія виникає, коли зникають класи в суспільстві, з'являється «хаотичний» індивід, позбавлений будь-якого зв'язку з соціальним цілим, перебуваючи поза культурною традицією, керований таким же хаотичним конгломератом одиниць, об'єднаних у політичні партії.

Досить оригінально Липинський оцінював роль інтелігенції в житті суспільства. На відміну від Грушевського, який відводив інтелігенції месіанську роль, він адресував чимало звинувачень на адрес української інтелігенції та інтелігенції взагалі. Ідею О. Конта, що націями повинні правити вибрані, освічені інтелігенти, презирливо називав «позитивістською утопією». Ні, заперечує Липинський, «націями правила, правлять і будуть правити сильніші».

До інтелігенції вчений зараховував ту категорію осіб, яка втратила зв'язок із будь-яким матеріально-виробничим класом, причому втрата стосувалася і способу життя інтелігенції, і особливостей її свідомості. Відсутність матеріального і духовного зв'язку із будь-яким матеріально-виробничим класом перетворює інтелігенцію в різновид соціального перекотиполя, безвідповідального порушника соціального спокою.

В інтелігенції Липинський виділяє дві групи: одну, яка свої знання віддає на службу суспільству, і другу, яка використовує суспільство для себе. Особливу його увагу привертає друга група, що претендує на

провідну роль у суспільстві, на звання політичної еліти. Однак, ця роль не має нічого спільного з чесною і потрібною суспільству працею священика, письменника, лікаря, вчителя тощо. Навпаки, вона прагне керувати суспільством, проте, будучи позбавлена матеріальної сили власника землі, фабрик, заводів, фінансового капіталу, приречена керувати від чужого імені, захищати чужі інтереси.

Відірваність інтелігенції від інтересів «органічних» класів перетворює інтелігента в якогось суспільного кочівника, а кочівник, за Липинським, – первісний ворог будь-якої державної ідеї. В минулому осілих хліборобських націй йшла постійна боротьба між декласованою інтелігенцією і земельною аристократією. Джерело цієї боротьби – в суті самого соціального прогресу: високий матеріальний добробут нації, досягнутий під керівництвом національної аристократії, призводить до значного росту кількості осіб, не зайнятих у матеріальному виробництві. У процесі постійної боротьби між конструктивними й деструктивними силами нації ці люди, як правило, стають духовними вождями опозиції, яка рветься до влади.

Руйнівна політика інтелігенції починається тоді, коли вона позицію критики влади пробує замінити позицією у владі, тобто прагне самостійно здійснити владні повноваження. Закономірно, що на головну роль у суспільстві, згідно Липинському, інтелігенція виходить в період криз.

Особливу неприязну і різко негативну оцінку викликає у Липинського політична роль української інтелігенції під час революції в Україні 1918–20 років. Саме на ній лежить відповідальність за те, що український народ не зміг зберегти свою державну незалежність. Українська інтелігенція, за Липинським, була переважно «соціалістичною» і не вірила в загальнонаціональну, об'єднуючу всі класи ідею. Вже протягом багатьох віків вона виконує функцію посередника між російським самодержавством та українським народом і не зуміла стати справжньою національною елітою.

Логічне завершення свого вчення про еліту Липинський бачив в ідеї «надлюдини», людини – державного символу, яка б увінчала собою органічну ієрархію соціального світу, втілила у собі певну єдність нації та держави. Ідея гетьманства у Липинського є прямим втіленням його патріархальних поглядів. Він уявляв собі державу у вигляді великого хліборобського господарства, і як господарство мусить мати свого господаря, так і у держави має бути свій господар. Липинський, безумовно, розумів усі недоліки попередніх і сучасних йому монархій, їх

беззаконня і свавілля. Тому він хотів бачити в Україні втілення певної ідеальної монархії – гетьманства. На його думку, організувати, дисциплінувати, обгородити українську правлячу верству може тільки її об'єднання навколо гетьмана – носія державного суверенітету.

Гетьман є гарантом свободи громадян, оскільки він має бути справжнім авторитетом, без якого громадянські свободи – порожній звук.

Гетьман стоїть на чолі армії та державної адміністрації, і його головне завдання – забезпечити зовнішню оборону, мир і порядок всередині країни. Перед ним не стоїть завдання педантичного адміністрування господарської, політичної та культурної сфер життя суспільства.

Гетьман – це втілення компромісу між усіма соціальними силами, його завдання – узгоджувати їх інтереси.

Гетьман виступає гарантом розквіту української культури, він стоїть поза партіями, класами, поза особистими прихильностями і політичними пристрастями.

Гетьманом може бути тільки нащадок однієї з давніх, традиційно національних династій, бо тільки за рахунок цього виникає легітимність його дій на посаді. Гетьман необхідний суспільству, оскільки є персоніфікацією природженого ірраціонального почуття нації. В минулому українського народу він знаходить два періоди розквіту українського монархізму: княжий період і період Богдана Хмельницького, коли виникла можливість появи спадкоємного гетьманства.

Як показує досвід ідея монархічного державного устрою не прижилася в українській національній свідомості. При монархічному устрою наші предки жили лише в період Русі. Наступний період гетьманату відомий постійними чварами. За добу існування гетьманств, тобто за два століття, при владі було понад 70 гетьманів. Кожний з них правив у середньому біля трьох років. Більше того, монархічну форму правління насильно нав'язували нашому народові феодали інших держав: Польщі, Росії, Туреччини, Австро-Угорщини тощо. Тому монархія як форма державного устрою оцінена нашим народом як щось рутинне, віджиле і чуже.

В. Липинський увійшов в соціологічну думку в Україні, як видатний політичний мислитель, який створив вчення про еліту, а своєрідне розуміння природи і влади, визначило оригінальність його політичної теорії. Розвиток соціологічної думки в Україні відтворює не лише загальні закономірності становлення системи соціологічного знання

безвідносно до вітчизняного простору і часу, а й віддзеркалює всю складність економічних, політичних, соціальних, пізнавальних процесів, відповідних проблем, умов, тенденцій, що набувають предметності в конкретних ідеях, концепціях вітчизняних мислителів. Саме цей змістовно-проблемний аспект, а не якісь особливі форми знання чи мислення дають підстави виокремити цю версію соціології, як специфічну українську форму саморефлексії зі сторони нашого етносу, як елемент теоретичного самоусвідомлення ним своїх специфічних і загальнолюдських соціокультурних рис.

3.6. Соціологія в Україні сьогодні.

Не слід ігнорувати і невідворотні інтеграційні процеси, універсалізацію, навіть глобалізацію соціологічного знання. Щоб функціонувати у спільному дисциплінарному полі, соціологи світу мають користуватися загальноновживаною теоретичною мовою, спільними концептуальними підходами, теоріями, методами. Більше того, глобально-цивілізаційні чинники – технологічні, економічні, культурні, політичні – діють у напрямі інтеграції соціологічних знань. Цьому ж сприяє транснаціональна тенденція: демократизація суспільного життя, спільне вирішення багатьох завдань цивілізації. Тому в сучасній соціологічній думці визначальної сили набувають інтеграційні, уніфікуючі процеси.

Слід визнати, що на межі кінця XX ст. початку XXI ст. спостерігаємо чітко визначену тенденцію: однакова протидія уніфікуючому тискові сучасної техногенної цивілізації, притаманній багатьом народам в різних регіонах. Серед провідних країн Заходу домінує універсалізація та інтеграція соціологічного знання, а прояв своєрідно національного менш відчутний. На периферії, особливо серед «нових незалежних держав», мають місце своєрідні національні риси. Особливо чітко проявляється дана тенденція для соціології в Україні.

Новий виток відродження соціології в Україні зазвичай пов'язують з процесом створення у 1990 році Інституту соціології в системі Академії наук УРСР, що мало передісторію. Так, в 1968 р. була створена Радянська соціологічна асоціація, Соціологічна асоціація України (САУ) була відсутня, бо функціонувало українське відділення Радянської соціологічної асоціації, а вже її нащадком було проголошено Соціологічну асоціацію України лише у 1990 році. З 1993 року САУ є колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації (МСА). Згідно статуту мета функціонування САУ є сприяння розвитку соціології, сприяння

підвищенню професійного рівня та практичних цінностей соціологічних досліджень, поширення соціологічних знань та захист законних інтересів соціологів. Центр керівництва САУ визначає статут, спочатку він знаходився в Києві, а з квітня 2007 року (VI з'їзд) у Харкові. Першим Президентом Соціологічної асоціації України був В.І. Волович, згодом М.О. Шульга та В.С. Бакіров з 2007 року.

У жовтні 2009 року у м. Харків на базі Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна відбувся I Конгрес Соціологічної асоціації України під гаслом «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей».

Після здобуття Україною незалежності утворено ряд соціологічних центрів та служб: СОЦІС-Геллап, Центр «Демократичні ініціативи», Український інститут соціальних досліджень О. Яременка, Київський міжнародний інститут соціології в національному університеті «Києво-Могилянська Академія», Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова та інші, а у багатьох вищих навчальних закладах створено соціологічні лабораторії.

У вищих навчальних закладах, де готують бакалаврів та магістрів із спеціальності «Соціологія» видають журнали чи збірки наукових праць: у Києві (КНУ імені Тараса Шевченка) – «Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія, Педагогіка. Психологія», Харкові – «Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна»; серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» із 1998 р. видає Інститут соціології НАН України (раніше видавався «Філософська і соціологічна думка»).

25 квітня 2001 року був оприлюднений Указ Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні» з метою створення сприятливих умов для розвитку соціологічної науки в Україні, підвищення її ролі у здійсненні соціально-економічних і політичних реформ, зміцненні демократичних засад суспільства, забезпеченні прогнозованості суспільних процесів та захист законних інтересів соціологів і поширення соціологічних знань. Дисципліна «соціологія» була введена до циклу обов'язкових дисциплін у вищих навчальних закладах. Проте далеко не всі позиції Указу втілені в життя, а дисципліна «соціологія» отримала у ВНЗ новий статус – «за вибором студентів». У більшості ВНЗ України цьому вибору допомогло їх керівництво, вказавши, що відповідні години посприяють суто фаховій (тобто

технічній) підготовці студентів та й викладачі цього фаху теж будуть мати додаткове навантаження. Отже, підготовка громадян почала поступатися підготовці виконавців розробки та втілення в життя технічних проектів. Минуле СРСР вже знає чимало прикладів масштабних технічних проектів з поганою репутацією.

Між тим, не можна говорити, що сучасна соціологічна наука в Україні не була раніше фундирувана. Так в 70–80 рр. XX ст. було сформовано декілька соціологічних підрозділів з надією проголошення згодом відповідної наукової школи у Києві, Харкові та Одесі. Надалі цей перелік набуває розширення: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів та інші, але до повноцінного тривалого функціонування шкіл справа не дійшла, бо визнаної в соціологічному світі вагомої теоретичної концепції так і не створено.

Окремі соціологи протягом 90-х рр. у власних теоретичних напрацюваннях окреслили своє бачення стану соціологічної науки на сучасному етапі. Тут можна відзначити дослідницький багаж Є. Головахи, А. Ручки, В. Тарасенка, В. Бакірова, В. Воловича, Н. Черниш, **О. Якуби**, І. Попової, М. Шульги, В. Танчера, В. Степаненка, О. Куценко, **Н. Паніної** та інших.

В Інституті соціології працювали, а деяку працюють і зараз такі науковці: В. Ворона, М. Шульга, В. Тарасенко, О. Донченко, В. Пилипенко, О. Вишняк, С. Макеєв, І. Прибиткова, О. Злобіна, М. Чурилов та ін.

З вищими навчальними закладами Києва пов'язують таких викладачів: М. Пірен, М. Лукашевич, І. Гавриленко, М. Туленков, В. Хмелько, Ю. Яковенко; Харкова – В. Бакіров, В. Астахова, В. Соболєв, Є. Подольська, І. Рущенко та інші; Львова – Н. Черниш, В. Піча, А. Хоронжий та інші; Одеси – І. Попова, В. Подшивалкіна, Н. Победа та інші; Дніпропетровська – В. Городяненко, В. Полторак та інші; Запоріжжя – С. Катаєв, **О. Скідін**, Д. Ядранський та багато інших відомих науковців та викладачів.

Цікавими та неординарними були видані у різний час підручники та навчальні посібники із предмету «Соціологія» авторами яких були: В. Городяненко, М. Лукашевич, С. Макеєв, Є. Сірий, В. Піча, Н. Черниш та ін.

Особливостями соціологічної науки в Україні є таке: по-перше, вивчають трансформацію українського суспільства у пострадянський період, по-друге, намагання об'єднати всіх соціологів України для щоб

прилучитися до дискусій «теоретичного будівництва» і не стати споглядачами комерціалізації суспільства.

В. Степаненко (*укр. вчений*) виділяє три головні напрями сучасної соціології в Україні:

- клопітка реконструкція власної перерваної протосоціологічної традиції; повернення до нового життя праць українських соціологів, невідомих, призабутих чи заборонених;

- вивчення й пересаджування на рідний ґрунт багатьох світових соціологічних традицій, прищеплення ідей різноманітних шкіл і напрямів, здатність включатися у світову наукову комунікацію (тобто в багатоголосу дискусію довкола тем, що цікавлять соціологів світу);

- максимальне використання унікальних обставин перебування у «живій лабораторії», утвердження у розробці теорій та концепцій соціальних трансформацій у країнах, які утворено на уламках колишнього Радянського Союзу, до яких належить і сучасна Україна.

До соціологічної науки в Україні є ще чималий інтерес особливо під час виборчих кампаній, ігнорую те, що це не «одноденна соціологічна фірма» по написанню результатів виборів та впливу на свідомість громадян, а наука, що вивчає суспільство у всіх його життєвих проявах.

На фахівців із соціології попит поки що є. Він був потужним в радянську добу, коли була підтримка влади у справі створення великої кількості соціологічних лабораторій, центрів, інститутів, що отримували завдання на вивчення громадської думки, проведення маркетингових дослідженнями, моніторингів, але не завжди на світовому професійному рівні. Труднощів звичайно є багато, але одна із головних це – брак, як казали в античну добу, людей, або в нашому випадку – кваліфікованих викладачів. Тому державна влада змушена приділяти увагу класичним вищим навчальним закладам, де готують соціологів.

У широкому розумінні оцінювання, соціологія не може претендувати в Україні на статус самостійного носія соціально-експертного знання, на швидкий прогрес без самоусвідомлення, саморефлексії свого місця у світовій соціології.

Запитання для самоперевірки

1. *У чому полягає своєрідність соціологічної думки в Україні?*
2. *Що сприяло швидкому розповсюдженню в Україні ідей провідних соціологів Європи?*

3. Чому у радянський період теоретична соціологія була знищена і вважалась «буржуазною наукою».
4. Які Ви знаєте проекти створення соціологічних шкіл в Україні?
5. Які ідеї висвітлювались у книзі М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)»?
6. Чому вважав Б. Кістяківський головним у сфері соціальних наук перетворення соціології на справжню науку про суспільство?
7. Чому Б. Кістяківський вважав, що тільки право цементує суспільство?
8. По яких напрямках реалізовував М. Шаповал курс загальної соціології?
9. Якими причинами пояснює М. Шаповал поразку української революції?
10. Що було головним предметом у політичній боротьбі В. Липинського?
11. Чому тільки еліта у В. Липинського могла зорганізувати суспільство?
12. Чи можливий монархічний уряд в Україні по В. Липинському?
13. Які перспективи розвитку соціологічної думки в Україні сьогодні?

Тема 4 СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ТА ЇХ ТИПОЛОГІЗАЦІЯ

План

4.1. Типологізація соціологічних теорій.

4.2. **Функціоналізм:** функціоналізм, структурний функціоналізм, неофункціоналізм.

4.3. Конфліктуалізм.

4.4. **Інтеракціонізм:** символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія, етнометодологія, концепція соціального обміну, концепція керування враженнями, теорія ролей.

4.5. **Натуралістична соціологія:** соціобіологія, соціальний біхевіоризм.

4.6. Постмодернізм.

4.1. Типологізація соціологічних теорій.

Кількість соціологічних теорій у сучасному світі зростає. Це змушує шукати засоби їх групування у блоки, тобто їх типологізувати. Провести типологізацію це означає створити потрібну кількість таких ідеальних типів, що б охопили більшість з досліджуваної теми чи напрямку. Є різноманітні підходи у цьому прагненні. Типологізація потрібна щоб впорядкувати історико-соціологічний матеріал.

Критерії типологізації соціологічних теорій. У другій половині ХХ ст. соціологічне знання типологізували за двома критеріями: за **типом парадигми** (що описує, пояснює і прогнозує) та за **рівнем** (загальна теорія – теорії середнього рівня і емпіричні розвідки.). У даний час критеріїв виділення типів соціологічних теорій більше.

В.П. Култигін (рос. вчений) називає додатково до них ще **регіональний критерій**. Останнім часом багато пишуть про соціології **мейнстріму** (основного потоку) і про теорії, що не входять до цього потоку. Ці відмінності пов'язані із пануванням у сучасній світовій соціологічній науці англійської мови та виказаних цією мовою поглядів англо-американської соціологічної еліти. Крім вузького кола фахівців із США та Великобританії в мейнстрім включають ряд французьких авторів та у меншій мірі соціологів з Німеччини. Соціологи-теоретики інших країн потрапляють до мейнстріму як виняток. Соціологію поза основного потоку умовно поділяють на західну і незахідну.

Важливий критерій розрізнення соціологічних теорій є їх масштабність. Якщо півстоліття тому набула поширення **тріада: емпіричне дослідження – теорія середнього рівня – загальна соціологічна теорія**, то сьогодні цей спектр розширився: **мікросоціологія** (в основному міжособистісні відносини і малі групи), **мезосоціологія** (теорії середнього рівня і не тільки), – **макросоціологія** (масові соціальні процеси та явища), – **соцієтальна соціологія** (процеси поза межами державних кордонів), – **універсальні соціологічні** теорії (їх призначення – створення всепояснюючої картини соціальних процесів).

Отже, соціологічні теорії поділять на **мікросоціологічні та макросоціологічні**. Щодо *першої групи* (мікросоціологічна), то предметом дослідження є тут стосунки між індивідом і малою соціальною групою. В *другому випадку* (макросоціологічний) вивчають соціальну систему, складовими якої є як фізичне середовище (ландшафт), так і населення, ієрархічна сукупність соціальних груп, а також впорядкована сукупність господарських, політичних і культурних організацій.

П. Штомпка (польск. вчений) ще на Міжнародній конференції по соціальній теорії (Кембридж, Велика Британія, серпень 2000 р.) запропонував наступну типологізацію соціологічної теорії.

Перший різновид – пояснюючі теорії – їх прибічники прагнуть подолати розрив між теорією і емпірикою. Вирішення цього завдання особливо важливо в умовах широкомасштабних змін у світі. Призначення цих теорій – допомогти орієнтуватися у мінливому глобалізованому світі. Жодні факти, дані не дадуть відповіді на питання людей. Достовірну картину соціального світу можуть запропонувати узагальнюючі, пояснюючі моделі. Вони сприяють розвитку соціологічної уяви тому, що поєднують теоретизування із конкретним досвідом.

Другий різновид соціологічних теорій – евристичні. Вони близькі до соціальної філософії. Призначення цих теорій – допомогти знайти специфічні змінні, запропонувати поняття, що б дозволяли розкрити нове бачення відомих аспектів реальності, сформулювати рамки інтерпретації фактів. Теорії допомагають вивчати суспільство із різних сторін.

Третій різновид соціологічних теорій – «аналітичні». Призначення цих теорій – узагальнювати емпірику, що дозволяє уточнювати поняття, дають підстави типологізації, частіше класифікації. Їх відносять до теорій середнього рівня.

Ще один різновид теорій – *екзегічні теорії*. Їх призначення в аналізі, тлумаченні, систематизації, реконструкції, критиці відомих теорій.

Г.Е. Зборовський (рос. вчений) розглядає п'ять метапарадигм, що склались у теоретичній соціології: – **класична, неокласична, посткласична, некласична, постнекласична**. Класична метапарадигма починається із межі XIX – XX століть. Інші чотири метапарадигми створено в XX ст. та вдосконалюють, виражаючи сутність поточного етапу розвитку теоретичної соціології.

Основні лінії (метапарадигми) теоретичної соціології

Лінії розвитку соціології	Парадигми теорії	Об'єкт соціології	Предмет соціології
Класична соціологія	Позитивізм, марксизм, еволюціонізм, веберіанство	Суспільство як цілісна система, як соціальний організм, незалежний від людини	Вивчення соціальних фактів, соціальних структур, соціальних інститутів, соціальних дій і взаємодій в статичі і динаміці
Неокласична соціологія	Неопозитивізм, неомарксизм, неоеволюціонізм, неовеберіанство, структурний функціоналізм, неофункціоналізм, радикально критичні теорії, теорії конфлікту	Суспільство як система соціальних дій і взаємодій соціальних груп і вільно організованих акторів	Обновлення ідей позитивізму, марксизму, еволюціонізму, функціоналізму на основі нелінійного розгляду суспільства і його структур
Посткласична соціологія	Постпозитивізм, постмарксизм, теорії системного аналізу, теорії модернізації, теорії єдиного індустріального суспільства, теорії постіндустріального суспільства, теорії глобалізації	Суспільство як сфера інтеракції, комунікації, соціальних інститутів і солідарності	Вивчення процесу конструювання людиною змін соціального світу
Некласична соціологія	Символічний інтеракціонізм, феноменологія, етнометодологія, теорія обміну	Суспільство як конструкція безперервно змінюваної реальності агентами, які призводять до соціальних змін	Вивчення інтегративних процесів у різних типах соціуму
Постнекласична соціологія	Інтегративні концепції, теорія комунікативної дії, постмодернізм, феміністична соціологія	Суспільство як єдність соціальних структур і активних дій особистості	Вивчення інтегративних процесів у різних типах соціуму

І.М. Гавриленко (укр. вчений) пропонує соціологічні теорії поділити на такі типи: *функціоналізм (структурний функціоналізм), конфлікталізм; марксизм; інтеракціонізм; теорія обміну; розуміюча соціологія, історичний акціоналізм.*

У цьому випадку соціологічні теорії доповнюють одна в одну за певною схемою, що враховує залежність соціологічної теорії від культурного середовища, згідно відповідних філософських і методологічних орієнтацій. Тобто в даному способі типологізації соціологічних теорій є підстава їх структурування.

4.2. Функціоналізм, структурний функціоналізм, неофункціоналізм.

Функціоналізм своєю основою має позитивістську філософію і натуралістичні методи дослідження. Сутність його полягає у виділенні певних елементів соціальної взаємодії і визначенні їх місця і значення в соціальній системі. Функціоналісти, а згодом неофункціоналісти О. Конт, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон наполягали на тому, щоб суспільство було розглянуто за аналогією з живим організмом. Тому в суспільстві відшукують органи і функції, що забезпечують життєдіяльність цілого.

У працях О. Конта суспільство розглянуто як організм, де структура цілого визначає будову і функції окремих його частин. У свою чергу Е. Дюркгейм говорить про соціальну цілісність, що подібна до живого організму з його досконалою системою органів і функцій. Радкліфф-Браун і Б. Малиновський використовують термін функція стверджуючи, що суспільство можна осмислити як таке, що складено із взаємозалежних частин, що діють спільно для задоволення різних соціальних потреб. А Р. Мертон пропагував функціоналістську соціологію, відстоював теорію середнього рівня з допомогою критичного методу і систематизації теоретичних засад функціоналізму. Слід відзначити, що у функціоналізмі немає суворих правил для загального теоретизування, яких треба дотримуватись. Він базується на таких постулатах: *кожне суспільство являє собою певну узгодженість своїх складових; будь-які соціальні явища завжди для когось корисні, оскільки реалізують певну суспільну потребу; функціональний зв'язок всіх складових елементів і суспільних відносин є необхідним.* Вказані постулати виконують функцію змістовного підґрунтя, на якому базується вся система логічних суджень.

Отже, соціологічна теорія, що побудована за правилами функціонального аналізу, становить скоріше словесний образ суспільства, аніж доведені теоретичні судження.

Структурний функціоналізм. Т. Парсонс, розглядаючи суспільство із позицій структурного функціоналізму, вважає, що це не сукупність індивідів, груп, класів та інших суспільних утворень, а особливий спосіб їхнього існування. Розглядаючи цей спосіб існування, слід вирізняти в ньому такі його елементи, які б в безперервному процесі людських взаємодій зберігали відносну сталість свого буття, утворюючи своєрідний каркас соціальної системи. Це і є структура конкретного суспільного утворення. Структурні елементи – це певні позиції, які індивіди посідають у певній системі, а функції – їх діяльність стосовно спеціалізації в межах певної системи. Вона зорієнтована на само збереження та самовідтворення. Це означає, що система повинна пристосовуватися до постійних змін, що відбуваються в навколишньому середовищі.

У цілому структурно-функціональна соціологія Т. Парсонса при всій її неповноті та недоліках є послідовною і детально розробленою теоретичною системою. Час показав, що інтерес до праць видатного американського теоретика не ослаб.

Ми звичайно намагаємось пояснити будь-яке соціальне явище із точки зору його функціонального призначення: заради чого (для чого) воно існує.

Починаючи із 60-х років XX ст. функціоналізм (структурний функціоналізм) піддають все гострішій критиці за те, що він ідеологізує соціологічні дослідження, подаючи такі оціночні терміни, як суспільний консенсус, інтеграція, консолідація тощо, як відображення властивостей самого суспільства. Цим він ігнорує в суспільстві антагонізм, виключає зі свого розгляду соціальні зміни і розвиток.

Неофункціоналізм – це реконструкція теоретичної традиції, що була закладена Т. Парсонсом, її оновлення і поглиблення. Занепад функціоналізму, який передрікали його критики передчасний. Менш догматична, відкрита для опонуючих поглядів версія функціоналістської теорії, на думку одного із її лідерів ще збагатить соціологічну науку. Мова йде не просто про оживлення парсонсівських ідей, а про значну ревізію їх, про постпарсонство. Мабуть, слід чекати від прихильників неофункціоналізму певної конвергенції, насамперед, із прихильниками теорії конфлікту, соціального обміну, структуралізму, інтеракціонізму,

теорії раціонального вибору тощо створення систематизованої соціологічної науки.

Отже, функціоналісти і неофункціоналісти розглядають суспільство за аналогією з живим організмом. А теоретики структурного функціоналізму звертаються не до груп, класів та інших суспільних утворень, а до особливого способу їхнього існування.

4.3. Конфліктуалізм.

Найактивнішими критиками функціоналізму є представники конфліктуалізму. Ці дві соціологічні теорії взаємовиключають одна одну. У чому полягає несумісність поглядів? Якщо функціоналізм стверджує інтеграційну єдність суспільства, то конфліктуалізм – несумісність елементів, які виключають один одного. Функціоналізм пропонує мирний характер суспільної злагоди, а конфліктуалізм – на його насильницькій природі. Функціоналізм – гармонію, конфліктуалізм – боротьбу і взаємну опозицію.

Марксизм розглядав конфлікт через боротьбу між продуктивними силами, що проявлялися у конфлікті між класами і неминуче вели до революційних дій.

М. Вебер розглядав суспільство як сукупність груп, що відрізняються за своїм статусом та інтересами, що й призводить до виникнення конфліктів. Розв'язання конфлікту можливо здійснити шляхом еволюційних змін.

Г. Зіммель сформулював основні принципи теорії конфлікту і визначив, що конфлікт є рушійною силою розвитку суспільства, а безконфліктне суспільство неіснуюче.

У 60-х роках ХХ ст. на зміну структурно-функціональному поясненню суспільства була протиставлена причинно-наслідкова модель аналізу соціальних змін. Альтернативою нормативно-культурному детермінізму було обгрунтовано декілька його різновидів – від біологічного до технологічного і економічного. Однак загострення соціальних суперечностей, хвиля зіткнень і конфліктів 60-х років змусили соціологів звернути увагу на суперечності соціального конфлікту. Теорія соціального конфлікту виникла на основі результатів критики структурного функціоналізму Парсонса, якого звинувачували в абсолютизації стабільності, комфортності, в акцентуванні уваги на злагоді та взаєморозумінні в суспільстві і, як наслідок, в ігноруванні радикальних змін, конфліктності, боротьби за владу. Так формувалася теорія

соціального конфлікту, біля витоків якої стояв американський соціолог **Чарльз Райт Мілс** (1916–1962 р.), але чітку розробку теорії соціального конфлікту здійснив західнонімецький соціолог **Ральф Дарендорф** (1929–2009 р.) та американський соціолог **Л'юїс Козер** (1913–2003 р.).

Обґрунтовуючи висхідні положення теорії соціального конфлікту, Дарендорф стверджує, що всі складні соціальні системи засновані на перерозподілі влади, що люди, володіючи всією повнотою влади, здатні при допомозі різноманітних засобів, особливо примусу отримувати вигоду від людей, що мають меншу міру влади. Можливості розподілу влади і авторитету надзвичайно обмежені, тому члени любого суспільства постійно борються за її перерозподіл. Ця боротьба може і не появлятися відкрито, але підстави для цього існують в любому суспільстві. Дарендорф стверджує, що в основі конфліктів лежать не економічні причини, а потяг людей до перерозподілу влади. Оскільки один перерозподіл влади стимулює наступний, то соціальні конфлікти невідворотні і постійні.

Дарендорф, відкинувши однобічні твердження **Парсонса** про всезагальну злагоду, сам став на позиції однобічних тверджень, проголосивши все загальність конфлікту, відродив уявлення Т. Гоббса про війну всіх проти всіх. Крайнощі Парсонса і Дарендорфа намагався врівноважити американський соціолог Л'юїс Козер. Він показав без підставності орієнтації на принципи порядку й стабільності суспільства, як це робив Парсонс, так і абсолютизацію конфлікту, як це обґрунтовував Дарендорф. **Л. Козер** стверджував, що Парсонс ігнорує соціальні суперечності, зіткнення інтересів, нехтує проблемами влади і вбачає в соціальному конфлікті лише руйнівну силу, аномалію, порушення нормального стану соціальної рівноваги. Головна ідея Л. Козера полягає в обґрунтуванні позитивної функції соціального конфлікту, його корисності у справі оновлення соціальних систем. Конфлікт – це страховий клапан системи, що дозволяє тримати соціальну систему у рівновазі до мінливих умов. Механізми такого врівноваження системи є реформи, економічні та політичні зусилля тощо. На його думку, конфлікти допомагають модифікувати старі норми і створювати нові, роблять суспільство «еластичним».

Л. Козер намагається обґрунтувати поєднання і взаємодоповнення конфліктної та інтегративної моделі пояснення суспільства, встановити певну їх пропорцію. Питання про те, яка риса суспільного розвитку – конфлікт чи злагода є головною – несуттєве. Основне – це встановлення закономірності конфліктних процесів, обґрунтування того, що в

плюралістичному суспільстві різноманітні конфлікти виникають і вщухають, не порушуючи в цілому його цілісності. Він звертає особливу увагу на виявлення причин, які пояснюють: яким чином конфлікт зберігає або відтворює цілісність системи, підсилює її адаптивність. На думку конфліктолога, основними рисами конфлікту є: **причини, гострота, тривалість і функції конфлікту**.

Причини виникнення конфлікту появляються тоді, коли існуючій соціальній нерівності, системі розподілу дефіцитних ресурсів відмовляють у правомірності. Втрата існуючою системою легітимності веде до мінімального зниження взаємодії лояльності, необхідної для збереження цілісності системи, максимальне зростання рівня мобільності, прискорений ріст злиденності. Особливо відчутними є психологічні зміни, утиски та пригноблення, що посилюють вірогідність виникнення відкритого конфлікту.

Гострота конфлікту визначається значним посиленням соціальних емоцій більшості населення, жорстка соціальна структура, зв'язок конфлікту з основоположними цінностями і соціальними проблемами.

Тривалість конфлікту залежить від чіткості цілей конфліктуючих груп, усвідомлення ними своєї перемоги або поразки, від здатності лідерів тверезо оцінювати свої дії і можливі результати.

Функції конфлікту: адаптивна, тобто збереження цілісності системи; продуктивна; прогностична.

Таким чином, Л.Козер намагається встановити зв'язок між конфліктом і злагодою в розвитку соціальних систем, поєднати позитивістську установку на підтримання «соціального порядку» та ліберально-реформістських ідей невідворотності соціальних змін.

Прибічники теорії соціального конфлікту по-різному пояснюють причини конфліктів. Так, наприклад, французький вчений **Ален Турен** вбачає їх у психологічних особливостях особистостей та різних соціальних спільнот. За **Кеннет Еварт Боулдінгом** соціальні конфлікти обумовлюються протистоянням груп, які переслідують несумісні цілі. **Даніел Белл** вважав, що класова боротьба як найбільш гостра форма соціального конфлікту пов'язана з перерозподілом доходів.

Отже, в минулому соціології мали місце три найбільш відомі загальносоціологічні конфліктуалістські концепції. Всі вони принципово різні.

Звернемо увагу, що з точки зору **Карла Маркса** конфлікт між класами є неминучий і підлягає насильницькому розв'язанню шляхом революції.

Р. Дарендорф вважає, що конфлікт можна розв'язати цивілізованим (мирним) шляхом.

Л. Козер розглядає конфлікт (не суспільства, а організації), як результат прорахунків управлінських рішень і пропонує терапевтично лікувати, а не хірургічно. Конфлікт у Козера повинен бути джерелом оновлення і подальшої продуктивної еволюції організації.

Здебільшого для прибічників теорії соціального конфлікту притаманний зараз розгляд конфліктів як неантагоністичних протиріч, впевненість у можливості їх регуляції.

4.4. Інтеракціонізм: символічний інтеракціонізм, теорії взаємодії (феноменологічна соціологія, етнометодологія, концепція соціального обміну, концепція керування враженнями, теорія ролей).

Символічний інтеракціонізм. Основним завданням інтеракціонізму є вивчення процесу взаємодії між індивідами, що формує соціальну структуру і як ця соціальна структура, у свою чергу, формує індивідів. Кожен індивід у суспільстві відіграє символічну роль, взаємодія яких є основою процесу встановлення і функціонування суспільства. Родоначальник цієї школи **Джордж Мід** (1863–1931 р.) приділяв особливу увагу відкритості соціальних структур та індивідуальній свідомості дійових осіб. Він показав, що ***взаємодія (інтерація) між людьми може бути як безпосередньою, так і опосередкованою з допомогою різноманітних символів, якими є мова, система духовних цінностей, речові символи – престиж*** тощо. Всі багатоманітні зв'язки людини опосередковано символами. Змінюючи взаємодію, люди змінюють смисли і символи. Кожен вибирає ті смисли і символи, що найбільш важливі в даній ситуації. Масові взаємодії індивідів в кінцевому підсумку створюють суспільство. Суспільство – це продукт міжособистісного спілкування, об'єднуючою основою якого є не матеріальні відносини, а суб'єктивно значущі символи. Символ відіграє провідну роль у взаємодії індивідів, з його допомогою індивід орієнтує свою поведінку на наявність іншого, здійснює самооцінку своїх дій.

Символ – це ідеальний об’єкт, знак, який свідчить про інший об’єкт, про який він сигналізує і з яким він взаємодіє. Найпоширенішими символами є слова. Символічне мислення звільняє індивідів від необхідності набуття безпосереднього досвіду, від того, що самим обов’язково бачити, чути, відчувати те, що символізується. На відміну від тварин, люди діють у символічному оточенні. Символічне опосередкування міжособистісної взаємодії дозволяє використовувати соціальні, культурні та психологічні структури в інтеракції та визначенні смислів. Це робить людину особистістю, неповторною індивідуальністю.

Жест – це символ, в якому є смисл, співвіднесеність з елементами досвіду індивіда. Реакція на жест опосередкована значенням, що втілює соціальний досвід індивідів, що взаємодіють. Відбір жестів, що полегшують пристосування до навколишнього середовища, здійснюється як методом спроб та помилок, так і цілеспрямованим впливом суспільства. У результаті цього жести набувають «спільного значення» для всіх його членів. Вони означають одні й ті ж самі об’єкти і передають схожі настанови всім учасникам взаємодії. Такі жести Дж. Мід назвав «конвенціональними жєстами».

Соціальний характер жестів розвивається поняттям «соціальний інший». Люди вступають у взаємозв’язок не обов’язково безпосередньо, а, здебільшого, – у взаємозв’язок із «узагальненим іншим». Сприймаючи та інтерпретуючи жести, людина реалізує здатність «сприймати роль іншого». Завдяки такій здатності індивід розуміє потреби та інтереси тих, з ким він повинен співробітничати. Для того, щоб вижити він повинен дивитись на речі «з перспектив іншого», ставити себе «на місце іншого». Індивіди, таким чином, ніби-то репетирують в уяві альтернативні варіанти дій, інтерпретуючи конвенціональні жести. Внутрішнє програвання можливих дій, уявлення себе на місці іншого дозволяють передбачати наслідки своїх дій та забезпечити краще співробітництво у процесі взаємодії.

Отже, безсумнівною заслугою Дж. Міда в американській соціології була відмова від індивідуалізму, який панував у той час. Він відстоював соціальний характер людського «Я», неможливість теоретичного зведення природи людини до моделі «біологічного організму», неможливість існування кожного «Я» поза «іншими», поза суспільними взаємозв’язками.

Теорія взаємодії. *Слід зауважити, що до теорії взаємодії відносять: феноменологічну соціологію, етнометодологію, концепцію соціального обміну, концепцію керування враженнями, теорію ролей.*

Феноменологічна соціологія – розглядає суспільство, як явище, що створюється та постійно відтворюється у духовній взаємодії індивідів, у процесах міжособистісної комунікації. Засновником цього підходу вважається **А. Шюц** (1899–1959 р.). Прибічники феноменологічної соціології намагаються теоретично осягнути соціальний світ у його суто людському бутті, у співвіднесенні з уявленнями, ідеями, цілями та мотивами практично діючих соціальних індивідів. Таким чином, з точки зору представників цього напрямку, соціальне життя втрачає об'єктивний характер і може бути зведеним до уявлень про суспільство та до взаємодії і взаємовпливу цих уявлень у свідомості індивідів.

Теорія взаємодії: етнометодологія. Цей напрямок у соціології, в межах якого методи етнографії та соціальної антропології, зокрема методи дослідження примітивних культур, використовуються як загальна методологія соціальних наук. Засновником етнометодології є **Г. Гарфінкель** (1917 р.н.). Предмет етнометодології – процедури інтерпретації, несвідомі, нерефлексовані механізми повсякденної соціальної взаємодії між людьми.

Етнометодологія заснована на певних теоретичних допущеннях: 1) на ототожненні соціальної взаємодії з мовною комунікацією; 2) на ототожненні дослідження з тлумаченням та інтерпретацією дій та мови іншого – співрозмовника; 3) на виділенні двох рівнів в інтерпретації – розуміння та розмови; 4) на ототожненні структурної організації розмови з синтаксисом повсякденної мови.

Отже, для представників етнометодології соціальна реальність не має об'єктивних характеристик, вона сконструйована під час мовної комунікації. Соціокультурна реальність у етнометодології розглядають як потік неповторних, унікальних ситуацій. Використовують етнометодологічну концепцію у сучасній рекламній індустрії, де детально аналізують характер сприйняття реклами та її впливу на свідомість людей.

Теорія взаємодії: концепція соціального обміну Дж. Хоманса (1910–1989 р.). Основна її ідея характеризує соціальну взаємодію як обмін матеріальними й нематеріальними цінностями. Соціальна взаємодія – постійний обмін між людьми різними вигодами, а обмінні угоди – елементарні акти громадського життя (схема «стимул – реакція»).

Існують два висхідних положення теорії соціального обміну: 1) в поведінці людини переважає раціональне, що спонукає її до одержання певних «користей» (грошей, товарів, послуг, престижу, поваги, успіху, схвалення, дружби, любові тощо.); 2) процес соціальної взаємодії витлумачується як постійний обмін між людьми різними «користями». Обмінні угоди розглядають як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а всі більш складні структурні утворення (соціальні інститути та організації) пояснюють як зростаючі на обмінних відношеннях. Видатний представник соціологічної теорії соціального обміну Дж. Хоманс, вирішуючи питання про взаємозв'язок макро- та мікрорівня соціальної реальності, зводить ціннісно-нормативний рівень соціальних відношень (норми, ролі, статус тощо) до психологічних принципів взаємного обміну «нагородами», не визнаючи при цьому якісну своєрідність соціальних структур.

Його послідовник **П. Блау** (1918 р.н.), пояснюючи макросоціальні відношення, головну увагу приділяє ціннісно-нормативному аспекту процесів обміну. Соціальне життя бачить він у вигляді «базару», де все обмінюють на все заради вигоди. У відносинах обміну наступала стабільність і збалансованість, що породжувала у кінцевому результаті зміни у соціальній структурі, а значить, «приводить їх в рух».

Р. Емерсон (1828–1896 р.) розширює концептуальну базу теорії соціального обміну завдяки таким поняттям, як «мережі» соціального обміну та «продуктивний обмін». Це дозволяє йому перейти від відношень у малій групі до більш широких структурних зв'язків.

Таким чином, у Хоманса соціальні відносини включають постійний процес обміну між соціальними суб'єктами. Блау пояснив соціальний обмін у соціальній структурі, яка приводить їх в рух.

Теорія взаємодії: концепція керування враженнями Е. Гофмана. Об'єкт – це не зовнішній стимул, а те, що людина виділяє з навколишнього світу, надаючи певні значення. Людина з'являється на світ як художник, творець образів. Його життя – це виробництво вражень. Уміння управляти враженнями і контролювати їх – значить уміти управляти іншими людьми. Такий контроль здійснюється за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування. Типовий приклад – створення іміджу, реклама. У **Е. Гофмана** (соціодраматичний підхід) керування враженнями, де люди грають спектакль і виконують свої «партії», створюючи той чи інший образ.

Теорія взаємодії: теорія ролей розглядає особистість із погляду її соціальних ролей, бо висуває на перший план значення міжособистісної взаємодії людей (інтерації), рольового поведіння. Теоретиками були **Дж. Мід** (1863–1931 р.), **Г. Блумер** (1900–1987 р.), **Е. Гоффман**, **М. Кун** та ін.

Особистість розглядають як сукупність її соціальних ролей. Згідно із цими поглядами, людина у своєму житті, у спілкуванні з іншими людьми, діяльності ніколи не залишається «просто людиною», а завжди виступає в тій або іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій і суспільних нормативів. З погляду теорії ролей виконання ролі має велике значення в розвитку особистості людини. Розвиток психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, як у виконанні певних рольових функцій, а соціалізація людини являє собою формування її соціальних ролей.

Теорія ролей розглядають в трьох планах: 1) у соціологічному – як система рольових очікувань, тобто задана суспільством модель ролі, що має велике значення для формування особистості людини й оволодіння нею соціальними ролями; 2) у соціально-психологічному – як виконання ролі й реалізація міжособистісної взаємодії; 3) у психологічному – як внутрішня або уявлювана роль, що не завжди реалізується в рольовому поведінні, але певним чином на неї впливає.

Взаємозв'язок цих трьох аспектів і являє собою рольовий механізм особистості. Одне з найважливіших понять теорії ролей – «прийняття ролі іншого», тобто подання себе на місці партнера по взаємодії й розуміння його рольового поведіння. При цьому людина призводить свої рольові очікування стосовно цієї людини у відповідність із його соціальними ролями. Без такої відповідності не може виникнути інтерації, а людина не може стати соціальною істотою, усвідомити значимість і відповідальність власних дій і вчинків.

Отже, розглядаючи теорії взаємодії: феноменологічну соціологію, етнометодологію, концепцію соціального обміну, концепцію керування враженнями, теорію ролей ми приходимо до висновку, що взаємодія відбувається на рівні суб'єкта із суб'єктом, суб'єкта із структурою та структури із структурою. Це має не тільки теоретичне, але і прикладне значення.

4.5. Натуралістична соціологія: соціобіологія, соціальний біхевіоризм.

Соціобіологія виникає в 70-х роках XX ст. як напрям соціології, який вивчає біологічні основи будь-якої соціальної поведінки, щоб з допомогою закономірностей функціонування живої системи переосмислити засади функціонування соціальних систем. Представниками цього напрямку є: **Едвард Уілсон** (1929 р.н.), **П'єр Ван ден Берге** (1933 р.н.), **Конрад Лоренц** (1903–1989 р.) та ін. Вони запропонували використовувати досягнення біологічних наук (теорію еволюції, генетичну теорію тощо) для пояснення людей у суспільстві. Засновники соціобіології виступають з ідеєю синтезу біологічних і суспільних знань, вважаючи, що сформульовані ними принципи щодо поведінки тварин можна поширити на пояснення еволюції людського суспільства (сімейно-родових відносин, альтруїзму, агресії та ін.). ***Вирішальним у поширенні соціобіологічних принципів на пояснення поведінки людини є те, що людину розглядають виключно як біологічну істоту, тобто представника тваринного світу.*** Соціобіологи та їхні прихильники психологи, генетики, етологи заявляють, що біологія забезпечить можливість нового синтезу соціологічного знання, виведе його на новий, науковий рівень. Вони критикують соціологів-теоретиків за абстрактність їх міркувань, символічне витлумачення соціального світу, недостовірність багатьох гіпотез.

Соціобіологи виступили за відшукування біологічних універсалій, що репродукують незалежно від свідомості людей у будь-якій соціальній системі. До них вони відносять принципи: територіальності, прагнення власності, правила співіснування та вирішення конфліктів, ієрархія статусів у спільнотах тощо. Хоча культурний розвиток людини відбувається набагато скоріше від біологічного, але, за твердженням соціобіологів, інстинктивна поведінка й генетичний матеріал все ще багато в чому визначають соціальне буття людей.

Так, Уілсон вказує на спільність визначальних принципів функціонування живих істот, зокрема домінації або владарювання, правил територіальності, батьківського піклування. На його думку, всі «біологічні істоти» (від комах до людей) обов'язково ієрархічні, в них наявні керуючі та підлеглі, касты і класи. Тобто людська нерівність закодована генетично, боротьба й панування одних над іншими є неминучим продуктом природної селекції. Цим самим був створений ґносеологічну базу для таких натуралістичних установок, як намагання

поширювати біологічні закономірності на соціальні явища, редукціонізм, виведення характеру основних видів людської поведінки, її генезису та еволюції з простих форм життя. Важливим моментом концепції Уілсона є положення про те, що людська поведінка первісно визначена генетично, а еволюція людських спільнот така сама, як і в інших біологічних видів.

Претендуючи на перегляд минулого людства, соціобіологи розглядають його як процес, у ході якого вдосконалюється відбір найбільш раціональних і доцільних форм діяльності. Індивід прагне повторити дії, що ведуть до досягнення поставленої мети. Уілсон стверджує, що людина – це окультурена тварина. Культура не домінує над природою у суспільному житті, бо люди, стаючи культурними, все ж таки залишаються природними. Всі форми діяльності визначає не культура, а природа. Біологічна природа людини, хоча і культурно сформована, залишається базовою, визначальною. В основі соціальності лежить культурна пристосованість. Спільна праця примножує силу, відтворюється людина як біологічна, природна істота через сім'ю, рід, націю.

Не заперечуючи важливості еволюційно-генетичних факторів, що наводять представники соціобіології, соціологи вказують на односторонність такого підходу. Неправомірно зводити складну природу соціального до біологічних закономірностей. Викликає заперечення абсолютизація соціобіологами детермінованості соціальної структури природними відмінностями людей. Неправомірні намагання соціобіологів пояснити соціальні диференціації спадковими факторами. Не враховується той факт, що ієрархічність суспільної системи відрізняють від ієрархічності в тваринному світі якісно новим рівнем складності й характером організованості, що зумовлена активною дією в суспільному житті ідей, відчуттів, намірів, інтересів і волі індивідів.

Соціальний біхевіоризм – напрям в психології, що вивчає поведінку людини і тварини як сукупність рухових реакцій, до яких зводять сукупність вербальних емоційних відповідей (реакцій) на дії зовнішніх подразників (стимул). Під впливом цих ідей була розроблена методика експериментальної психології. У XX ст. засоби, методи та поняття експериментальної психології були застосовані для побудови соціологічної теорії. Американський психолог **Беррес Фредерік Скінер** (1904–1990 р.) виступив з ідеєю про те, що біхевіоризм повинен стати основою усіх суспільних наук, своєрідною «філософією психології». Завданням біхевіоріальної соціології є опис суб'єктивно спостережуваних закономірних зв'язків між стимулами й реакціями в соціальних

відносинах при значній увазі до механізмів підкріплення (підсилення) цих реакцій. Індивіди повторюють дії, за які були винагороджені раніше. Позитивне чи негативне стимулювання, ціна вчинків лежить в основі соціальної поведінки.

Концептуальні тези біхевіористичної соціології Скінера такі :

- індивід прагне повторювати дії, що винагороджують;
- якщо з'являються ті самі стимули, що й раніше, то й поведінка буде такою самою як і раніше;
- чим більше цінують дію, тим більше вона ймовірна;
- якщо дія не отримує очікуваного стимулу, можливі прояви агресивності, а якщо навпаки, то задоволення.

Основна думка концепції Скінера полягає в тому, щоб замість спроб малорезультативних теоретизувань про суспільство досліджувати поведінку людей у суспільстві. Положення «поведінкової науки» можуть бути попередньо перевірені лабораторними, експериментальними методами, доповненими результатами дослідженнями вищої нервової діяльності людини, неврології та психофізіології. *Скінерівська концепція зведена до обґрунтування закономірностей «оперантної (повторюваної) поведінки», до модифікації відомого принципу рефлексивної поведінки І. Павлова: реакція (R) на безумовний стимул (S) доповнюється «підкріпленням», підсиленням через вплив факторів оточення, середовища.* В поведінці стимул не завжди одразу породжує певні дії. Первісні потреби індивідів різні, що їх водночас неможливо задовольнити. Природні потреби, що спрямовують дії людини, допомагають їй вижити і репродукуватися, обумовлено багатьма факторами суспільної реальності. На відміну від тварин, людина отримує знання не тільки безпосередньо, а із соціального досвіду. Успіх в задоволенні потреб буде підсилювати активність, що, в свою чергу, допоможе діяти більш результативно. Такі дії будуть «підкріплені» факторами соціального середовища. Так створюється оперантна поведінка, що враховує активний характер організму (соціального суб'єкта) при його взаємодії з середовищем (соціальним оточенням).

Оперантна поведінка спирається на прагматичне й утилітарне відношення людини до світу. Структура оперантної поведінки визначають такими елементами як успіх, стимул і ціна. Успіх – це головний елемент «підкріплення». Позитивний успіх веде до повторення дії. Обставини, в яких здійснюють поведінку, відіграють роль стимулів. Успіх і стимул супроводжують такий коректуючий елемент діяльності, як

ціна, тобто необхідні витрати для досягнення успіху, відповідність винагороди витраченим зусиллям. Універсальним стимулом постають гроші.

Утилітарне розуміння людської поведінки, на думку Скінера, призводить до звільнення від низки ілюзій, застарілих цінностей індивідуалізму: свободи, гідності, відповідальності тощо. Принципи біхевіористичної дії є морально нейтральними й природними. Функціональний зв'язок між «індивідуальним організмом» і умовами його життєдіяльності веде до нівеляції індивідуальності людської дії. Людина, за Скінером, передусім біхевіоріальна система, дії якої піддаються зовнішньому управлінню. Наукове – біхевіористське, за Скінером, пояснення поведінки повинно бути відокремлене від моральних регулятивів. Його «технологія поведінки» покликана «науково» керувати поведінкою індивідів й запобігати появі антисоціальних вчинків.

Слід зазначити, що перенесення біхевіористами акценту на позитивне підкріплення принципово не відрізняє такі процеси від інших умовних реакцій на стимул. Скінер в своїх соціологічних дослідженнях використовував ту саму методику, що і в своїх лабораторних дослідах над пацюками та голубами. Отже, такий спрощений підхід спрощує все багатство соціальної життєдіяльності людини, що не зводиться до механічних реакцій на різноманітні стимули.

4.6. Постмодернізм.

Сформувавшись в епоху переваги інформаційних і комунікаційних технологій початку XX століття, постмодернізм несе на собі відбиток плюралізму і терпимості, у художньому виявленні проявився як еkleктизм (неорганічне, чисто зовнішнє з'єднання внутрішньо непокєднуваних, різнорідних поглядів, теорій, методів, стилів). Його характерною рисою стало об'єднання в рамках одного добутку стилів, образних мотивів і прийомів, запозичених з арсеналу різних епох, регіонів і субкультур.

На початку 70-х років XX ст. перед соціологами постало завдання описати й теоретично проаналізувати той якісно новий стан, у якому постало західне суспільство, створити такі соціологічні теорії, що дозволили б адекватно відбити ту ситуацію, що є у суспільстві. Це завдання одержало певне рішення у таких теоріях, як теорія постіндустріального, постмодернового, посткапіталістичного, а пізніше –

інформаційного суспільства. Саме зусиллями прибічників цих теорій та їхніх представників у соціології був сформований якщо не новий, то значно оновлений теоретичний дискурс, що надалі став розвиватися як соціологічний постмодерн. Для нього характерно загальне прагнення виробити нову парадигму замість класичної, здійснити принципове зрушення в базисному підході.

Про настання якісно нового суспільного стану одними з перших заявили: **Данієль Белл** (1919–2011 р.) і **Олвін Тоффлер** (1928 р.н.). При всій строкатості назв і оцінок у певних деталях, всі ці концепції виокремлюють загальні зрушення, що відбуваються в суспільстві постмодерна.

Головна зміна полягає в тому, що економіка втрачає свій статус домінуючої підсистеми суспільства, що задає умови й правила функціонування всім іншим підсистемам. Більше того, виділяють дві інших, настільки ж значні і самостійні у новому суспільстві, підсистеми – телекомунікаційна та система освіти (О. Тоффлер).

Комунікаційні та інформаційні можливості всього суспільства тепер визначає телекомунікаційна система. Вона фундаментально змінює комунікаційні можливості людини – створює для нього можливість «безпосереднього членства» у суспільстві без посередництва яких-небудь груп і символічних систем.

Система освіти стає «майже домінуючою» підсистемою суспільства. Вона, навчаючи людей, визначає особливості сфер праці й економіки, постає стратегічним ресурсом, бо формує персонал державних і політичних структур, тобто риси їх функціонування, а тому стає домінуючим фактором групоутворення, набуття статусної належності, фундаментальною основою соціалізації.

Друга не менш важливіша риса нового суспільства – це його певна локалізація, фрагментація, плюралістичність. Всі соціологічні теорії, що описують суспільства постмодерну, відзначають не тільки втрату економікою ролі домінуючої і системоутворюючої структури, але й зростаючий розрив і взаємну незалежність економічного й політичного життя, релігійної сфери, сфери приватного життя й тощо.

Таким чином, постмодернізм бере участь у формуванні нового соціологічного дискурсу, адекватного новим суспільним умовам, тобто в соціології формується нова парадигма:

- переглядають знання про сутність соціальної реальності;
- перевизначають наукові проблеми, доступні й значимі для соціологічних досліджень;

- затверджують набір стандартних рішень й окреслюють нові припустимі методи.

Запитання для самоперевірки

1. Що означає типологізувати соціологічні теорії?
2. За якими критеріями типологізуються соціологічні теорії?
3. Який підхід запропонував П. Штомпка до типологізації соціологічної теорії?
4. Які підходи запропонував Г.Е. Зборовський у класифікації теоретичної соціології?
5. Як типологізує І.М. Гавриленко існуючі соціологічні теорії?
6. Як розглядає суспільство функціоналізм, неофункціоналізм, структурний функціоналізм?
7. Яка принципова відмінність функціоналізму від конфліктуалізму?
8. Які причини виникнення конфліктів?
9. Чому розробниками теорії соціального конфлікту вважаються Р. Дарендорф та Л. Козер?
10. Які соціологічні теорії можна віднести до інтеракціонізму?
11. При допомозі яких символів відбувається інтеракція між людьми?
12. Що спільного ми знаходимо в теоріях: феноменологічної соціології, етнометодології, концепції соціального обміну, концепції керування враженнями, теорії ролей?
13. Що є спільного і відмінного між соціобіологією і соціальним біхевіоризмом?
14. Що є характерною рисою постмодернізму?
15. Чим вигідно вирізняється постмодернізм від інших соціологічних теорій?

Тема 5

СОЦІАЛЬНА СТАТИКА І СОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА СУСПІЛЬСТВА

План

5.1. Соціальна статика суспільства.

5.1.1. Поняття соціальної структури суспільства та її елементи.

5.1.2. Соціальний статус та соціальна роль.

5.1.3. Соціальна стратифікація суспільства.

5.2. Соціальна динаміка суспільства.

5.2.1. Соціальний процес.

5.2.1.1. Соціальна мобільність.

5.2.1.2. Міграція.

5.2.1.3. Соціалізація.

5.2.2. Соціальний розвиток.

5.2.2.1. Поняття соціального розвитку та колективні суб'єкти соціальної динаміки.

5.2.2.2. Соціальні організації, інститути та їх рушійні сили.

5.2.2.3. Спрямованість соціального розвитку.

5.1. Соціальна статика суспільства.

Як було зазначено вище, О. Конт аналізує розвиток суспільства у двох площинах: **соціальної статистики і соціальної динаміки**. *Перше* – це досягнення сталості соціальних структур (**вивчають соціальний порядок**) і *друге* – розвиток соціальних змін, перехід від одних соціальних систем до інших (**зміст та спрямованість соціального розвитку**).

При розгляді соціальної статистики (соціального порядку) соціальні явища розглядають не тільки в одному й тому самому просторі і часі, а й те, як вони впливають одне на одного, тобто розглядають взаємодію і функціональний зв'язок. До елементів соціального порядку відносять: соціальну структуру, соціальні статуси і ролі, соціальну стратифікацію.

При розгляді соціальної динаміки (змісту та спрямованості соціального розвитку) увагу звертають на те, як одні суспільні явища визначають і породжують появу та напрямок руху інших, тобто еволюцію соціальних змін, перехід від одних соціальних систем до інших.

Коли вивчають соціальну систему, то аналізують функціонування елементів соціальної системи: наскільки вони є взаємопов'язаними, життєздатними, інтегрованими і створюють єдину органічну цілісність.

Іншими словами, є увага до розв'язання завдань досягнення стабільності, інтегрованості, функціональності стає провідною. Тобто функціоналізм є доцільною теорією при вивченні людських спільнот і всієї соціогрупової структури; соціальної організації і збалансованості, врівноваженості інституційного порядку. **До соціальних процесів відносять:** міграцію, соціалізацію, соціальну мобільність.

Соціальний розвиток можна виявити за рахунок вивчення його **змісту та спрямованості**. Іншими словами, є увага до розв'язання завдань вивчення джерел і механізмів цих змін і напрямку розвитку.

Призначення **соціального процесу – перетворення соціальних змін** у динаміці.

Призначення **соціального розвитку – якісні соціальні перетворення** суспільства.

Джерело соціальних змін та соціального розвитку детерміновано конкретними суспільними обставинами. Такий підхід викладу матеріалу посібника дає більш чітку уяву про розвиток суспільства з однієї сторони, і з другої – дає плюралістичний напрямок вивчення соціології загалом.

5.1.1. Соціальна структура суспільства.

Ключовим елементом предмета соціології виступає соціальна структура суспільства. Аналіз та осмислення **соціальної структури** має призвести до з'ясування її суті, змісту і компонентів соціальної взаємодії, умов відтворення, ролі і призначення основних соціальних інститутів, а також тенденції і перспективи розвитку. Термін **«соціальна структура» у соціологічній літературі має кілька трактувань**. Вони не тільки різні, а інколи й протилежні за змістом. У межах одних соціологічних поглядів соціальну структуру трактують як дещо **ідеальне**, в інших – як дещо **доступне безпосередньому спостереженню**. Уявлення про структуру, як дещо ідеальне ми знаходимо у дослідженнях **К. Леві-Стросса** (1908–2009 р.). На його думку, термін *соціальна структура стосуються не реальності, а несвідомих інтелектуальних та культурно-історичних моделей, що організують поведінку індивідів і груп*. Іншою версією цього ж погляду є *інтерпретація структури як сукупності цінностей і норм, яку ми знаходимо у Е. Дюркгейма у вигляді колективних уявлень, та у сучасних дослідженнях – у Е. Гідденса, його концепції структури як «правил та ресурсів»*.

Дещо інший підхід запропоновано **британською культурною антропологією**. Тут соціальну структуру розглядають як дещо реальне –

у вигляді відношень, що зв'язують різноманітні елементи цілого. Такі відношення утворюють взаємопов'язані конфігурації або мережу відносин, у межах яких пересувають різноманітні ресурси, а у вузлах яких перебувають соціальні агенти (індивіди, групи, організації).

Згідно **марксистського підходу** соціальну структуру розглядають як сукупність трьох основних елементів: класів, суспільних прошарків та соціальних груп. Ядром соціальної структури є класи. Представники **функціональної теорії** (К. Девіс, В. Мур) тлумачили соціальну структуру переважно як структуру нерівності позицій.

Однак, незважаючи на різноманітність трактувань соціальної структури, більшість соціологів визначають її як сутність будови суспільства. Тлумачення соціальної структури суспільства роблять як в широкому, так і у вузькому розумінні. У **широкому** – мова йде про загальну будову суспільства, яка включає найрізноманітніші його структурні підрозділи (соціально-демографічні, соціально-територіальні, соціально-класові, соціально-етнічні, соціально-професійні) і зв'язки між ними.

У **вузькому** розумінні мова йде лише про один вид соціально-групової диференціації: поділ на класи, соціальні групи, верстви, а також відносини між ними. Цей підхід в соціології отримав назву стратифікаційного. У вузькому значенні :

Соціальна структура суспільства – упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих між собою індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів.

Соціальна структура суспільства (рис. 1) складається з двох компонентів – соціального складу і соціальних зв'язків. **Соціальний склад** – набір елементів, що становлять соціальну структуру (індивіди, групи, спільноти, соціальні інститути тощо). **Соціальні зв'язки** – набір зв'язків соціальних верств, груп, класів та ін.

Соціальна структура суспільства явище темпоральне, її становлення та розвиток відображають процеси інституціоналізації та еволюції різноманітних соціальних інститутів. Найважливішими елементами соціальної структури суспільства є соціальні групи та соціальні спільноти.

Соціальні групи – це відносно стійкі сукупності людей, що склалися в минулому та різняться роллю і місцем у системі соціальних зв'язків певного суспільства. Соціальні групи виникають на ґрунті об'єктивних умов існування, певного рівня розвитку суспільства.

Першими такими групами були рід, плем'я, а з суспільним розподілом праці з'явилися професійні групи, з приватною власністю – класи.

Становлення соціальної групи – це тривалий та складний процес, пов'язаний з усвідомленням свого стану, спільності інтересів, цінностей, норм, традицій, системою певних відносин, що регулюються соціальними інститутами. Для виникнення групи необхідна внутрішня організація, мета, конкретні форми соціального контролю, зразки діяльності. Соціальні групи в залежності від способу їх організації, її завдань поділяють на формальні та неформальні.

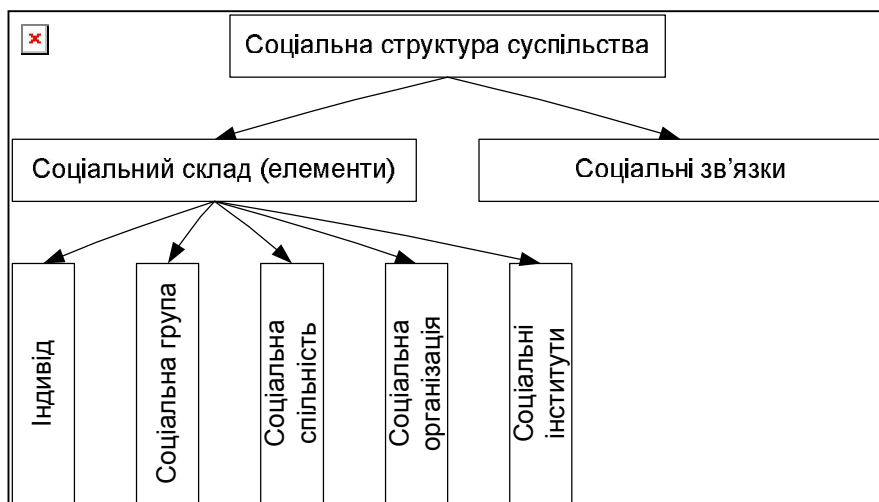

Рис. 1. Соціальна структура суспільства

Формальна група – це об'єднання людей, що утворюється на основі офіційного документа, юридичних норм, установ, правил тощо. Члени такої групи націлені на виконання якогось виду діяльності й знаходяться в ієрархічно-структурованій підпорядкованості (наприклад студентська група, виробничий колектив, підрозділ).

Неформальна група – це більш або менш стійка сукупність людей, яка складається стихійно і не має особливих документів, що регламентують її функціонування, та утворюють на основі загальних інтересів, прагнень. Поведінка регламентується неписаними правилами, міжособистими відносинами серед членів групи (наприклад сім'я, коло

друзів, сусіди). Такі групи можуть виникати та функціонувати як в межах формальних груп, так і навпаки.

Соціальні групи поділяють на первинні та вторинні.

Первинна соціальна група – це невелика група людей, члени якої контактують між собою безпосередньо. Ці групи відрізняються між собою емоційністю та неформальністю між особових стосунків. Яскравим прикладом первинної соціологічної групи є сім'я. До них належать також: група друзів, спортивна команда, сусіди і т. д.

Вторинна соціальна група – це велика соціальна група, між членами якої майже відсутній емоційний зв'язок. Зрозуміло, що індивідуальність кожного із суб'єктів цієї групи, його емоційні характеристики і дії відходять на другий план, а здатність здійснювати певні функції та цілі відсувається на перший.

До вторинної групи належать: нація, політичні партії, студенти, викладачі тощо. У залежності від кількості членів і умов внутрішньої групової взаємодії соціальні групи поділяють на малі, середні і великі.

До малих соціальних груп відносять об'єднання людей, в яких всі члени знаходяться в безпосередньому контакті один з одним, і як правило, нараховують від двох до кількох десятків людей (шкільний клас, сім'я, академічна група, бригада тощо).

Соціальні групи середніх масштабів – це порівняно сталі спільності людей, які працюють на одному підприємстві або є членами яких-небудь суспільних організацій, або проживають на одній достатньо великій, але обмеженій території (мешканці населеного пункту міського типу, села).

Великі соціальні групи – це відносно сталі великі сукупності людей, які діють в соціально значимих ситуаціях і функціонують в масштабах країни або їх об'єднань (класи, соціальні верстви, професійні групи) та демографічні об'єднання (групи молоді, жінок, чоловіків).

Соціальні групи на відміну від соціальних спільнот більш стійкі, стабільні, однорідні, а також входять в більш широкі соціальні об'єднання в якості структурних одиниць. Для соціальних спільнот характерна безструктурність, нестійкість, недостатня визначеність кордонів та розмитість складу, нездатність виступати у якості структурних елементів більш широких соціальних систем. До соціальних спільнот належать широкі економічні, політичні та інші рухи, масові спортивні, філателістичні та інші суспільні об'єднання.

Соціальні спільноти за соціометричною теорією Морено розглядають як форми соціальної організації суспільного життя індивідів.

Соціальні спільноти – це емпірично фіксовані, реально існуючі сукупності людей, які об'єднанні соціальними зв'язками і відносинами й мають загальні ознаки (стать, вік), що надають їм відповідної своєрідності.

Соціальні спільноти різняться між собою за кількісними показниками. Польський соціолог Ян Щепанський виділяє **два великих типи спільностей: природні**, що існують реально (територіальні, соціальні) і **номінальні**. Останні – це такі як, наприклад, спільність українських підприємців, фермерів тощо. Вказані спільності він ділить на фіксовані в соціальній системі, до яких відносять класи, професійні групи і нефіксовані (наприклад, рух вболівальників).

У будь-якому суспільстві існує певна кількість соціальних спільностей. Є думка, що чим вищий рівень цивілізації суспільства, тим багатша, різноманітніша його соціальна структура.

5.1.2. Соціальний статус і соціальна роль.

Слово статус існує для означення положення, «позиції» або «стану». У соціології **соціальний статус** – це певна позиція індивіда в соціальній структурі суспільства, групи або спільності, що пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків.

Кожна людина бере участь, як правило, в найрізноманітніших групах і організаціях, а отже, може мати множину статусів. Сукупність всіх статусів, що має індивід, називають **статусним набором** (цей термін введений Р. Мертоном). У цьому наборі статусів завжди знайдуть головний, основний статус.

Головний статус – це найбільш визначальна позиція індивіда в суспільстві в цілому. За ним індивіда виділяють оточуючи, або з яким вони його ототожнюють. Найчастіше такий статус пов'язаний з посадою за місцем основної роботи. Стосовно статусу можна сформулювати три твердження.

Говорячи про статус, **по-перше**, маємо на увазі обсяг політичних прав, обов'язків, зафіксованих, як правило, законодавчо, а іноді й у неписаних нормах та традиціях. Наприклад, у людей різні права і можливості обирати й бути обраними до органів влади, в залежності від того чи мають вони громадянство цієї країни чи ні.

По-друге, положення у суспільстві може бути відображене в залежності від рівня доходу, рівня освіти, етнічного походження, статі тощо. Тобто статус може розглядатися як відповідне місце в ієрархії, в соціології це називають рангом. Ранг статусу розрізняють на високий, середній, низький. Дохід буває теж високий, середній, низький, то мати відповідний статус означає бути добре, посередньо чи низько оплачуваним робітником. Так само і з рівнем влади: статус ректора ВНЗ вищий за статус декана факультету, а статус інженера вищий за статус робітника, але тільки за однією ознакою. Одночасно, перебуваючи в різних соціальних групах, індивіди можуть мати різні ранги. Мало кому вдасться мати високий статус (ранг) у всіх групах, в яких беруть участь. Узгодженість статусних характеристик призводить до усталеності статусу, а неузгодженість (високий рівень освіти в поєднанні з низьким доходом) стає для індивідів джерелом невдоволеності, розчарування в собі чи у суспільстві.

По-третє, статус у соціології можна трактувати як визнання й оцінка з боку інших індивідів чи певних формальних інстанцій. Згідно з М. Вебером, статус визначають як позитивну чи негативну оцінку гідності й слави (престиж) груп, індивідів або позицій. У такому випадку статус також виступає як певний ранг, який приписують індивідам громадська думка.

Р. Ліптон виділяє два типи соціальних статусів: приписаний та досягнутий.

Приписаний статус – це статус, яким індивіди наділені без урахування їх здібностей та схильностей, отриманих незалежно від суб'єкта оцінки, найчастіше з народження (стать, вік, національність, статус батька) ❧

Досягнутий статус – це статус, який людина отримує завдяки власним здібностям, зусиллям, бажанню вільного вибору тощо.

Чим більш поширені в суспільстві шанування досягнутих статусів, тим більш важливішу роль вони відіграють у суспільному житті, тим суспільство в цілому більш демократичне та цивілізоване. Сучасні суспільства трактують як суспільства «досягнутого статусу», оскільки багато що в них залежить від індивідуальної енергії, підприємливості, амбіційності і зовсім небагато характеристик, привілеїв та пільг передаються у спадок від покоління до покоління. Спеціалісти виділяють також **змішаний статус**. Він має риси і приписаного і досягнутого статусів (наприклад: доктор наук, академік, чемпіон світу тощо).

Про соціальний статус індивіда інколи можна вказувати судження за зовнішніми ознаками (*статусними символами*). Вдалим прикладом виступають ті сфери суспільного життя, де працівники носять уніформу (збройні сили, судові установи, прокуратура, податківці тощо). За одягом ми судимо не тільки про приналежність до певної частини суспільства, але про їх ранг. Як символи статусу використовують найрізноманітніші предмети: емблема, значок, слово, автомобіль тощо. У науці символами є наукові ступені та вчені звання.

Символи статусу виконують низку важливих функцій у суспільстві. З їх допомогою індивіди ідентифікують статуси чужі і власні. Розпізнання статусів необхідне для того, щоб сформувалися сподівання, спрацювали стереотипи поведінки: хто, кому і в яких межах повинен виявляти пошану, увагу тощо.

Соціальна роль – це сукупність нормативно обумовлених соціальних прав та обов'язків, тобто властивостей, очікувань і зобов'язань у поєднанні з конкретним статусом. Отже, коли індивід займає певний статус, ми говоримо про сукупність прав і обов'язків, а коли він користується цими правами і виконує обов'язки ми говоримо про соціальну роль.

Р. Ліптон визначає роль як динамічний аспект статусу. За ним роль – це очікувана поведінка, що обумовлена статусом. Не існує ролі без статусу або статусу без ролі. З одним і тим самим статусом пов'язано виконання багатьох соціальних ролей, що утворюють, за термінологією Р. Мертон, «рольовий набір». Протягом дня індивід займає кілька позицій та виконує кілька рольових наборів.

Як і соціальні статуси, соціальні ролі можуть бути формальними (норми поведінки закріплюються в законі або правових актах) та носити неформальний характер (моральні норми поведінки).

Від соціальної ролі слід відрізнити *рольову поведінку*, що не є неочікуваною, а є реальною для того, хто дану роль виконує. Проведення лекцій – один із важливіших елементів соціальної ролі викладача, але як він це робить і є рольова поведінка. Наприклад, під статусом викладача розуміються такі ролі як «спеціаліст зі своєї галузі», «автор наукових праць», «наставник молоді» і т.д.

Процес засвоєння людиною соціальної ролі за **В.М. Пічі** (укр. вчений) включає в себе три основні компоненти:

- інтерналізацію (глибоке внутрішнє засвоєння) індивідом мотивацій орієнтирів поведінки;

- надання з боку суспільства індивіду сприятливих для нього умов діяльності: у відповідності приписаними йому ролями;
- дотримання з боку осіб, які виконують свою роль, колективних уявлень.

Американський соціолог **Т. Парсонс** зробив спробу систематизувати соціальні ролі, виходячи із п'яти основних характеристик:

- 1) емоційність (одні ролі вимагають емоційної стриманості, інші – цілковитої розкутості);
- 2) спосіб отримання (одні ролі приписують, інші досягають);
- 3) масштабність (одні ролі чітко обмежені, інші – розмиті);
- 4) ступінь формалізації (виконання одних ролей жорстко регламентовано правовими приписами, інших – навпаки);
- 5) мотиваційна характеристика (одні ролі орієнтовані на отримання власної вигоди, інші – на спільне благо).

У процесі виконання соціальних ролей можуть виникати рольові конфлікти, пов'язані як із протиріччям між різними ролями (міжрольовий конфлікт), так і в середині однієї ролі (внутрішньорольовий конфлікт). Прикладом конфлікту між ролями слугує ситуація, коли жінка не може вдало суміщати трудову діяльність з виконанням сімейних обов'язків. Прикладом внутрішньорольового конфлікту може слугувати ситуація, коли староста групи під тиском деканату повинен виконувати свої обов'язки всупереч своїм внутрішнім настановам. Існує декілька способів подолання рольового конфлікту: одні ролі потрібно вважати більш важливими чим інші; чітко розділяти ролі домашні та робочі, розряджати конфліктну ситуацію допомагають жарти та гумор. Соціальні статуси і соціальні ролі особи характеризують міру входження людини в систему соціальних потреб, норм, прав, обов'язків і очікувань і визначають рівень включеності особи в життєдіяльність суспільства.

5.1.3. Соціальна стратифікація.

Соціальна стратифікація (походить від латинського *stratum* – верства, пласт та *facere* – робити) – *це уявлення суспільства, що розширзоване на ієрархічно, вертикально розташовані групи і верстви, що мають різний доступ до володіння та розподілу соціальних благ.* Критерії поділу суспільства на страти можуть бути різноманітними: престиж, рівень доходу, рівень влади, освіти тощо.

Соціальна стратифікація означає водночас процес і результат соціального розширвання елементів соціальної структури. Як процес, це

підтримуване інституційними зразками, нормами, моделями реальної поведінки відтворення нерівного доступу індивідів, верств до дефіцитних благ і ресурсів. Як результат – це ієрархічне, вертикальне розміщення членів суспільства відповідно до міри володіння й розпорядження певними благами. Кожне суспільство має свою систему соціальної стратифікації. Існує два її різновиди: замкнута і відкрита стратифікації (рис. 2).

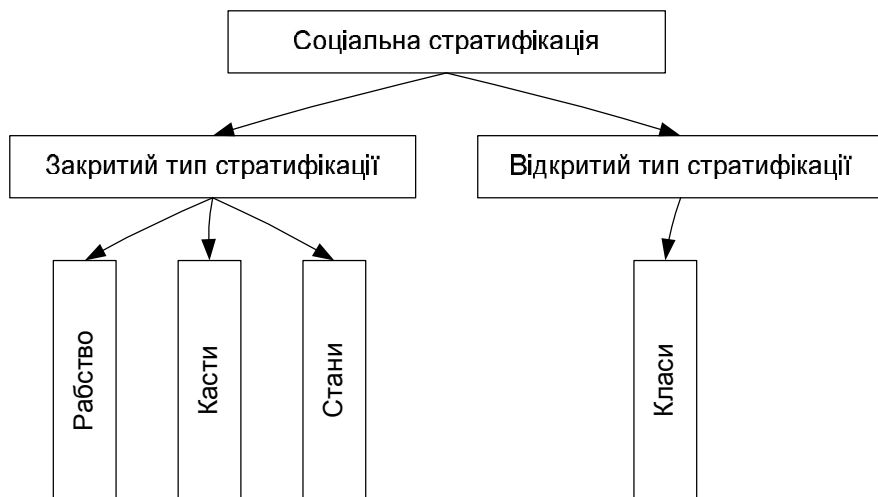

Рис. 2. Соціальна стратифікація суспільства

Закритий тип стратифікації – передбачає досить жорсткі межі страт, заборони переходу з однієї страти в іншу (кастовий лад в Індії).

Відкритий тип стратифікації – не знає формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу.

Зрозуміло, що на сьогоднішній день поділ на «закритий» та «відкритий» типи суспільства є певними ідеалістичними конструкціями. У соціальному житті не буває повної незалежності від різних структур і закладів, як і безумовного підпорядкування їм. Незалежність неможлива хоча б тому, що ресурси задоволення індивідуальних потреб контролюються переважно організаційними та соціальними інститутами. Завжди існує дистанція, що відмежовує індивідів від життєво необхідних

ресурсів, дистанція, яку він намагається скоротити. Також неможлива цілковита залежність, адже індивіду вдається протистояти диктату соціальних структур і отримувати доступ до ресурсів та благ.

Англійський соціолог **Е. Гідденс** розрізняє основні історичні типи стратифікації суспільства: **рабство, касты, станы, класы**. Іноді вони існують у поєднанні: наприклад, рабство співіснувало з класами в античній Греції та Римі.

Рабство – це крайня форма нерівності, за якої одні люди володіли іншими як власністю. Рабство було неоднорідним залежно від часового періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом, в іншому – йому відведена роль слуги чи солдата. Рабство як формальна інституція було поступово викоренені і сьогодні зникло майже повністю в усьому світі.

Каста як термін з португальської мови означає «чиста порода». Кастова система надзвичайно складна і в різних місцевостях має різну структуру, причому ці відмінності настільки істотні, що йдеться, власне, не про одну «систему», а про розмаїття різних, досить слабо пов'язаних вірувань та звичаїв. При кастовій системі індивідам забороняється переходити з однієї касты в іншу, що практично визначає будь-яку соціальну мобільність. Особливо характерний поділ на касты для Індії.

Станы були більш властиві європейському феодалізму. Феодальні станы складалися з різних страт і мали різні обов'язки та права відносно один одного, деякі з них обумовлювалися законом. До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До другого стану, який був нижчий за статусом, належало духовництво, наділене значними привілеями. І до третього стану – вільні селяни, купці й ремісники, кріпаки. Між станами межі не були такими різкими, як за кастової системи, і соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

Класы. Класові системи відрізняються в багатьох аспектах від попередніх типів стратифікації. Особливо слід відзначити чотири відмінності:

- 1) класы не встановлюють законом і не спираються на релігійну традицію; належність до класу не є спадковою;
- 2) класовій системі не існує формальних заборон переходу з однієї групи в іншу. Соціальна мобільність – явище набагато поширеніше ніж у інших системах;

3) класи розрізняють залежно від різниці в економічному становищі між угрупованнями індивідів, нерівностей у володінні та контролі над економічними ресурсами;

4) класові системи функціонують через широкомасштабні зв'язки позаперсонального характеру.

За визначенням **В.Г. Городяненко**, *клас* – це угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, що визначають їхні життєві стани, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

У західних суспільствах розрізняють, як правило, три класи.

Вищий клас. До нього належать роботодавці, вищі урядовці, підприємці та промисловці, багатії – ті хто має у своїй власності або безпосередньо контролює ресурси і має високий майновий ценз (багатство).

Середній клас сформувався в індустріальному суспільстві. До нього належать порівняно високо забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Професійний склад його охоплює наукових і інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, працівників сфери обслуговування, дрібних власників, фермерів, робітників високої кваліфікації. Середній клас сучасного західного суспільства становить приблизно 60-80%.

Нижчий клас. До нього належать наймані робітники, селяни, особи без професійної кваліфікації.

Однак за всієї значущості класова система – один з виявів соціальної стратифікації.

Стратифікаційний аналіз дозволяє більш детально, ніж класовий аналіз, диференціювати суспільства, враховуючи як головні і найбільш загальні ознаки та риси, так і менш значущі і навіть неважливі характеристики.

Основи сучасної теорії стратифікації та мобільності були закладені П. Сорокіним ще у 20-ті роки. В наступні роки вона розвивалася, уточнювалася та збагачувалася. У соціології існують різні методологічні підходи щодо вирішення питань про сутність, витоки і перспективи розвитку соціальної стратифікації

Згідно структурно-функціональної теорії соціальної нерівності (представники Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур) нерівність інтерпретують як наслідок позицій. Позиції в суспільстві нерівноцінні, одні з яких більш

важливіші для підтримання нормального функціонування, єдності й безпеки соціального цілого за інші. Позиція ректора вузу функціонально важливіша за позицію прибиральниці того самого вузу. Чим вища в ієрархії та чи інша позиція, тим більше витрат для розвитку здібностей, кваліфікації та компетентності повинен зазнати індивід, що претендує на певну позицію. Винагороду надають у відповідності із позицією. (Чим вищі позиції, тим вища винагорода). Таким чином обґрунтована теза про функціональність, необхідність та неминучість стратифікації. Згідно цієї теорії стратифікація є таким механізмом, за допомогою якого суспільства піклуються про те, щоб найбільш важливі позиції цілеспрямовано заповнювалися найбільш компетентними індивідами, що і забезпечує оптимальне функціонування суспільства. Залишаючись однією з провідних концепцій, функціональна теорія нерівності має і свої недоліки. Виявилось, що винагорода, у ринковій економіці, залежить від багатьох спонтанних обставин, і позиція «президент» не є найбільш високооплачуваною. Тобто реальність не вкладається у запропоновану схему.

Представники теорії конфлікту (Р. Дарендорф, Л. Козер) виходять з того, що у всіх соціальних системах можна знайти нерівномірний доступ до благ та нерівномірний розподіл обмежених за кількістю цінних ресурсів і це неминуче породжує конфлікти інтересів різних соціальних груп. Згідно з цією концепцією, стратифікація не є необхідною, тому що виникає з конфлікту груп. У основі цієї версії лежать відносини власності.

Стратифікація несправедлива, її визначають інтереси тих, хто при владі, вона утруднює нормальне функціонування суспільства.

Вихідні позиції конфліктного підходу були сформульовані К. Марксом, який вважав класову структуру суспільства основного розвитку і змін, а виникнення класів пояснював економічними чинниками – суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності. В основі соціальної нерівності, за М. Вебером, лежать три компоненти:

- 1) майнова нерівність;
- 2) статусні групи, що мають різний престиж;
- 3) влада (мова йде про владу, яка по своїй суті має політичний характер).

Сьогодні представники конфліктологічного підходу звинувачують функціоналістів у спробі виправдати високі статусні позиції (нерівність).

Зрозуміло, що суспільства і надалі будуть залишатися стратифікованими, нерівними. Завдання, на сьогодні, постає не в тому як зробити

суспільство рівним, а як за умов нерівності, створити такі механізми, що б не припускали узурпації благ і можливостей для виключеного користування окремими індивідами, групами.

Як свідчить досвід останніх 20 років, рівність у суспільстві не зростає, однак поліпшення умов існування дозволяє перетворювати нерівність, що зберігається на припустиму й легітимну. Ідеалом і реальною практикою, що компенсує негативні наслідки стратифікації, стає «рівність стартових можливостей».

Насправді, зрозуміло, не доводиться говорити про рівні можливості вихідця із заможної сім'ї та з бідної. Проте ця обставина не змінює принципу, за яким окремі індивіди й суспільство в цілому повинні піклуватися про те, щоб незалежно від місця в соціальній ієрархії кожен реалізував себе згідно з критеріями домінуючої системи цінностей і мав однакові можливості втілити у життя свої мрії. Наприклад, платна освіта (створюється система позичок, дотацій, субсидій, що не дає змогу оплати за освіту перетворитися на нездоланий бар'єр).

Компенсатором нерівності є також механізм середнього класу.

5.2. Соціальна динаміка суспільства.

5.2.1. Соціальний процес

Соціальний процес – послідовна зміна явищ соціального буття, соціальні зміни в динаміці. У ширшому розумінні **соціальний процес – сукупність односпрямованих соціальних дій, які можна виділити з множини інших.** Це серія явищ взаємодії людей, або серія явищ, що відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими елементами спільноти.

Соціальний процес здійснюється під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалість у часі і спрямованість до певного стану об'єкта. Кожен соціальний процес охоплює декілька стадій, які відрізняються за змістом і механізмами, способами взаємозв'язку його компонентів і які визначають напрями, темпи розвитку на даній стадії.

Найважливішими рисами соціальних процесів є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Ніщо не може відбуватись у суспільстві поза соціальним процесом. Функціонування і розвиток суспільства відбуваються в різних формах соціальних процесів, які характеризують суб'єктно-об'єктні зв'язки і відносини у всіх сферах діяльності людей.

Сам соціальний процес – не що інше, як розгортання потенціалу особистості, утвердження в системі суспільних відносин ролі й статусу соціальних груп, класів, етнічних та інших соціальних спільнот, способу життя людей.

Існують процеси, що **змінюють соціальну організацію спільноти**. Їх поділяють на *процеси дезорганізації і процеси реорганізації*. Процеси змін в системах культури впливають на стосунки між людьми, на організацію і структуру спільноти, наприклад, процеси, які змінюють системи ідеології, релігії, науки, техніки.

Усі соціальні переміщення особистості чи соціальної групи охоплює **процес мобільності як процес переміщення індивідів між ієрархічними або іншими елементами соціальної структури: трудовими колективами, соціальними групами, верствами та категоріями населення**.

Процес соціальної мобільності є важливим індикатором ефективності різних типів суспільних укладів. *Суспільства, в яких забезпечені умови для вертикальної мобільності, тобто переходу від нижчих до вищих верств, груп, класів, де є широкі можливості для територіальної, в тому числі через межі країни, мобільності типів суспільств, у яких такі переміщення надто ускладнені або практично неможливі, називають відкритими. Суспільства, яким властива кастовість, клановість чи гіперполітизованість називають закритими.* Відкриті шляхи для вертикальної мобільності є важливою умовою розвитку сучасного суспільства. Інакше постійно виникатимуть соціальна напруженість і конфлікти.

Особливим різновидом соціальної мобільності є **міграція як процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, їх переміщення в інший регіон чи іншу країну, а також переселення з села в місто або навпаки**.

Соціологи виділяють **три групи чинників**, які спонукають людей до зміни місця проживання: *чинники виштовхування, притягування, доступності шляхів міграції*.

Чинники виштовхування пов'язані з незадовільними умовами існування індивідів в їх рідних місцях. Це можуть бути соціальні потрясіння (міжнаціональні конфлікти, війни, диктатури), економічні кризи, стихійні лиха та ін.

Чинниками притягування є сукупність привабливих умов для проживання в інших місцях, наприклад, вища оплата праці, вища

політична стабільність, кращі умови для соціального піднесення. Значна відмінність економічних, політичних і соціальних умов існування в різних регіонах чи країнах сприяє міграції.

Доступність шляхів міграції характеризується наявністю чи відсутністю бар'єрів для реалізації потенційними мігрантами своїх намірів щодо змін місця проживання. Часто саме дія цих чинників нейтралізує дію сил виштовхування та притягування.

Характеризуючи соціальні процеси, необхідно враховувати такі ознаки, як стадійність, фазність, етапність, різноступеневість їх організації, перебігу і розвитку. Наприклад, процеси соціалізації особистості охоплюють такі етапи життєвого шляху: дитинство, юність, зрілість, старість. Кожному з них властиві певні фази розвитку. Так, у дитячому віці фізіологічні, психосоматичні процеси, властиві особистості дитини, значно відрізняються в перші 2–3 місяці життя від тих, які домінують у 5 річному віці. Етап зрілості також суттєво відрізняється залежно від вікових, демографічних, соціально-економічних та інших ознак перебігу самого процесу становлення і формування особистості.

Не менш складну структуру мають і **процеси**, що відображають різні параметри **колективів, соціальних інститутів та інших суспільних утворень**. Так, практично кожний соціальний інститут чи трудовий колектив спочатку проходить етап формування, відтак становлення, розвитку, розквіту певних можливостей і, нарешті, поступового розпаду. Звичайно ж, неминучі й винятки, коли ймовірний розпад колективів ще до завершення процесів їх формування. У даному разі підкреслюємо неминучість етапності соціального процесу, хоча структура етапів може мати більш складну або більш просту схему.

Кожен з етапів зміни соціальних об'єктів охоплює фази, що відображають специфіку процесів. Наприклад, у колективі на етапі становлення неминучі такі фази змін, як перехід від слабких, нестійких і переважно односторонніх міжособових зв'язків і відносин (так звана стадія «конгломерату») до двосторонніх зв'язків. Ці зв'язки, як правило, насичені й гнучкі, їм властиві товарииськість і дружба в різних підсистемах. Все це нерідко зумовлює багатоярусні структури колективів (так звана стадія «інтеграції»). У даному разі йдеться лише про те, наскільки необхідно в межах різних етапів певного соціального процесу виділяти істотно відмінні за багатьма параметрами фази і стадії, хоча їх форма і зміст можуть відрізнятися. Практика соціологічних досліджень свідчить, що нерідко трудові колективи протягом тривалого часу

перебувають на різних проміжних стадіях розвитку, так і не досягнувши рівня інтегрування зв'язків, відносин між елементами і підсистемами.

Наступний аспект **процесуальності соціальних змін** – їх **різноступеневість**. Міра різноступеневості соціальних процесів завжди відносна. Який би процес не розглядали, його ознаки, з одного боку, завжди конкретні й предметні, з чіткими характеристиками. З іншого боку, ці предметність і конкретність стосуються тільки досліджуваного об'єкта чи аспекта його аналізу.

Наступний, не менш важливий аспект, **зміст процесу соціалізації**. Якщо йдеться про особистість, то наповненість процесу соціалізації може обмежуватися різними його рівнями. Наприклад, погляди на світ, інтереси, установки окремої особистості чи різних типів особистостей можуть бути орієнтовані як на засвоєння нормативів та інтересів усієї цивілізації, так і замикатися на цілях, формах і способах діяльності, спрямованих на досягнення інтересів окремих груп, партій, інститутів чи інших соціальних утворень.

Сам по собі соціальний процес не може бути гарантом розгортання потенціалу особистості чи іншої соціальної структури. Для того, щоб потенціал розкривався повною мірою, необхідно знати механізми формування і впливу різних соціальних процесів аби забезпечити їх керованість. На жаль, рівень освоєння проблем соціальних процесів значно відстає від динаміки, недостатньо враховує специфіку самих процесів, і тому переважна більшість їх відбувається стихійно, непорядковано, а значить, вони практично некеровані. Тому глибокі спеціальні дослідження різноманітних соціальних процесів є актуальними для сучасної соціологічної науки.

Соціальні явища – це явища взаємодії людей, здійснювані в соціальному просторі: безпосередньо в контактній групі або опосередковано, через причетність індивідів до спільнот, через соціальні організації, інститути.

Серія соціальних явищ може бути зрозуміла як процес, якщо:

- зберігає ідентичність у часі, яка дозволяє вирізнити її з інших серій;

- явища, що передують, зумовлюють бодай частково явища, які сліднують за ними, або виключають однорідне становище речей.

Наприклад, соціалізація як засвоєння індивідом суспільного досвіду – це соціальний процес, оскільки являє собою довгу серію взаємодій між людиною і суспільним середовищем. Ця серія зберігає

свою ідентичність завдяки ідентичності сформованої особистості; реакція людини на подальші впливи певною мірою зумовлена явищами, які виникали раніше, і в результаті – певний стан особистості, якісь більш або менш сталі риси.

Не можна правильно зрозуміти соціального процесу, якщо випустити з уваги *роль свідомості*.

У багатьох соціальних процесах – назовемо їх *цілеспрямованими* – вона надзвичайно велика.

До таких, наприклад, належать самовиховання, самоосвіта або професійне навчання. Проте деякі процеси здійснюються немов поза свідомістю, і ми замислюємося над ними постфактум, тобто, маючи справу з їхніми небажаними наслідками. Як та хвороба, що виявляє себе тоді, коли вже конче потрібне хірургічне втручання, так і соціальний процес часто заскочує нас своєю несподіваністю і результатом.

Важливе значення має і питання про його межі. Відповідно в системі, де відбуваються соціальні процеси, можна вирізнити такі межові зони:

- внутрішньоособистісні процеси, наприклад, самовиховання;
- процеси, що відбуваються безпосередньо між двома або кількома індивідами (процес спілкування та ін.);
- процеси, що відбуваються в стосунках між індивідом і групою (адаптації або дезадаптації і т. ін.);
- процеси всередині групи (наприклад, процеси організації або дезорганізації);
- процеси в стосунках між групами (наприклад, процеси національного самовизначення або інтернаціоналізації);
- процеси, що відбуваються всередині окремого суспільства (соціальної мобільності, диференціації та асиміляції).

5.2.1.1. Соціальна мобільність.

Термін соціальна мобільність вперше використав відомий американський соціолог П. Сорокін. У своїй праці «Соціальна мобільність» формулює завдання, основні поняття і принципи дослідження різноманітного руху індивідів у соціальному просторі. **Соціальна мобільність** – зараз це переміщення людей з одних суспільних груп в інші, а також їх перехід до позиції з більш високим престижем (соціальне сходження), або рух до більш низького положення

(деградація). У суспільстві відбувається постійне горизонтальне та вертикальне переміщення індивідів та соціальних груп.

Горизонтальна мобільність – це переміщення індивіда чи об'єкта з однієї соціальної групи в іншу без зміни статусу. Приклад, перехід індивіда з одного підприємства на інше із збереженням свого професійного статусу, переїзд з одного міста в інше.

Вертикальна мобільність – переміщення індивіда чи соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу із зміною статусу. В залежності від направленості руху розрізняють висхідну і низхідну вертикальну мобільність. Висхідна мобільність існує в двох основних формах: індивідуальна і групова, відповідно і низхідна мобільність має дві форми: індивідуальну і групову. Прикладом висхідної індивідуальної мобільності є підвищення по посаді. Більш складною є групова висхідна мобільність. Прикладом цього типу мобільності є позиція, яку займає каста брахманів в Індії. Експерти з кастового суспільства в Індії прийшли до висновку, що два тисячоліття тому брахмани займали ті самі позиції, що і каста кшатріїв та каста воїнів. За наслідками боротьби каста брахманів зайняла найвищу позицію у суспільстві і всі члени цієї групи автоматично зайняли найвище положення. Низхідною індивідуальною мобільністю є переміщення індивіда з високої соціальної позиції на низьку, не змінивши при цьому соціальної групи, до якої він належав. Деградація соціальної групи в цілому, зниження її рангу на тлі інших груп є прикладом низхідної групової мобільності.

Спостерігаючи за рухом, можна визначати інтенсивність мобільності. Під **інтенсивністю** розуміємо вертикальну соціальну дистанцію (тобто скільки індивідів з конкретної групи перемістилися до іншої групи) або кількість щаблів соціальної драбини, що пройшли індивіди за певний проміжок часу. Враховуючи величину групи та чисельність вихідців з неї, що досягли високих статусних позицій, можемо оцінити шанси на соціальне просування тих, хто належить до групи. У цьому разі мобільність є індикатором міри рівності чи нерівності між групами. Порівняння за різні періоди часу дає змогу зробити висновки стосовно глобальних тенденцій розвитку людства.

Соціологи вивчають міжгенераційну мобільність, порівнюючи соціальне становище опитуваних із соціальним становищем батьків (частіше батька), а також внутрішньогенераційну мобільність, фіксуючи зміни соціального становища і статусу респондента протягом життя.

У перехідні періоди в зв'язку із зростанням соціальної мобільності особливої гостроти маргінальність набуває більшої гостроти.

5.2.1.2. Міграція.

Міграція населення – це переміщення людей, працівників, яке пов'язане переважно зі зміною місця проживання чи місця роботи.

Міграційні мотиви індивіда розглядають, як комплекс психологічно-ментальних чинників, сформованих під впливом різноманітних зовнішніх та внутрішніх факторів, що спонукають індивіда до певної міграційної поведінки, зміни місця роботи та проживання з метою досягнення особистих цілей.

Серед факторів зовнішнього середовища важливо виокремлювати природно-географічні, демографічні, національно-етнічні та психологічні, соціально-економічні, історичні, політичні, екологічні, нормативно-правові умови, стан міжособистісних відносин і розвитку суспільства (ступінь урбанізації, родинні зв'язки, відносини у колективі тощо).

Внутрішні фактори мотивації міграцій – це переважно менталітет, система життєвих потреб і орієнтирів, залежних від традицій та звичаїв, культури побуту родин, освіти, цивілізаційного рівня суспільства.

Виходячи з класифікації ООН, розрізняють міграції, що дозволяють реалізацію таких мотивів, як отримання освіти, підвищення кваліфікації, ділові та професійні наміри, пошук роботи за контрактом, переселення, бажання знайти тимчасові засоби існування, випадкову роботу. Крім цих мотивів, що мають економічне підґрунтя, виокремлюють також міграції задля об'єднання родин, одержання політичного притулку, проте і вони часто дозволяють уникнути зубожіння. Ті чи інші орієнтації перетворюють у міграційну поведінку, що виявляє себе легальним, а іноді – нелегальним шляхом.

Як правило, базисні передумови виникнення трудової міграції пов'язані з суттєвою різницею в рівнях економічного розвитку між країнами, отже і з різними середніми доходами громадян певного щабля. Роль «стимулів» міграції, з одного боку, виконує знання про високу оплату праці та наявність робочих місць у певній країні, з другого, загроза безробіття, усвідомлення зниження рівня життя, відсутності перспектив зайнятості та отримання стабільних доходів.

За роки незалежності України міграційний рух населення зазнав кардинальних змін: інтенсивність внутрішніх міграцій (в середині регіонів та на межрегіональному рівнях) зменшилася, проте потужно зросла зовнішня трудова міграція.

Поділяють також фактори міграції на некеровані і керовані, іншими словами – умови (природні умови різних регіонів і поселень, ступінь їх розвитку, обжитості і благоустрою, географічне положення) і фактори-регулятори (демографічні – інтенсивність природного зростання населення, його склад за віком і статтю, співвідношення корінного населення та приїжджого, старожилів і новоселів, етнічні відмінності між групами і мові, духовній культурі, побуті, національних обрядах, звичаях тощо; соціально-психологічні – інтенсивність соціального спілкування людей, соціально-психологічний клімат, соціальні умови життя людей).

Виділяють також чинники міграції за сферою їх прояву: господарські, територіальні, галузеві та внутрівиробничі, а також постійні, тимчасові і змінні залежно від їх використання в регулюванні міграційних процесів. Міграція значною мірою впливає на формування, функціонування й розвиток ринку праці. Міграція як чинник розвитку ринку виконує прискорюючу, розподільчу та селективну функції.

Забезпечення певного рівня просторової мобільності робочої сили, змінність складу трудоактивного населення регіону та збільшення місць проживання індивіда протягом життя є результатами здійснення прискорюючої функції. Розподільча функція міграції веде до перерозподілу населення між регіонами за рахунок чого досягається більша відповідність між попитом на робочу силу та її пропозицією. Селективна функція міграції полягає у зміні якісного складу населення і робочої сили регіонів унаслідок нерівномірної участі у міграційних процесах представників різних соціально-демографічних груп.

Класифікуючи міграції стосовно до будь-якої країни, виділяють **зовнішню (між країнами) і внутрішню**. *До зовнішньої міграції відносять такий рух населення через державні кордони, який пов'язаний зі зміною місця проживання.*

Зовнішня міграція за територіальним охопленням включає міжконтинентальні та внутріконтинентальні переміщення. Зовнішня міграція існує в різних формах: трудовій, сімейній, рекреаційній, туристичній тощо. Зовнішня міграція робочої сили в другій половині ХХ ст. стала важливою частиною процесу інтернаціоналізації міжнародного господарського життя. Трудовий потенціал, будучи важливим фактором

виробництва, шукає свого найефективнішого використання не лише в рамках національного господарства, а й у масштабах світової економіки. Зовнішня міграція має два боки: еміграція – виїзд працездатного населення з країни перебування для довгострокового чи постійного проживання в іншу країну та імміграція – в'їзд робочої сили в дану країну з-за державного кордону (на постійне або тривале проживання для навчання, працевлаштування або з метою втечі від дискримінації, переслідувань тощо).

Внутрішня міграція – це переміщення населення в межах території однієї країни.

Розрізняють міграції сільського та міського населення, міжміські міграції та міграції у межах сільської місцевості. Розрізняють також і міграції в межах окремих великих територіальних одиниць – області, економічного району, автономної республіки. У цих випадках міграції поділяють на внутріобласні та міжобласні, внутрірайонні та міжрайонні. За тривалістю міграції поділяють на постійні (безповоротні) та тимчасові (зворотні).

Постійна (безповоротна) міграція – це переміщення населення, що супроводжується зміною постійного місця проживання. Масштаби зазначених переміщень, структура населення, яке в них задіяне, обумовлюють зміну кількісних і якісних характеристик населення конкретного населеного пункту, збільшують чи зменшують його трудовий потенціал. Прикладом постійної міграції є переселення сільських жителів до міст, а тимчасової (зворотної) – навчання, робота на іншій території за контрактом тощо.

Тимчасові міграції поділяються *на маятникові, циклічні, епізодичні.*

Маятникова міграція – це *щоденні або щотижневі поїздки населення* від місць реєстрації до місць роботи або навчання, що розташовані в різних населених пунктах. У маятникових міграціях бере участь значна частина міського й сільського населення. Радіус маятничкової міграції для великих міст дорівнює близько 40–70 км, для середніх – 25–30 км. Маятникова міграція сприяє задоволенню матеріальних та соціальних потреб людей, але призводить до надмірної втоми, бо пов'язана також з витратами вільного часу мігрантами, що скорочує можливості їх відпочинку і відновлення сил, виховання дітей, підвищення освітнього і культурного рівня тощо.

Циклічна (сезонна) міграція – це переміщення працездатного населення, пов'язане з пошуком роботи на певний час з поверненням на попереднє місце проживання (наприклад, сезонні роботи).

Епізодична міграція являє собою ділові, культурно-побутові, рекреаційні та інші поїздки, що здійснюються нерегулярно у часі.

Вимушена міграція – це переміщення особи, що супроводжується перетинанням державного кордону, у зв'язку з учиненням щодо неї або членів її сім'ї насилля чи переслідування в будь-якій формі або реальною можливістю піддатися насиллю чи переслідуванню, а також вимушене переміщення громадян України, іноземців чи осіб без громадянства, які проживають чи перебувають в Україні, що супроводжується перетинанням меж адміністративно-територіальних одиниць України у зв'язку з екологічними, техногенними та іншими обставинами надзвичайного характеру.

За правовою ознакою мігрантів поділяють на **легальних, напівлегальних, нелегальних**. *Легальні мігранти* перетинають міжнародні кордони на законних підставах, тобто мають візу на в'їзд на певний термін або, перебуваючи в інших країнах, продовжили термін її дії. *Напівлегальні мігранти*, маючи візу, прибувають до країни на законних підставах, але через певний час з різних причин відмовляються виїхати до своєї батьківщини і залишаються у країні перебування. *Нелегальні мігранти* покидають країни постійного проживання, перетинають кордони держав без офіційного дозволу, тобто без візи на в'їзд.

За способом реалізації міграції поділяються на **організовані та неорганізовані, індивідуальні**. Перша здійснюється за допомогою й за участі державних та громадських органів, другі ж – силами й коштом самих мігрантів без матеріальної та організованої підтримки з боку будь-яких установ.

Для дослідження міграційних процесів велике значення має визначення соціально-демографічних характеристик мігрантів, оцінка обсягів міграцій, вивчення кількісних і структурних характеристик міграційних процесів, прогнозування напрямків та інтенсивності їх розвитку. Вивчення міграційних процесів ґрунтується на матеріалах переписів населення, даних поточного обліку мігрантів, вибіркового досліджень окремих міграційних потоків. Основним джерелом оперативної інформації про міграцію населення в Україні сьогодні є поточний облік міграційних подій, що здійснюється шляхом безпосередньої реєстрації осіб, задіяних у міграційних процесах, тих, хто

випикується з попереднього або прописується на новому місці проживання. Ця процедура пов'язана із заповненням талонів статистичного обліку до адресних листків прибуття та вибуття.

Розрізняють міграцію безповоротну (остаточна зміна постійного місця проживання), **тимчасову** (переселення на достатньо великий термін), **сезонну** (переміщення у певні періоди року), **маятникову** (у вигляді регулярних поїздок до місць роботи, навчання, що знаходяться в іншій місцевості), **внутрішню** (переміщення в межах країни), **зовнішню** (еміграція за межі країни та імміграція в країну), **легальну** та **нелегальну**.

5.2.1.3. Соціалізація.

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом протягом життя соціальних норм і цінностей того суспільства, до якого він належить.

Соціалізація є головним соціальним процесом, через який здійснюють взаємодію між різними сегментами суспільства та особистістю, в підсумку якого індивід стає повноправним членом суспільства. Соціалізація відбувається протягом усього життя – від дитинства до старості: змінюються умови життя, змінюється і людина.

Соціалізація – це надзвичайно складний і багатогранний процес. Вона є предметом вивчення багатьох наук: психології, педагогіки, філософії, історії та інших. **Виділяють такі основні аспекти дослідження соціалізації:**

- **соціокультурний (соціалізація поколінь в конкретно – історичних умовах);**
- **біосоціогенетичний (соціалізація індивідів у певних соціально – економічних умовах);**
- **генетико-віковий (вікова соціалізація за умов конкретного суспільства).**

До змісту соціалізації входить засвоєння мови спільноти, притаманних їй форм раціональності, певних способів мислення, властивих даній культурі, прийняття індивідом норм, традицій даної спільноти, зразків та прийомів діяльності тощо.

Соціалізацію, як правило, поділяють на

- **первинну** (засвоєння соціальних норм і цінностей дитиною, входження її до даної культури);
- **вторинну** (послідовне засвоєння соціальних ролей, характерне для дорослої людини).

У структурі соціалізації можна виділити такі основні елементи:

- **адаптацію** – пристосування до суспільства;
- **інтеріоризацію** – переведення зовнішнього у внутрішнє, формування духовного світу особистості;
- **соціальну активність**.

Соціальна адаптація є дуже важливим чинником на першому етапі соціалізації. Це – етап пристосування дитини до суспільства. Однак, адаптація не обмежується тільки дитинством. І в зрілому віці людина змушена пристосовуватися до нових умов, норм тощо.

Соціальна інтеріоризація головну роль відіграє в соціалізації молоді. Результатом її є формування індивідуальності людини.

Важливою складовою соціалізації є, на думку О. Якуби, соціальна активність.

Соціальна активність особистості – це системна соціальна властивість, в якій виражається та реалізується рівень її соціальності, тобто глибина і повнота зв'язків особистості з соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт соціальних відносин.

Соціальна активність є не тільки розуміння і прийняття інтересів суспільства, але й готовність, уміння реалізувати ці інтереси, активна діяльність самостійного суб'єкта. Соціалізація носить діяльнісний характер і головним критерієм її успішності є вільне функціонування індивіда в суспільстві.

Процес соціалізації відбувається завдяки агентам соціалізації – сім'ї, родичам, одноліткам, дошкільним дитячим закладам і школам, трудовим колективам, громадсько-політичним організаціям, мистецтву, засобам масової інформації і т. д. Агенти соціалізації відіграють різні ролі в житті людини, по-різному на неї впливають. В одних випадках їх впливи на індивіда можуть доповнюватися, мати однаковий напрям дії, в інших – вступати в конфлікт між собою (вплив сім'ї та дворового оточення, наприклад).

Успішна соціалізація зумовлена, зокрема, існуванням своєрідного нормативного канону людини. Він включає два аспекти: уявлення про те, чим є людина від народження і, чим вона має стати в результаті виховання. Кожне суспільство формує соціальність своїх членів, виходячи з канонів власної культури.

Більшість соціологічних теорій особистості, в тій чи іншій мірі, є і теоріями соціалізації.

Відомий американський соціолог **Н. Смелзер** систематизував основні теорії соціалізації в такі основні групи:

- *теорія розвитку особистості* (Ч. Кулі, Дж. Мід);
- *психоаналітичні теорії* (З. Фройд, Е. Еріксон);
- *теорія розвитку пізнання* (Ж. Піаже);
- *теорія морального розвитку* (Л. Колберг).

Дуже цікавою є концепція «дзеркального «Я» **Ч. Кулі**. Соціолог стверджує, що *соціальність індивіда починається з психологічних контактів з іншими людьми, з усвідомлення свого «Я» і окремішнього існування інших «Не – Я». Саме це є початком соціалізації людини*. Інші люди виступають своєрідним дзеркалом, завдяки якому соціалізується «Я». Механізм формування особистості, за Кулі, включає такі моменти:

- *яким «Я» сприймаюся іншим індивідом;*
- *як інший оцінює мій образ;*
- *почуття «самоповаги» (як наслідок реакції іншого на моє «Я»).*

Це може бути почуття гордості чи приниження.

Інакше кажучи, людина оцінює себе через реакцію інших людей на неї. Одна поважна пані колись сказала дуже глибоку за своєю суттю фразу:» Перше, на що я звертаю увагу в поведінці чоловіка – чи дивиться він на мене». Якщо трохи розширити межі, то, власне, на що ми звертаємо увагу, контактуючи з іншими людьми? Чи дивляться і як дивляться вони на нас. Ми бачимо себе очима інших людей.

Дж. Мід, один з засновників символічного інтеракціонізму, акцентує увагу на важливості гри в процесі соціалізації дитини. *Саме через гру діти вчаться відрізняти «я» від «мене» («мене» – це «я» соціальне, те, на яке реагують інші) та осмислювати «узагальненого іншого» – загальні цінності та моральні правила, які складають основу культури, до якої належить дитина.*

Соціолог виділяє такі три основні стадії соціалізації :

- *імітація – діти копіюють поведінку дорослих, не завжди розуміючи її;*
- *стадія ролевих ігор – діти виконують в іграх дорослі ролі, ніби «примиряючи» їх на себе, вчаться надавати своїм думкам і діям ті ж значення, що й дорослі;*
- *стадія колективних ігор – дитина до розуміння очікування окремих людей додає групові очікування.*

В основі психоаналітичних теорій лежать ідеї **З. Фрейда**, засновника психоаналізу. На його думку, *психологічний розвиток людини – це дуже нелегкий і болісний процес формування особистого*

контролю. Дитина мусить призвичаїтися до того, що її потреби і бажання не завжди можуть бути задоволені негайно. Поступово вона привчається пригнічувати, тобто несвідомо блокувати свої вимоги.

3. Фройд говорить про такі основні механізми соціалізації дитини:

- імітація – усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати поведінку інших людей;

- ідентифікація – засвоєння дітьми соціальних цінностей, норм і поведінки батьків як своїх власних;

- почуття стиду і заборони – механізми соціалізації, які забороняють і придушують певні види поведінки.

Т. Парсонс спробував пристосувати ці терміни і до стадії дорослого життя особистості. Він використовує їх у своїй соціологічній теорії соціальної дії. На його думку, імітація – це процес засвоєння елементів культури шляхом наслідування. А ідентифікація є виявом ставлення до соціального середовища, прийняття цінностей і способом усвідомлення своєї належності до конкретної спільноти.

Заслуговує на увагу еволюційна теорія соціалізації (теорія стадій) американського соціального психолога і соціолога Е. Еріксона. Він вважає, що на протязі усього життя людина змушена долати складні, часом критичні ситуації, які виникають на її життєвому шляху і мають специфічний характер на кожному етапі розвитку. Переборюючи ці критичні ситуації, індивід набуває нового соціального досвіду і переходить на нову стадію. Якщо ж соціалізація на якійсь стадії не відбулася, або відбулася не повністю, то це негативно вплине на весь процес соціалізації. Е. Еріксон виділяє таких вісім стадій:

I стадія – період немовляти. Основне на цій стадії – це продукування довіри чи недовіри. Немовля з перших днів життя знає наскільки можна розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, ласка, безпека. Якщо дитина не плаче і не гнівається, коли не бачить дорослих, які її доглядають, то криза цього етапу переборена. При неповному вирішенні проблеми залишки недовіри можуть відчуватися на інших етапах.

II стадія – вік від одного до двох років. Основне на цій стадії – це продукування автономії, сорому і сумнівів. Ситуація складна співпадінням навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, з початком відстоювання своїх прав і непокорі авторитету. А з іншого боку – батьки починають вчити дитину контролювати роботу свого шлунку.

Підвищені вимоги в цьому напрямку можуть закріпити в свідомості почуття стиду і власної неповноцінності, значно підбиваючи зусилля з приводу самовизначення і руху до автономії.

III стадія – від трьох до п'яти років. Основне на цій стадії – це продукування ініціативи чи почуття провини. Це період розвитку рухової активності, цікавості та фантазії. Усвідомлюється відмінність між хлопчиками і дівчатками, з'являється дух суперництва. Дитина шукає межі, до яких може дійти ініціатива в проявленні нових здатностей. На цьому тлі можливі конфлікти, що при занадто жорсткій позиції дорослих можуть залишити слід безініціативності в подальшому житті.

IV стадія – молодший шкільний вік. Основне на цій стадії – це продукування старанності чи недбалості. На цій стадії йде навчання діяти індивідуально і колективно, формуються відносини з учителями та іншими дорослими, відбувається перша «примірка» дорослих ролей. На цьому тлі головним завданням є набуття упевненості в собі, в своїх здатностях, їх усвідомлення і розвиток. Невиконання цього завдання «відгукнеться» проявом елементів недбалості як на інших стадіях, так і зараз.

V стадія – підлітковий вік. Основне на цій стадії – це продукування індивідуальності (ідентифікація) на тлі рольової дифузії (невизначеність в виборі ролей). Відомо, що це роки появи активного статевого потягу, пошуку партнера в інтимній сфері. Одночасно – це час пошуку свого місця в житті, вибору подальшого шляху (навчання, професія тощо). В цей період небезпечні як невдачі в одній із сфер, так і переоцінка значимості котрої з них. Перша невдача може негативно відбитися на виборі роботи, друзів, супутника життя, а також призвести до стресу.

VI – молоді роки. Основне на цій стадії – це продукування інтимності чи самотності. Йде формування вміння залицяння, утворення шлюбу та інші різновиди близькості. Якщо пошук щирих, заснованих на довірі відносин з постійним партнером був невдалим, то в подальшому житті це може проявитися у вигляді тимчасових, завжди нестабільних інтимних зв'язків і незадоволеністю в даній сфері.

VII стадія – середній вік. Основне на цій стадії – це продукування творчості чи стагнація. Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда в двох основних ролях: працівника і батька (матері). Відчуття творчої продуктивності приносить успіх в обох ролях. Невдача ж в якійсь одній з

них може викликати творчий застій. У цей період реалізується потенціал, який індивід нагромадив на протязі попередніх стадій.

VIII стадія – старість. Основне на цій стадії – це продукування умиротворення чи відчаю. На цьому етапі соціалізацію індивідів визначає підведення підсумків власного життя і успішності всіх попередніх стадій. Умиротворена старість чи відчай, жаль за невикористаними можливостями – такі межі прояву даної стадії.

Ще одна модель соціалізації (Ж. Піаже, Л. Кольберг, А. Маслоу) ґрунтують на переконаннях, що поведінка особистості визначена її знаннями, сукупність яких утворює в свідомості образ оточуючого світу. Саме ця картина, а не сама реальність керує поведінкою людей. Виходячи з такого розуміння, головним в соціалізації є процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних і емоційних структур особистості.

На відміну від переважної більшості соціологів, які ніколи безпосередньо не працювали з дітьми, **Ж. Піаже** майже все своє професійне життя спостерігав за поведінкою немовлят, малих дітей та підлітків. Зі своїх спостережень за дітьми та численних експериментів з вивчення їх мислення, Піаже дійшов висновку, що люди проходять через певні етапи когнітивного (пізнавального) розвитку. Кожен етап призначений для набуття нового вміння, а успіх залежить від ефективності завершення попереднього. Він виділяє **чотири основних етапи:**

- **сенсомоторний – від народження до двох років.** Немовлята навчаються через свої безпосередні відчуття. Головний результат – дитина розуміє, що її середовище має певні і стабільні властивості;

- **передоперативний – від двох до семи років.** Діти опановують мову, вчаться розрізняти символи і значення символів, розуміти відмінність між об'єктом і символом, що цей об'єкт позначає. Але ще не можуть застосовувати свої розумові здібності, які швидко розвиваються, систематично;

- **конкретний оперативний етап** – від семи до одинадцяти років. Діти засвоюють абстрактні, логічні поняття;

- **формальний оперативний період** – від одинадцяти до п'ятнадцяти років.

Підліток стає спроможним розуміти глибоко абстрактні ідеї та гіпотетичні твердження. Зіткнувшись з якоюсь проблемою, діти можуть вже теоретично проаналізувати всі можливі способи її розв'язання.

Піаже вважає, що перші три етапи розвитку мають універсальний характер, але не всі люди здатні пройти через останній етап. Багато ідей Ж. Піаже витримали випробовування критикою і є сьогодні загальноприйнятими.

Концепція Ж. Піаже була доповнена американським психологом **Л. Кольбергом**, який в основу переходу від одного етапу до іншого поклав не тільки результати розвитку когнітивних навичок, але й здатність до розуміння і співпереживання почуттів інших людей. Досягнення тих чи інших етапів Кольберг не пов'язує з віком, і вважає, що завершальні етапи доступні далеко не всім.

Заслугує на увагу і теорія соціалізації відомого соціолога **Е. Гідденса**, який виділяє основні етапи життєвого шляху, що його проходить людина протягом життя. Ці етапи мають не тільки біологічний, але й яскраво виражений соціальний характер. На них впливають культурні особливості, а також матеріальні обставини, за яких минає життя індивіда в суспільстві певного типу. Е Гідденс виділяє дитинство, підлітковий вік, ранню зрілість, зрілість і старість.

Говорячи про соціалізацію, необхідно згадати і про таке явище як ресоціалізація.

Ресоціалізація – це необхідність особистості пристосовуватися до змінених соціальних обставин, нових норм і цінностей в ситуації докорінної зміни соціального середовища.

Явище ресоціалізації є особливо характерним для суспільств перехідного типу. Це надзвичайно важкий для особистості процес. «Все тече та все змінюється». Змінюється суспільство, норми і цінності. Те, що ще вчора було очевидним і загальноприйнятим, сьогодні є сумнівним. Чим старша людина, тим важче їй прийняти реалії нових життєвих обставин. Вона змушена будувати нове світорозуміння, переоцінювати своє минуле життя. В реаліях сучасного українського суспільства болісним є процес ресоціалізації, бо переважна більшість людей старшого віку перебуває за межею бідності.

5.2.2. Соціальний розвиток.

5.2.2.1. Соціальний розвиток та колективні суб'єкти соціальної динаміки.

Розвиток – **незворотна, спрямована, закономірна зміна** матеріальних та ідеальних об'єктів. Тільки одночасна наявність всіх трьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін:

– **оборотність змін** характеризує процеси функціонування (циклічне відтворення постійної системи функцій);

– при відсутності **спрямованості зміни** не можуть накопичуватися, і тому процес втрачає характерної для розвитку єдиної, внутрішньо взаємозалежної лінії;

– відсутність **закономірності** характерно для спонтанних процесів катастрофічного типу.

У результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта, що виступає як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів або зв'язків).

І.М. Гавриленко зазначає, що сутнісною ознакою розвитку є часова характеристика. Залежно від інтерпретації терміну час соціологи розуміють й термін розвиток. Тому **розвиток** конкретизують як *«історичний прогрес»* або *постійне, гармонійне вдосконалення різних сторін людської природи, зміна суспільно-економічних формацій у результаті соціальних революцій, поєднання соціальної рівності і політичної демократії, зростання рівня соціальної злагоди, двобічний процес соціальної диференціації та інтеграції, зростання економії та збереження сил, збільшення людського щастя, зростання солідарності та рівності, нагромадження знань та їх практичного застосування, об'єктивне удосконалення всіх сторін суспільного буття.*

Досвід свідчить, що в різні часові періоди мали місце якісні зрушення у характері суспільних відносин, у соціальній структурі, інституційних, соціальних процесах. У результаті порушувалася безперервність еволюційного ланцюга, утворювалися якісно нові соціальні порядки. Якісні перетворення, ведуть до зміни даного типу суспільства, основ соціального порядку і соціальної системи в цілому. Необхідними передумовами розвитку є фізичне середовище, населення і суспільне виробництво.

Розвиток, як підконтрольний суспільству процес, має бути обрано добровільно, тобто на нього погоджується щонайменше переважна більшість суспільства. Тому при його аналізі неабияке значення має вибір перспективних ціннісних орієнтацій, бо тільки через відношення до них ми можемо переконатись про наявність або відсутність громадської злагоди. Зрозуміло, що вибір таких орієнтацій (їх усвідомлення й втілення у соціальну практику) має супроводжуватись певною, позитивно спрямованою колективною активністю, організованістю й само

організованістю. Це, зовсім не означає, що суспільство досягне бажаного стану, проте це гарантує послідовність кроків у цьому напрямку.

Ініціатором соціального розвитку може стати будь-яка соціальна група. Кожна соціальна спільнота може бути суб'єктом розвитку. Усе залежить від ресурсів самоорганізації, внутрішнього становлення, об'єктивного становища чи обставин, а також чисельності, самодостатності та обраних ціннісних орієнтацій.

Класи і страти належать до великих соціальних груп тому вони виступають колективними суб'єктами соціальної динаміки. За **К. Марксом** розуміння класу полягає у тому, що:

- класи є продуктом суспільного розвитку;
- класова боротьба веде неминуче до диктатури пролетаріату є рушійною силою;
- сама диктатура пролетаріату є лише інструментом і передумовою для їх знищення і розбудови суспільства без класів.

Аналіз такого процесу свідчить, що класова боротьба є рушійною силою лише у тих суспільствах, де воно розподілено на дві приблизно однакові за силою впливу частини.

Не викликає сумніву, той факт, що у промислово розвинутих країнах існує розподіл суспільства за майновим станом і розподілом прибутків. Тому в цих країнах існує розподіл на вищий, середній та робітничий клас. Але це не означає, що класову боротьбу (у марксистському розумінні) в цих країнах слід тлумачити як визначальний фактор розвитку.

Класи є великою соціальною групою вони можуть контролювати соціальний розвиток суспільства.

Соціальні рухи об'єднують класи, етнодемографічні угруповання, територіальні общини, професійні групи або виступають як певна їх комбінація. Їх об'єднує спільна мета – прагнення змінити свій соціальний статус (вони з легкістю можуть переходити один в один), спільні цінності, загальна система норм і правил поведінки. На початку руху діє як неформальна група на чолі із лідером (групою ініціаторів). Набираючи більшого авторитету, сили, впливу лідери стають посадовцями. Рух стає носієм культурно-ціннісних орієнтацій соціального розвитку. Рухи є робітничі, буржуазні, національно-визвольні, феміністичні, молодіжні, студентські, екологічні тощо.

5.2.2.2. Соціальні організації, інститути та їх рушійні сили.

Термін організація означає упорядкованість, підпорядкованість, координованість деяких дій і відносин у соціальному просторі і часі. Організація означає також свідомо координовану сукупність дій задля досягнення певної загальної для всіх мети або сукупності цілей.

Безумовно, організація має бути **формально організованою групою**, тобто такою спільнотою, де стосунки між людьми базуються на основі чітких і наперед визначених правил. Цим вона відрізняється від неформальних груп.

Ідентичність організацій визначають за місцем роботи, відпочинку, проживання, фахової спеціалізації тощо.

Структура організації залежить від професійної діяльності. Розрізняють *управлінську і виконавську структури* організації. До *управлінської структури* належать ті працівники, які накопичують і розпоряджаються ресурсами, керують за правилами внутрішнього розпорядку, застосовують санкції. До *виконавчої структури* належать працівники, які виконують розпорядження, накази і вказівки тощо. Вони беруть незначну участь у розподілі прибутку. Наближення виконавців до управління залежить від їх авторитету, освіти, порядності, професійної підготовки та типу суспільства.

Термін **соціальна організація** вживають у **широкому і вузькому** розумінні. У **широкому розумінні** він означає засоби упорядкування і регуляції дій і стосунків індивідів та груп. Різноманітні механізми соціальної організації охоплюють усі рівні і сфери їх взаємовідносин, забезпечуючи їх керування. У **вузькому значенні** – це відносно автономна група людей, зорієнтована на досягнення певної мети на основі спільних, узгоджених і скоординованих дій. Характерною особливістю таких груп є наявність спеціалізованих структур, функцій, персоналу, ресурсів, контролю, засобів впливу відповідно до означеної мети.

За формами спеціалізованої діяльності соціальні організації поділяють на групи: планування, організації виконання, здійснення контролю; формальної і змістової консолідації; збереження офіційної пам'яті. Спеціалізація на зовнішніх стосунках із навколишнім оточенням.

Для соціальної організації особливе значення має **управління конфліктами**. Основним в конфлікті є поле взаємодії розпорядників і виконавців, що є групами центрального конфлікту. На основі різних форм управління взаємодії здійснюють інтеграцію як засіб упередження конфліктів.

Залежно від домінуючого типу управління всі соціальні організації можна поділити на авторитарно-примусові, бюрократично-стимулюючі, психологічно-консолідуючі.

На основі демократичної харизми діють у більшості випадків соціальні організації, націлені на суспільне обслуговування (політичні партії, профспілки, громадські організації).

За спрямованістю діяльності соціальні організації можуть бути господарськими, політичними, культурно-освітніми або ідеологічними.

Соціальні організації покликані перевести соціальні нагромадження всіх сфер своєї діяльності в ресурси соціального розвитку.

«Соціальні організації» не слід ототожнювати із «соціальними інститутами». Соціальні інститути включають в себе соціальні організації. Соціальні інститути не зникають, а трансформуються. Соціальні інститути є наймогутнішими регуляторами і контролюючими механізмами суспільства. Через них організовують і спостерігають за перебігом соціальних процесів на всьому просторі суспільства, втручаються у всі сфери людської діяльності. Провідними соціальними інститутами є **сім'я, держава, церква**.

Тільки держава залучає у сферу свого підпорядкування все населення, поширює свій вплив на всіх, хто знаходиться на підпорядкованій території, у т. ч. й громадяни іншої держави. Від спланованих дій держави залежить розвиток суспільства в цілому.

Демократичні процеси у державі передбачають взаємний контроль і розподіл влади у державному апараті. Демократія тісно пов'язана із законністю, політичним та ідеологічним плюралізмом, відокремленням духовної влади від світської, самоорганізації населення, наявності конституції, розподілом влади між її гілками. Без демократії розвиток неможливий.

5.2.2.3. Спрямованість соціального розвитку.

Кожне суспільство має свою відмінну від інших історичну ситуацію. Одні держави знаходяться на етапі соціальної **стабілізації**, інші на етапі – **модернізації**, ще інші – **прогресують**.

У *період стабілізації* характерна глибока криза: неефективна економіка, конфліктна ситуація, деградація культури, освіти, науки, убогість населення, криміногенна ситуація, процвітає корупція, соціальні організації слабкі і неефективні. Найбільш продуктивним розв'язанням проблеми є національно-етнічна згуртованість, домінуючим елементом

має бути економізм, культурний символізм, демократизація суспільства, соціально-психологічний інтегративізм, представництво і захист інтересів знедолених соціальних груп, першочерговий розвиток науки, техніки та освіти.

На етапі модернізації соціотворчий процес передбачає підтягування до рівня найбільш розвинутих авангардних країн світу: комплексна механізація промисловості, хімізація, автоматизація, інформатизація тощо.

Соціальний прогрес здійснює вже досить розвинене суспільство, з ефективною економікою, із сталою соціогруповою структурою, розвинутою демократією, справедливою винагородою. Для таких держав є питання щодо її перспектив. Це перехід до постіндустріального суспільства, що означає: перевага в структурі суспільного виробництва продукування символічних систем, домінування засобів розвитку науки, культури, технологій, освіти, бо зросте значення кожної особистості. Реалізація такого напрямку розвитку залежатиме від конкретної поведінки кожного.

Запитання для самоперевірки

1. *Що розглядає соціальна статика у суспільстві?*
2. *Що розглядає соціальна динаміка у суспільстві?*
3. *Як характеризують поняття соціальної структури у соціологічній літературі?*
4. *Із яких елементів складається соціальна структура?*
5. *Що означає соціальний статус у соціальній структурі суспільства?*
Назвіть і охарактеризуйте їх.
6. *Що таке соціальна роль і як вона відрізняється від рольової поведінки?*
7. *Які критерії поділу суспільства використовують при стратифікаційному підході?*
8. *Розкрийте зміст закритого і відкритого типу стратифікації.*
9. *Назвіть і охарактеризуйте історичні типи стратифікації суспільства.*
10. *Назвіть і охарактеризуйте основні соціологічні теорії стратифікації суспільства?*
11. *Чим характеризується соціальний процес?*

12. Назвіть основні соціальні процеси у соціальній динаміці?
13. Що таке соціальна мобільність і які вона має рівні?
14. Які зовнішні і внутрішні фактори впливають на міграційні процеси?
15. Яким категоріями оперують при дослідженні міграційних процесів?
- Охарактеризуйте їх.
16. Назвіть і охарактеризуйте основні елементи в структурі соціалізації.
17. Охарактеризуйте соціологічні теорії соціалізації.
18. Розкрийте поняття соціального розвитку.
19. Назвіть і охарактеризуйте суб'єкти соціального розвитку.
20. Назвіть і охарактеризуйте напрями соціального розвитку.

Тема 6 СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

План

6.1. Об'єкт і предмет соціології культури. Дискусії щодо визначення поняття «культура» в соціології.

6.2. Базові елементи культури.

6.3. Суспільні функції культури.

6.1. Об'єкт і предмет соціології культури. Дискусії щодо визначення поняття «культура» в соціології.

У найзагальнішому розумінні культура визначають як поведінку, що специфічна для *Homo sapiens* і як сукупність матеріальних та ідеальних засобів, що використовують в процесі цієї поведінки. Такими засобами є: мова, знаряддя і технології виробництва, ідеї, знання, кодекси, традиції, вірування тощо. Виникнення, функціонування і використання культури обумовлено діяльнісною сутністю людини, універсальним використанням засобів, форм, підходів, норм і цінностей у освоєнні соціальної реальності. Узагальнений підхід до ролі і місця культури в суспільстві зумовлює необхідність визначити об'єкт і предмет соціології культури.

Об'єктом соціології культури є закономірності діяльності, творення людиною всього, що не походить з природи. Для соціології соціальний світ є світом культури. Створений людиною світ речей і міжлюдських стосунків з його нормами, цінностями та ідеалами соціологія розглядає як такий, що підкоряється волі людини і перетворюється згідно з її планами. Культура як сутнісний елемент соціальної реальності створено людьми, культуру опановує кожне покоління та передає іншому. Цей процес є основою соціалізації людини. У результаті засвоєння цінностей, норм, правил, ідеалів тощо здійснюється формування особистості. Кожна соціальна спільність (етнос, нація, соціум) збагачує соціальність результатами своєї життєдіяльності, культуротворчості, що є атрибутивною властивістю людства.

Об'єкт соціології культури є світ людського буття як складне динамічне утворення. Як і суспільство, культура є об'єктом дослідження соціології, котра розглядає їх, як два взаємодоповнюючі одна одну, аспекти однієї і тієї самої реальності. Іншими словами, коли йде мова про суспільство і культуру, то потрібно розуміти не дві особливі реальності, а

два аспекти однієї і тієї ж реальності. Для кожної культури людське суспільство є необхідною й обов'язковою умовою її функціонування і розвитку. І, навпаки, будь-якому суспільству притаманна культура як передумова і умова його розвитку. Ось чому вивчення культури потребує знань про суспільство, а вивчення суспільства вимагає засвоєння певного рівня знань про культуру. Між суспільством і культурою не існує чіткої демаркаційної лінії: і те, й інше інтегровано в одну реальність – **соціокультурну**, що є об'єктом вивчення соціології культури. У об'єктному полі дослідження культуру тлумачать як все те, що створене людством у минулому, сучасному і що буде створене в майбутньому в духовній, соціальній і матеріальній сферах.

Соціологія (і не тільки соціологія) не в змозі теоретично вивчати і практично оволодівати все багатство соціальної реальності. Предметом вивчення соціології є не все те, що створене людьми, а **ціннісні й нормативні** аспекти цього створеного, ті, що формують людину і суспільство. *Предметом вивчення соціології культури є, з одного боку, міра культурного розвитку людини, оволодіння людиною тими результатами діяльності, що вважаються на цей момент часу культурними досягненнями, а з іншого – міру розвитку суспільства на основі культурних досягнень, як умова його подальшого розвитку.* Тому в об'єкті вивчення соціології культури виділяють **ціннісний і нормативний** аспекти, що у своєму взаємозв'язку утворюють предмет вивчення соціології культури.

Ціннісний підхід до створеного людиною світу речей і міжособистісних стосунків зосереджений на з'ясуванні **зв'язків** явищ культури з їхніми значеннями, смислами й інтерпретаціями. Саме на такий аспект вивчення соціології культури вказували Ф. Знанецький, П. Сорокін, Т. Парсонс та інші. У ціннісному аспекті культуру розглядають як засіб залучення людини до найвищих візріців матеріальної та духовної діяльності. Це означає вироблення здатності «розпредмечувати» для себе культурні досягнення людства, етносу, нації, виявляти й засвоювати закладений у них зміст, перетворювати культурні цінності на основу своєї діяльності та самореалізації. Коли мова йде про культуру праці, поведінки, спілкування, мислення, то мається на увазі те, якою мірою людина оволоділа досвідом, що вважають зразковим у певних сферах діяльності на даний час. Отже, предметом вивчення соціології культури є не все те, що створене людством, а лише ціннісні значення цього створеного, котрі роблять людину культурною, а суспільство – людським,

гуманним. З допомогою цінностей людина відмежовує суттєве від несуттєвого, незначне від значного, ефективне від неефективного і використовує їх у житті та діяльності.

Нормативний підхід зосереджує увагу на відповідності явищ культури практично напрацьованим цінностям і нормам. Цю відповідність встановлюють правовими, моральними, релігійними вимогами. Хоча вони й змінюються від однієї епохи до іншої задля їх відповідності культурносоціальним стандартам. На основі цих вимог здійснюють розрізнення «культурного» і «некультурного», «елітарної» культури і «народної», «високої» і «низької» тощо.

У предметному полі соціології культури слід розрізнати **культурний етноцентризм** та **культурний релятивізм**. Культурний етноцентризм – це оцінка культур інших народів, націй, етносів з позиції цінностей власної культури, як правило, такі цінності вважають найдосконалішими, найвищими. Етноцентризм дозволяє чітко розрізнати «свою» і «чужу» культури. В античності, наприклад, греки вважали культурою лише мистецтво, присвячене зображенню виключно людини. Тільки в мистецтві нібито втілюється істина, добро і краса. Мистецтво ж кочових народів, де переважали зображення хижих істот і тваринні орнаменти, вони кваліфікували як варварство, уособленням культу сили, роду й авторитету.

Сутність культурного релятивізму полягає у відмові визнати будь-яку культуру як норму, аби з її допомогою оцінювати стан інших культур. З цієї точки зору не існує культур «вищих» чи «нижчих» «кращих» чи «гірших», є лише різні самобутні, самодостатні і самоцінні культури. У такій інтерпретації принципи культурного релятивізму слугує протиположністю проявам етноцентризму й нетолерантності, що ще спостерігаються в сучасному суспільстві.

У контекст предмету вивчення культура розуміється у вузькому значенні як система колективно прийнятих цінностей, взірців і норм поведінки, що властива певній соціальній групі чи спільноті.

Визначення культури. Термін «культура» походить з античності. Це латинське слово спочатку означало роботу з ґрунтом та зернами, завдяки чому вони постають вже як рослини, що піднялися над ґрунтом. Згодом культ особистості піднімає одного індивіда над іншими. Тому вже у Стародавньому Римі слово «культура» починають вживати в іншому значенні. Вираз Цицерона «культура душі (cultura animi)» був закликом до сучасників плекати дух і душу, дбати про подальший розвиток власних

задатків і здібностей. Первісне значення терміну «культура» розширив свій обсяг, позначаючи не тільки обробіток ґрунту, а й формування, виховання людини, тобто облагородження не тільки природи, а й людини.

У XVIII ст. термін «культура» пов'язують з ідеєю прогресу, бо культура є щаблем соціального вдосконалення людства. Вона суттєво постає з розвитком науки та освіти, водночас є і процесом, і результатом перетворення «першої» природи на «другу», штучну, рукотворну, створювану людиною. У XIX ст. термін культури набуває дуже широкого значення, завдяки результатам розумової і фізичної діяльності людей. Культура осягає все створене людиною. Звідси в повсякденному і науковому розумінні утверджується поділ усього, що існує в світі, на два класи явищ – природу і культуру.

Опозиція культури і природи спирається на досвід людства, зафіксований у міфах та релігіях. Люди віками вели боротьбу за своє існування з силами природи – стихійними, грізними, руйнівними. Те, що було досягнуто в цій боротьбі й забезпечувало подальше життя, витлумачувалося як дещо протилежне природі, як таке, що підкоряється волі людини.

З середини XX – початку XXI ст. поширення та утвердження промислових форм економіки на ґрунті досягнень науки і техніки призвело до радикальних змін у співвідношенні дефініцій «природа» – «культура». Оскільки надмірна економічна і технічна діяльність людини вже загрожує природі, то саме тому, як реакція на забруднення і руйнування природного середовища, виникає нове ставлення до природи, орієнтоване не на підкорення сил природи, її спотворення заради задоволення людських потреб, а на збереження природи в первісному стані. Протиставлення культури і природи не змінюється, але відтепер культура повинна дбайливо ставитися як до природи, так і до самої людини.

Сучасне розуміння культури ускладнюється наявністю надто великої кількості її визначень. Якщо у 1952 році американські антропологи **Альфред Луїс Кребер** та **Клайд Клакхон** навели 164 визначення культури, то в 1964 році ними було систематизовано 257 дефініцій. За оцінками фахівців, число сучасних дефініцій культури зросло приблизно вдвічі.

З плином часу термін культура не тільки збагачувалося змістом, а й варіювалося залежно від того, в якому аспекті розглядалися ті чи інші культурні явища. Досить цікавим є аналіз визначень культури, виконаний

групою фінських дослідників у середині 70-х років. Було проаналізовано монографії про політику в галузі культури у тридцять одній країні – учасниці ЮНЕСКО.

Згідно з проведенням аналізом усі вони у справі визначення культури базовим елементом вважали мистецтво. Поряд з такими мистецькими різновидами діяльності, як музика, театр, література, кінематографія, архітектура і живопис, що є базовими елементами культурної діяльності, було вказано і деякі специфічні національні види культури. Так, Японія до визначення культури ввела мистецтво ікебани, чайну церемонію, Польща – випікання хліба, Танзанія – татуювання. Крім того, у багатьох країнах до складу культури залучали засоби масової інформації: телебачення, радіомовлення і преса. Освіту більшість держав віднесли до розряду мистецтва. Науку згадували рідко. Там, де це мало місце, про неї йшлося у зв'язку з археологією, антропологією, фольклористикою та історією. Отже, переважна більшість країн розглядає мистецтво як найважливішу складову культури. Оскільки мистецтво тісно пов'язане з творчістю й майстерністю, то можна зробити висновок, що культура ідентифікують переважно з творчістю.

А.Л. Кребер та К. Клакхон, аналізуючи зібрані ними дефініції, класифікували їх виокремивши:

1. **Дескриптивні (описові) визначення**, в яких головна увага звернена на перелік елементів, що входять до складу культури. «Культура – система знань, вірувань, мистецтва, моральності, звичаїв та інших звичок і здібностей, засвоєних індивідом як членом суспільства».

2. **Історичні визначення**, що наголошують на механізмі передачі культурної спадщини. «Культура – це соціально успадкований комплекс способів діяльності й переконань, що пронизують все наше життя».

3. **Нормативні визначення**, які наголошують на підпорядкуванні людської поведінки загальним взірцям, цінностям і моделям. «Культура – сукупність стандартизованих вірувань, знань і практик».

4. **Психологічні визначення**, що акцентують увагу на процесах навчання та формування культурних умінь, враховують вплив культури на особистість. «Культура – це соціальне визнання такої поведінки, яка не дана людині від народження, а повинна засвоюватися кожним новим поколінням у процесі навчання».

5. **Структурні визначення** зосереджують увагу на внутрішньо-культурних зв'язках та інструментальному характері культури. «Культура

– це організовані, систематичні реакції членів суспільства на ситуації, реакції, що повторюються».

6. **Генетичні визначення**, що тлумачать культуру як специфічно людську форму адаптації до навколишнього середовища, підкреслюють роль мови як головний засіб переходу від природи до культури, а тому і роль символів у комунікації та акумуляції знань і практичних вмінь.

На ґрунті виконаного аналізу А. Кребер та К. Клакхон сформулювали свою власну дефініцію: культура складається з явищ і латентних взірців поведінки, вивчених і переданих за допомогою символів, що являють собою специфічне надбання людських груп, включаючи їх матеріальне втілення в продуктах діяльності. Суттєве ядро культури становлять традиційні (тобто практично в часі відібрані й передані) ідеї і пов'язані з ними цінності. Отже, до культури належать ідеї та цінності, поведінкові взірці, мова, символи, а також їх матеріальні втілення.

Чисельність і різноманітність дефініцій культури, що побутує у сучасній соціологічній літературі, свідчить про те, що таке явище як культура настільки складне, котре ще не вдається визначити за допомогою однієї дефініції.

Сьогодні універсального визначення культури, яке задовольнило б усіх, немає і навряд чи воно потрібне. Викладені американськими антропологами аспекти культури – внутрішня структура культури, механізм передачі культурних досягнень, її нормативність, інструментальність, інтегральна взаємозалежність елементів, символічний характер – є однаково важливими.

Разом з тим слід підкреслити аспекти культурної дійсності, що можна назвати фундаментальними, бо визначаються всіма соціальними науками.

По-перше, культура є **історичним явищем**, вона модифікується, змінюється залежно від типу цивілізації і культурно-історичних епох, успадковується поколіннями і передається в часі.

По-друге, культура є **суспільним явищем**, її не можна зрозуміти у відриві від суспільства. Суспільство не існує без культури, а остання – без суспільства. Власне, з огляду на свою суспільну сутність культура ніколи не була монолітною у межах певного суспільства. Існує, наприклад, елітарна і народна культури, відмінності у культурі, пов'язані з соціальними ролями, інтересів людей різного віку чи професій тощо.

По-третє, культура є **символічним утворенням**, як система символів вона передається в соціумі за допомогою мови та низки соціальних інститутів. На цей аспект особливу увагу звертає соціологія. Можна стверджувати, що всі людські дії завжди мають і символічний характер, оскільки вони – а не тільки мова – передають певні відомості й постають у процесі комунікації як знаки чи символи. Разом з тим існують такі сфери культури, як мова, мистецтво, релігія, магія, світоглядні системи, де символічна функція має гіпертрофований характер порівняно з інструментальною функцією.

По-четверте, культура є також своєрідною **інструментальною реальністю**, яка поєднує в собі не тільки явні, а й латентні, не тільки функціонально корисні, а й дисфункційні елементи і структури. Розбіжність між ними зумовлюється її впливом на всі сфери життєдіяльності людей у певні періоди минулого.

По-п'яте, культура в певному розумінні є **психологічним явищем**. Незважаючи на те, що культуру часто-густо тлумачать як надіндивідуальне буття, вона так чи інакше замкнено на індивідуальному досвіді, психиці, ментальності індивіда. Погляд на культуру з позицій індивідуального досвіду, взірців поведінки, що індивід привласнює та інтерналізує, може розповісти про конкретну культуру набагато більше, ніж перелік існуючих, об'єктивованих культурних продуктів.

Отже, культура в цілому є багатоманітною, складною, мінливою, символічною, інструментальною і психологічною реальністю. Цю багатоманітність і складність обов'язково слід враховувати задля вивчення соціології культури.

6.2. Базові елементи культури.

Культура як складне динамічне утворення складено із таких основних чи базових елементів: мови, знань і переконань, цінностей, норм, традицій.

Мова є першоосновою будь-якої культури, бо це форма передачі людського досвіду, його збереження і збагачення. Культура може поширюватися і жестом, звичаєм, танцем тощо. Але найзмістовнішу, найточнішу, найдоступнішу передачу змісту культури може забезпечити тільки мова. З допомогою мови фіксують символи, норми, звичаї, поведінкові зразки. Саме під час спілкування людей відбувається їх соціалізація. Спільна мова підтримує згуртованість суспільства, допомагає людям координувати свої дії, відображає загальні знання

людей про традиції, минуле й сучасність. Отже, мова сприяє процесу формування почуття групової єдності, групової ідентичності.

Слід звернути увагу на унікальну своєрідність мови, що зумовлена багатьма факторами: природними, побутово-сімейними, соціально-історичними тощо. В етнолінгвістиці сформульована «гіпотеза мовної відносності» або гіпотеза Сепіра-Уорфа. У свій час В. Гумбольдт, досліджуючи природу мови, показав, що в її структурі втілений певний погляд на світ, світогляд; мова є виразом духу народу. Згідно гіпотези Сепіра-Уорфа, природна мова необхідно обумовлює мислення і форми культури. «Картина світу» в значній мірі підсвідомо створюється на основі мови. Вона, як правило, несвідомо для його носіїв формує уявлення про об'єктивний світ.

Всі люди освоюють навколишнє середовище, пізнають його, фіксують властивості, тенденції розвитку, ритми функціонування по-своєму, по-особливому. У них формується своє сприйняття, бачення і переживання світу. В українській мові є багато слів, що відображають явища навколишнього світу цією мовою. Так, пори року, назви місяців, природні умови, клімат та інше відбилися в певних словах. Спільна мова підтримує згуртованість суспільства, допомагає людям координувати свої дії, відображає загальні уявлення людей про минуле, традиції, вікові події свого народу. Іншими словами, мова сприяє формуванню почуття групової єдності, національної ідентичності.

У зв'язку з цим, хотілось би звернути увагу на одну обставину. У суспільній думці, особливо напередодні й під час важливих політичних подій «розкручують тему двомовності чи багатомовності».

Є два протилежні погляди, дві позиції оцінки мови як ретранслятора культури. Прибічники однієї стверджують, що для передачі національної своєрідності, колориту, звичаїв роль мови не така вже й важлива. Можна цілком вільно, без всяких негативних наслідків впроваджувати в практику мову іншої нації або мову, що має міжнародний статус. І ця практика, на переконання її прибічників, не несе реальної загрози розвитку національної культури. Звичайно, мова не йде про нігілістичне відношення до культурного збагачення людини мовами інших народів, а знання англійської мови як міжнародної – обов'язкова вимога сучасної доби, доби ХХІ ст. Ми вважаємо, що зведення рідної мови до рівня хатнього вжитку, витіснення її із освіти, державних установ, армії, судочинства деградує впливає на функціонування і розвиток культури. Витісняючи рідну мову з передачі цінностей

національної культури, звужує її межі, стримує її розвиток, «замулює» її первинно-вічні джерела. Прибічники другої позиції стверджують, що найбільш життєві потреби для індивіда і суспільства можна виражати будь-якою мовою, приносила б вона тільки користь. Мова у такому розумінні зводиться тільки до засобу ретрансляції, комунікації, як засіб взаємозв'язку соціальних суб'єктів на основі обміну інформацією. І дійсно, інформація може передаватися російською, англійською, або ж іншими знаковими системами (наприклад, азбука Морзе) тощо. Досвід показує, що роль мови в житті людини і суспільства не може бути зведена лише до виконання ретрансляційних та комунікативних функцій.

Мова є хребтом національної культури, служить не просто засобом людського спілкування, мислення і самовираження в різноманітних сферах виробництва і споживання. Вона є, насамперед, засобом культуроспілкування, культуромислення і культуротворення. Мовні вирази людини безпомилково свідчать про її освіту, соціальне положення та спосіб життя. У кожної людини є свій культурно-мовний статус, що формується у процесі виховання, освіти, трудової діяльності. Яскравим прикладом може бути те, що незважаючи на найвищий державний пост, наукові звання некультурна, неосвічена людина неспроможна подолати свій мовно-кримінальний жаргон. Декілька фраз безпомилково виражають регіон проживання людини (територіальний діалект), спосіб її життя (здоровий-нездоровий), процес виховання (армія, університет, тюрма). Одним словом **соціальний статус** людини відтворюється в її культурно-мовному статусі.

Крім того, мова – специфічний засіб збереження і передачі соціокультурної інформації, управління поведінкою людей. Чим ширша сфера застосування національної мови в усіх сферах суспільного життя, тим сильніший культуротворчий потенціал народу, тим вищий його духовний розвиток. Не випадково, що національне поневолення української нації починається і постійно здійснюється заборонаю рідної мови. Так упродовж трьохсот'ятдесятилітньої бездержавності українську мову забороняли понад 170 разів!

Рідна мова – візитка українського менталітету у загальносвітовій історії людства. Вона є аналогом природного буття, духовної сфери, характеру й долі народу, і як народ має свій внутрішній неповторний лад. Ось чому митрополит **Іван Огієнко**, всіляко обстоюючи українську літературну мову, пише: «Мова – то серце народу: гине мова – гине й народ». А ще раніше **Костянтин Ушинський** порівнював мову народу з

найкращим і вічним цвітом духовного життя. Мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле. Геній **Тарас Шевченко** саме на Слово (Мову) поклав місію рятівника нації, народу і «на сторожі коло їх поставив слово».

Знання і переконання – основні елементи будь-якої культури. Адже переконання є психоемоційна установка, якою керуються в повсякденній діяльності, установка, що завжди спрямована на позитивний результат. Для переконань характерна генетична нероздільність інтелектуально-раціонального, чуттєво-емоційного і вольового чинників. Переконання чуттєве, внутрішньо пережите знання як особистісно значуще, достовірне, наскрізь пронизане енергією волі. Переконання пов'язані з природними і соціальними об'єктами, охоплюють предметне поле проявів суспільного життя, зміст і значення норм, принципів поведінки. Переконання є важливим елементом наукової і практичної діяльності при створенні соціальних теорій, способів діяльності, прикладного використання соціокультурних технологій, проєктів, рекомендацій.

Переконання формуються під впливом об'єктивних умов життя людей, у процесі засвоєння ними досягнень науки і культури, нагромадженого власного досвіду. Чуттєвий, раціональний і вольовий компоненти переконань передбачають вчинки і поведінку людей, стають мотивами діяльності. У структурі переконань обов'язковим компонентом входять певні, особисто значущі знання. Звичайно, більшість знань не стають переконаннями. Між існуючими в суспільстві знаннями і переконаннями існує невідповідність. Слід вказати лише на те, що знання носять об'єктивний і всезагальний характер, а переконання є суб'єктивними, інтимно-особистісними переживаннями. Здавалося б, що суто абстрактні філософські ідеї або природничонаукові теорії не набувають статусу переконань. Однак історія людської культури спростовує такі міркування. У 399 р. до н.е. в Афінах було страчено **Сократа**, відомого його сучасникам відстоюванням своєї точки зору, прямою і принциповістю. Приречений до смерті, він відмовився врятуватись і прийняв отруту. У 1600 р. в Римі було спалено **Дж. Бруно**, який вів пропаганду ідеї геліоцентризму. Слід звернути увагу на одну обставину: ідея геліоцентризму була для Бруно не стільки знанням – як переконанням. На вимогу інквізиторів відмовитися від неї або бути живцем спаленим, він вибрав останнє. А для **Г. Галілея** концепція

геліоцентризму була всього-на-всього знанням. На вимогу інквізиції відмовитися від неї або бути страченим, і він без вагань відмовляється від теорії геліоцентризму. Хоча стверджують, що він прошепотів, що Земля все-таки обертається. Але чому прошепотів, а не сказав гордо і відкрито, як це зробив Бруно, і хто чув той шепіт? Стосовно суспільних теорій, концепцій, ідей (особливо національних) то, на наш погляд, переконання є їх атрибутивною властивістю. Для захисту гуманістичних, демократичних ідей та ідеалів люди масово йшли на жертви.

Знання, що відображають об'єктивні тенденції розвитку, надають переконанням великої дієвої психоемоційної енергії, сутнісних значень і смислів, визначають всезростаючу роль у суспільстві соціокультурних цінностей.

Різноманітні соціокультурні підходи до вивчення суспільних процесів реалізуються у численних гіпотезах, ідеях, теоріях, концепціях. І всі вони відображають об'єктивні тенденції розвитку сфери соціальності, формують відносно істинні знання, але жодна з них не претендує на статус «єдино вірної й абсолютно істинної». Залучення в культурне поле різноманітних соціокультурних знань веде до того, що культура суспільства і знання про суспільство набувають багатомірності, гнучкості, долається однобічність і амбітність в оцінках і примітивності суджень. Логіко-психологічна структура переконань є єдністю потреб, інтересів, надій особи і віри в їх здійснення. Основою цілісної структури елементів переконань є ціннісні орієнтації.

Цінності – суттєвий елемент культури, її ядро. Культура – спосіб, метод саме ціннісного освоєння дійсності: і явища природи, і взаємовідносини між людьми, і відносини людини до природи, і до суспільно значимих подій. Щоб визначити, оцінити, що корисно, а що – шкідливо, що – добро, а що – зло, важливо визначити оцінки, критерії. Саме критерії, оцінки предметів, дій, ідей, думок і визначають суттєве в культурі. **Цінності – це свосередний соціальний механізм, що відтворює, зберігає, захищає, розвиває і передає все корисне, що є в суспільстві.**

У житті суспільства цінності виступають соціально значимими орієнтирами діяльності суб'єктів. Вони є більш значимими, ніж звичайна зацікавленість людини. Саме через культурні цінності людина задовольняє свої потреби, і саме творення цінностей відрізняє людину від тварини. Цінності становлять фундамент культури, і предметним полем формування цінностей є культура. Культура й визначається через систему

цінностей, ідей та ідеалів, що регулюють поведінку членів даного соціуму. Культура є «цементуючим ферментом» будівлі суспільного життя, а цінності будівельним матеріалом. З одного і того ж будівельного матеріалу можна збудувати храм, а можна – і катівню. Культура визначає, що є цінним, добрим, справедливим і потрібним, а що є нецінним, несправедливим і шкідливим. Люди, що поділяють однакові цінності, утворюють соціальні групи, які здійснюють взаємовідносини у сфері політики (соціологія політики), економіки (соціологія економіки), спрямовуючи розвиток соціуму у певному напрямку. Роль особливих ідейних скріп у суспільстві виконують соціальні цінності, що виступають у формі соціально-політичних ідеалів, і надцінних ідей, на зразок національної ідеї. Виконуючи важливу роль інтегруючих, соціалізуючих, комунікативних засад у житті суспільства, цінності забезпечують його духовно-вольову єдність, високий рівень самосвідомості й організованості.

Суспільні цінності формуються поступово, через відбір певних видів поведінки і досвіду людей. Спочатку вони з'являються як сукупність звичок, прийомів людського побуту, ефективних форм діяльності, що передаються від покоління до покоління як ознаки власне людського способу життя, відмінні від тваринних, інстинктоподібних. З часом ці прийоми побуту схематизуються закріплюються в таких нормативних утвореннях, як традиції, обряди, звичаї, ритуали. У них кодують еталони суспільно схваленої поведінки людей. У подальшому вартість візирів транслюються, зберігаються і передаються через соціальні інститути: сім'ю, освіту, політику, право, релігію тощо. Підсумком і метою тривалого прищеплювання ціннісних властивостей є формування людської психології, ментальності, способу життя людей у відповідності до основних цінностей.

Існування культурних цінностей характеризує саме людський спосіб буття, рівень виділення людини з природи. Ціннісний тип світорозуміння зумовлений суспільним способом життя людини, існуванням суспільних потреб. Ці потреби охоплювали основні сфери побуту вже первісної людини – працю, ритуальні танці, навчання, поховальні обряди тощо. Потреба в таких видах діяльності не мала безпосереднього біологічного значення. Вони й становили основу перших ціннісних комплексів.

Завдяки соціальним потребам людина в своїй життєдіяльності могла керуватися образом належного, потрібного, але ще явно не

існуючого співвідношення речей. Завдяки цьому цінності формували світ духовного буття, що підносив людину над реальним. З розвитком суспільства і його структуруванням, поглибленням духовності людини, ускладнювалось і ціннісне світосприйняття, охоплюючи все нові й нові потреби. Цінності допомагали людині будувати соціально привабливий світ можливої дійсності, підносячи її над буденністю. Ціннісні виміри давали змогу усвідомити дві площини буття – ідеальну і реальну, розглядаючи ідеальний світ як взірцевий щодо реального. Отже, суспільні цінності хоч і виростали з реальних соціальних потреб, поступово набували ідеалізованих рис. Цим і пояснюється їх двоїста суб'єкт-об'єктна природа.

Ціннісна свідомість творить власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина не об'єктивує, а суб'єктивує зовнішню діяльність, привласнюючи її, наділяючи людськими смислами, стверджуючи тотожність з собою. Тому, цінністю є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність. Світ цінностей – це світ саме практичної діяльності. Наше емоційне ставлення до явищ зовнішнього буття, їх оцінка здійснюється в практичному житті. Ціннісна свідомість не цікавиться, чим є предмет сам по собі, для неї важливо лише те, яке значення він має для нас, у чому його цінність. Те, що ми оцінюємо як добро і зло, прекрасне і потворне, трагічне і комічне в об'єктивному світі самі по собі не існують. Вони сприймаються і переживаються нами як цінності.

Цінності як структурний елемент діяльності. Свій ціннісний світ людина вибудовує в процесі предметно-практичної діяльності. А будь-який акт діяльності включає в себе ідеальний момент, під час якого складається задум дії, її ідеальна мета, план реалізації, а також життєвий смисл цієї діяльності, загалом те, задля чого здійснюється вся дія. Саме цей момент діяльності і характеризує категорія цінності. Генетично цінності в процесі суспільної практики акумулювали нові потреби, інтереси, емоційні переживання. Завдяки емоційному переживанню відбувається внутрішнє освоєння життєвих ситуацій, надається їм особистісний смисл. Саме з емоційного ставлення виникає відчуття значимості явищ, їх суб'єктивне поцінування. У свою чергу цінності надають емоціям глибини, значущості, перетворюючи їх у стійкі почуття. Завдяки емоціям у ціннісних актах людина усвідомлює власне суб'єктивно-психологічне ставлення до дійсності.

Цінності виростали з потреб як стану об'єктивної нестачі того, що потрібне для розвитку й існування індивіда. Потреба формується як усвідомлений нестаток, а потім трансформується в інтерес. На відміну від потреб, що спрямовували діяльність людини на її задоволення, інтерес орієнтований на ті умови, які забезпечують можливість задоволення потреб. Інтерес формується об'єктивно, як відображення місця індивіда в системі суспільних відносин, а об'єктивно він відображається в меті. Мета – це ідеальний, спонукальний імпульс до активної діяльності, в якій відтворюється ідеальний образ задоволеної потреби.

Об'єднані в єдиний комплекс потреби, інтереси й емоційні переживання утворюють єдиний феномен цінності. Можна визначити **цінність як об'єктивну значимість явищ, ідей, речей, зумовлену потребами й інтересами соціального суб'єкта**. Але цінністю є не тільки наше ставлення до об'єктивних речей, а й предмет, який знаходить потреба для свого задоволення, отже **цінність – це функція предмета задовольняти наші потреби**.

Цінність і оцінка. Цінність – явище соціальне, тому не може бути однозначно істинною чи хибною. Уявлення щодо істини надто вузьке для характеристики способу відповідності цінності й дійсності. У певних соціальних умовах суб'єкт позбавлений ціннісного вибору, а тому позбавлений оцінки своєї поведінки. Важливими характеристиками цінності є об'єктивна значущість та суб'єктивна норма, на що теж не поширюється розуміння істини. Критерії ціннісного вибору завжди відносні, суб'єктивні, зумовлені багатьма факторами, часовими обставинами, а це переводить завдання розуміння істини в моральну площину. Однак серед відносних, суб'єктивних критеріїв ціннісного вибору є такий, що встановлює відповідність цінностей потребам людини, яким є **оцінка**.

Цінності включають в себе когнітивний і емоційний компоненти: знання та оцінку. Ці компоненти мають протилежні логічні властивості. Знання фіксують суще, оцінка – належне; в знаннях людина абстрагується від своєї зацікавленості, в оцінці, навпаки, стверджує свій інтерес. У знаннях людина усвідомлює предметну вираженість світу, в оцінці – з'ясовує, чи відповідає дійсність її запитам. **Оцінювання дійсності є важливим компонентом її пізнання і перетворення. Тому ціннісний рівень свідомості має потужний духовний потенціал самоудосконалення людини, її самотворення.**

Суб'єктивний компонент цінностей не є однорідним, він внутрішньо структурований на значення і особистісний смисл. Особистісний смисл цінності визначають її відношенням до потреб людини, тобто в оцінці. Оцінюється не все, а те, що важливо для людини в даному місці і в даний час. А підсумком оцінювання є значимість якогось предмета чи процесу для задоволення її духовних чи матеріальних потреб. Цінність і оцінка становлять єдиний комплекс: цінність – це характеристика оцінюваного, а оцінка – процес встановлення наявності чи відсутності цінності.

Перетворюючи дійсність, людина визначає її ціннісну функцію. Будь-який витвір людської діяльності реалізує в собі ціннісний проект, але цінним він стає лише тоді, коли задовольняє певну потребу. Зацікавленість у певних потребах є неодмінною умовою оцінки. Відсутність потреби робить неможливою оцінку. Якщо цінність виражає здатність суб'єкта виконувати певну роботу, то оцінка поєднує потенційну цінність предмета з потребами й інтересами суб'єкта. Оцінка передбачає існування підстави або критерію, згідно з яким відбувається оцінювання. Такою підставою є потреба щодо якої визначається цінність предмета.

Норма, норматив є спосіб порівнювання предмета з установленим взірцем. Отже акт оцінки передбачає порівняння двох реальностей – матеріальної і духовної. Залежно від взірця порівняння річ може виявитися поганою чи хорошою, вчинок моральний або аморальний. Взірцем, згідно з яким здійснюється оцінювання, є утворення нормативного характеру. До них належать стандарти, правила, закони, команди, директиви, технічні норми, моральні заповіді. Існування таких стандартів надає оцінці узаконеного, санкціонованого характеру.

Категорія норма почала активно розроблятися в соціологічних працях Е. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Парсонса. Виходячи з типології форм раціональності людської поведінки, вони розглядали норму як стандарт способу поведінки, що характеризує соціальну роль індивіда, його приналежність до конкретної соціальної групи. Норми встановлюють детермінанти діяльності соціальних груп. Порівняно з цінностями нормам не властива ідеальність, що зумовлює сутність цінності. Якщо норми – це взірці загальноприйнятої поведінки, то цінності зберігають момент бажаності дії. Але норми не існують поза цінностями, без них вони вироджуються в алгоритми, схеми поведінки.

Ієрархія цінностей. Соціологія культури розглядає цінності як фактори, тобто вони відіграють певну роль в регуляції взаємовідносин людей в суспільстві. Роль цінностей як регуляторів поведінки людини проявляються у тому, що орієнтують її у соціальній діяльності, стимулюють до конкретних дій і надають діяльності конкретної спрямованості. Вони подібні маякам: вказують людині куди йти, що робити. Культурні цінності формує суспільство для того, щоб людина, оволодівши ними, творила бажані для суспільства дії, не порушувала цілісності суспільного життя, сприяла його розвитку.

Ціннісні орієнтації здійснюють в усіх сферах людської життєдіяльності. Соціологія вивчає спочатку ті орієнтації, що спричиняють соціалізацію людини, універсальні відносини людина-суспільство. Ці універсальні цінності є загальнолюдськими властивостями людини у її відношенні до соціального світу. Антропологи вважають, що найглибшою основою загальнолюдських цінностей є культурні універсалиї, що є спільними для всіх людей, етносів, націй – це першорядні цінності: природні ресурси, знаряддя і продукти праці. Відповідно до складності й неоднозначності світового розвитку можлива така класифікація цінностей:

– **базові, загальнолюдські цінності:** благо як вищий життєвий орієнтир людини узагальнювало в собі і вищу мету її існування і спосіб життя. Усвідомлення себе частиною універсуму, свого неповторного буття в ньому, що виражається у цінності **свободи**. Перетворення світу і взаємостосунки між людьми, орієнтує людину на цінність **добра**. Пізнання світу і складних соціальних процесів орієнтував людину на такі цінності як **правда й істина**. Пізнання і перетворення світу виробило таку цінність як **творчість**. Цілісний погляд на світ обумовлював, підносив людський дух до **мудрості**, а зв'язок з універсумом формував цінності **краси і віри**;

– **вищі цінності:** здоров'я, сім'я, освіта, кохання, свобода, мир, щастя, праця, честь. Визнання цінностей як вищих здійснюють на рівні індивідуального вибору, бо вони є цінностями власного життя;

– **духовні цінності** – наукові знання, релігійні переконання, мораль, мистецтво тобто все те, що задовольняє духовні запити людини.

Людська культура включає в себе ієрархію цінностей, рівні якої перераховувати важко однозначно, бо між різними рівнями цінностей можуть виникати суперечності, протистояння. У стабільних суспільствах конфлікти цінностей вирішуються в межах існуючої культури. У

сучасному українському суспільстві зона співпадіння основних цінностей соціальних груп, соціальних спільностей та прошарків різко звужена, тому можливість соціальних конфліктів досить вірогідна. Для їх запобігання бажано забезпечити в культурі пріоритет таких цінностей, що об'єднують нації, зміцнюють суспільство, гарантують права та свободи особи.

6.3. Соціальні функції культури.

У сучасній соціології категорія культури належить до базових, фундаментальних. Вона є важливою для аналізу соціального життя. Разом з тим саму культуру неможливо зрозуміти та пояснити поза співвідношенням її із суспільством. У межах останнього культура реалізує низку найважливіших функцій, без яких сучасне суспільство існувати не може. До них належать такі функції.

Пізнавально-виховна функція дає людині можливість пізнавати і вибірково засвоювати досягнення етносів, націй, соціумів в різних сферах діяльності. З допомогою знань і переконань, цінностей, символів і знаків в органічну цілісність об'єднують окремі положення, формують прийоми і правила, що їх використовують у практичній діяльності. Культурні досягнення в духовній і матеріальній сферах, використовують також у виховному процесі, особливо в національно-патріотичному, естетичному і моральному вихованні.

Орієнтаційно-ціннісна функція культури проявляється у процесі взаємовідносин людини і довкілля, у міжлюдських стосунках, спрямовує помисли і дії на найвищі взірці людяності, добра і краси, що дуже актуально у нашу добу домінування техногенної інформації, тенденції продукування та використання якої нерідко виходять за межі моральних вимог. Культура регулює повсякденну поведінку людини у всіх сферах суспільного життя. Цінності і норми у сфері моралі, права, судженнях громадськості є тими дороговказами, що ведуть людину до добра, краси й істини.

Комунікативна функція виражається у здатності об'єднувати людей на основі передачі досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності. Цю функцію культура виконує за допомогою складної системи знаків, символів і значень. Комунікація між людьми завжди здійснюють на професійній, національно-етнічній, мовній, релігійно-конфесійній основі тощо. За допомогою культури в цих основах виділяють такі цінності, норми, традиції, що зближують людей. Такими

«комунікабельними» цінностями можуть бути, скажімо, для професійного взаємопорозуміння мова, символи, ефективність, вартість; для національного, а особливо для міжнаціонального взаємопорозуміння – минуле, державність, досягнення у сфері науки, літератури, мистецтва тощо; для міжконфесійного спілкування – фундаментальні догми віровчення, священні книги, життя Святих і Мучеників тощо.

Світоглядна функція. Традиційне тлумачення цієї функції зводиться до того, що культура синтезує в завершену форму всю сукупність чинників духовного світу особи. Для впевненості перераховують ці чинники. Такий підхід, на нашу думку, нічого не пояснює і нікого ні в чому не переконує бо істина є такою лише по відношенню до конкретної сфери. Цілісному, інтегративному освоєнню світу культура виконує особливу функцію – формулює певний спосіб «бачення», сприйняття світу через оціночні установки. Серед них можна виділити такі як політичні оціночні установки, національні оціночні установки, релігійні оціночні установки і тому подібні. Оціночні світоглядні установки є генералізуючими, тобто такими, що пояснюють і систематизують всі факти. Скажімо, з позицій політичних оцінок всі факти соціальної реальності, відносини, процеси, дії пояснюються як позитивні чи негативні, конструктивні чи деструктивні для даної політичної партії, групи, спільноти. Це ж стосується й інших світоглядно-оціночних установок. А вони формуються у сфері культури: політичної, релігійної тощо. Отже, культура – це спосіб діяльності людини, а суспільство – це поле суспільних відносин, де розгортається й і відбувається ця діяльність. За допомогою культури суспільство створює поле для соціальних дій, обумовлює їхні межі, задає характер і спосіб цих дій. Отже культура і суспільство не співвідносяться як частина і ціле, сегмент і тотальність. Це два взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих аспекти суспільного життя, їхня специфіка полягає в тому, що соціальний аспект відтворює суспільне життя із сторони зразків і способів взаємодії людей, згуртування їх у групи та асоціації, а культурний аспект – із сторони цінностей, стандартів і норм завдяки яким люди взаємодіють між собою і розуміють одне одного.

Запитання для самоперевірки

- 1. Що є об'єктом і предметом вивчення соціології культури?*
- 2. Яку роль виконують ціннісний і нормативний підходи до вивчення*

предмету соціології культури?

3. Розкрийте зміст понять «культурний етноцентризм» та «культурний релятивизм»?

4. Чим зумовлена багатозначність визначень поняття «культура» у соціології?

5. Які основні риси культури як соціокультурного явища?

6. Чому мова є першоосною будь-якої культури?

7. Що таке цінності і яке місце займають у функціонуванні і розвитку культури?

8. Як співвідносяться цінність і оцінка?

9. Проаналізуйте співвідношення культури і суспільства О.Контом, Г. Спенсером, Е. Тейлором, Е. Дюркгеймом, Й. Гердером, М. Вебером, П.Сорокіним, Т.Парсонсом.

10. Визначте основні соціальні цінності культури.

11. У чому полягає спільність і відмінність теорій «культурно-історичних типів» М. Данилевського, О. Шпенглера і А. Тойнбі?

12. Охарактеризуйте основні соціальні функції соціології.

Тема 7 СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ

План

- 7.1. Соціологія економіки як наукова дисципліна.**
- 7.2. Основні поняття і категорії соціології економіки.**
- 7.3. Суб'єкти економічних відносин.**

7.1. Соціологія економіки як наукова дисципліна.

Сфера економіки є однією із найважливіших у перебігу розвитку суспільства (поряд з культурою та політикою). Саме вона, як й інші сфери, віддзеркалює рівень, особливості розвитку того чи іншого суспільства в ту чи іншу епоху. Вивчення сфери економіки економічними науками не дає остаточної відповіді на безліч питань, головним з яких є питання щодо ролі конкретної людини як домінанти чи суб'єкта економічних відносин. Сучасний етап розвитку економіки вимагає всебічного врахування того, що пов'язано із волею та бажаннями людини. Нині докорінно змінюється її роль і вплив на економічне життя в зв'язку з досягненнями наукової технології, інформаційних систем, надпотужних комп'ютерних комплексів, що веде до кардинальних зрушень у структурі як продуктивних сил, так і відносинах власності. А функціонує вона не тільки завдяки дії об'єктивних законів суспільного розвитку, але й суб'єктивній діяльності людей. Вона немислима без людських цілей, зусиль, спрямованих на задоволення їх потреб, що, у свою чергу, переломлюються через людську свідомість у формі поглядів, думок, відчуттів, мотивів, інтересів, цінностей тощо. Це дозволяє стверджувати, що поряд із системою економічних дисциплін, **соціологія економіки** здатна охопити вивчення соціальної сфери економіки, всі елементи системи економічного життя, здатна відобразити глобальні й приватні обставини життя людей.

Соціологія економіки – це система наукових знань про поведінку людей як представників великих соціальних груп у різних сферах економічного життя суспільства: виробництва, обміну, розподілу та споживання. Вона вивчає багатоманітні форми економічної поведінки, діяльність індивідів, соціальних груп, економічних груп та функцій соціальних інститутів.

Соціологія економіки інтегрує соціологію та економічну науку, вивчаючи дії економічних законів, закономірності розвитку економічних і

соціальних відносин, життєдіяльність людей як виробників і споживачів. Її розглядають як комплексну дисципліну, що має чітко виражений соціально-економічний та водночас системний характер («соціологія праці», «соціологія управління», «соціальна структура», «соціологія особистості» та ін.) в котрих економічний зміст має домінуюче значення.

Однією з перших теорій, з претензією на комплексність, що пояснювала взаємодію економіки та суспільства, була **теорія економічного лібералізму** А. Сміта та Д. Рікардо. Взявши як основу тезу про саморегульованість економічної системи, вони стверджували, що людина апіорі (незалежно від досвіду) переслідує власні утилітарні інтереси, кожен товаровиробник дбає про свою вигоду. Система цих устремлінь створює соціально економічну основу суспільства. Вони стверджували, що економіка не існує поза суспільством, оскільки її стан зумовлений впливом держави, рівнем свободи підприємництва, конкуренції. Тому втручання політики в економічну діяльність неприпустиме, держава повинна захищати свободу підприємництва, не заважати конкуренції, економічній активності людини. Їх співвітчизник **Т. Мальтус** обґрунтував взаємозалежність між виробництвом, споживанням і динамікою народонаселення. Це слід вважати як **перший етап** розвитку соціології економіки.

Другий етап – це етап формування її теорії й методів. Найавторитетнішими представниками цього етапу є К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Веблен та ін.

К. Маркс аналізував економіку через призму теорії класових інтересів. У ній домінувала ідея про змінні соціальні умови, в основі яких привласнення чужої праці, соціальна нерівність, коли свобода одних означає поневолення інших. Економіку він розглядав як вирішальний фактор розвитку суспільства, оскільки економічні відносини визначають усі інші суспільні відносини, є базисом суспільства, над яким створюються надбудовні форми: політика, право, мораль тощо.

У теорії додаткової вартості К. Маркса поєднані економічні й соціологічні аспекти людської життєдіяльності тому, що учасники економічної взаємодії поєднують не вольові, свідомі зв'язки, а функціональну зумовленість, функціональний поділ праці. Соціальний за формою зв'язок здійснюється на речовій основі, завдяки його товарній ціні, коли одні стимулюються заробітною платою, а інші – прибутком. Людей у марксовій теорії суспільства зближує не почуття, а економічна необхідність.

Марксове розуміння соціальних відносин протиставлено як державним, політичним відносинам, так і речовим, виробничим відносинам. Соціальні відносини інтерпретовано Марксом у двох аспектах: як розшароване на класи «громадянське суспільство» і як сфера взаємодії особистості та суспільства. У першому випадку йдеться про протилежність групових інтересів, а в другому – про міру свободи особистості. Епоха особистісної незалежності характеризується залежністю, що невпинно зростає від процесу виробництва, обміну та розподілу матеріальних благ. В основу періодизації суспільства Маркс пропонує взяти людський вимір. Тобто, відносини особистої залежності – є першою формою суспільства, при якій виробництво розвинуто лише в незначній мірі. Особиста незалежність, що основана на речовій залежності – друга велика форма, при якій утворюється система загального суспільного обміну.

Суспільний ідеал Маркса, пов'язаний з уявленням про те, що власні соціальні відносини між людьми стануть лише тоді, коли вони не опосередковані товарами, речовими зв'язками та їхнім грошовим еквівалентом. Доки людські контакти головним чином базуються на ґрунті результатів виробництва, доти осторонь стоятиме моральне, духовне, суто соціальне ставлення до людини, що слід розуміти як турботу суспільства про своїх членів і кожного з них – про суспільство.

Форми та закони взаємодії – традиційний аспект предмету соціології. Маркс, дотримуючись цих традицій, також виділяє три головні форми: сім'ю, громадянське суспільство та «універсальне спілкування людей». Друга форма пов'язана з економічним життям суспільства. Громадянське суспільство – це соціальна структура, в якій диференціація зумовлена економічною структурою, майновою нерівністю спілкування індивідів. Перша та третя форми передбачають безпосередні стосунки людей, коли їх не роз'єднують власність, залежність від продукту праці та її поділу. Засобами обміну тут є почуття любові, ненависті, обов'язку, звички та інші.

Усі елементи економічної системи – виробництво, розподіл, нагромадження капіталу К. Маркса розглядав як соціальні процеси. Предметом його аналізу були: експлуатація праці й деградація особистості робітника, абсолютне і відносне зубожіння більшості суспільства. Маркс вперше застосував системний аналіз до суспільства, згідно з яким будь-яке суспільство належить до певної в часі сформованості суспільно-економічної формації, де всі підсистеми

(економічне, політичне, культурне життя та ін.) взаємодіють одна з одною і розвиваються на основі економічного базису.

Соціологічна теорія Е. Дюркгейма розкриває не тільки економічні, а й соціальні наслідки поділу праці. Поділ праці постає у Дюркгейма головним концептуальним принципом, навколо якого об'єднують такі неекономічні результати цього процесу, як виникнення держави, політики, моралі, права. На його думку поділ праці дає життя тим соціальним нормам, завдяки яким існує «органічна солідарність» у суспільстві: якщо поділ праці породжує солідарність, то не тому, що утворює систему прав, обов'язків, що пов'язують людей один з одним. Оновлення суспільства можливе не завдяки визволенню праці, а розбудуванню її поділу на ґрунті природної нерівності людей за їхніми здібностями, правовій регуляції виконання індивідами їхнього громадянського обов'язку, моральній саморегуляції.

Значний внесок у розробку соціоекономічної науки зробив М. Вебер. В його теорії обґрунтована своєрідна інтеграція, зважене проникнення до соціальної й економічної сфер, включення в глибинну сутність соціальності економічних інтересів. У нього економіка є різновидом організаційної поведінки. Тому велике значення у Вебера мають категорії «організація», «організаційна дія», «формальна та субстанційна раціональність» тощо. Економічна поведінка відзначена такими властивостями: **по-перше**, вона відбувається лише в межах соціальної організації; **по-друге**, її призначення – це підтримання впорядкованості; **по-третє**, вона регулюється нормами (еталонами, зразками, стандартами) організації, **по-четверте** переслідує певні цілі; **по-п'яте** економічна дія здійснюється «акторами», поведінка яких підпорядкована ціннісним уявленням, наповнена суб'єктивним змістом; **по-шосте**, економічна дія завжди раціональна, оскільки передбачає контроль дійових осіб над ресурсами заради досягнення кінцевого результату; **по-сьоме**, головною метою економічної поведінки є матеріальний добробут. Тому вона ґрунтується на врахуванні прибутку, корисності результатів дії.

Мотиви економічної дії суб'єкта можуть бути або формально, або матеріально раціональні. У першому випадку маються на увазі лише інтереси виробництва, технічні та технологічні цілі. У другому – ціннісні постулати або людські характеристики.

М. Вебер обґрунтував положення про те, що економічна діяльність є часткою (а не детермінантою, як у Маркса) усього культурного середовища людства, а тому має залежати від традицій, цінностей, норм

суспільства або певного народу з його особливими релігійними, моральними, правовими звичаями.

Третій етап – це становлення соціології економіки як самостійної дисципліни. Під впливом структурно-функціонального підходу Т. Парсонс, Н. Смерзер та інші науковці показали, що економіка є важливою підсистемою соціальної системи і виконує чітко визначену функцію – пристосування суспільства до навколишнього середовища. Т. Парсонс і Н. Смерзер досліджують ієрархію соціальних підсистем, кожна з яких виконує певну функцію: адаптивну (економічна підсистема), функцію влади (політична підсистема), інтегративну (морально-релігійна підсистема), регулятивну (правова підсистема). Цілі економіки формують саме у політичній підсистемі. Економіка – це лише засіб для досягнення цілей. Її головною функцією є задоволення потреб. Взаємодія підсистем, їх функціонування – основа для поєднання соціологічного та економічного аспектів людської життєдіяльності.

Сучасний четвертий етап становлення соціології економіки йде з 50–60 р. XX ст. роботами **Р. Арона, Д. Белла, Дж. Гелбрейта**, в яких розроблені концепції індустріального та постіндустріального суспільства. Основна ідея цих концепцій полягає в тому, що сучасний стан економічної системи докорінно відрізняється від традиційного капіталістичного стану. Зміни форм власності та відокремлення від функцій влади, а також структурні зміни в економічній сфері є джерелом якісних змін у стані суспільства, його мобільності та трансформації. Сучасна соціологія економіки постійно наповнюється й синтезується завдяки різним підходам вивчення і осмислення її об'єкта та предмета.

Об'єктом соціології економіки є власне економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства. У сфері економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні функції, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки. Якщо економіка розглядає людину як елемент виробничих відносин, як детермінанту виробництва, то соціологія розглядає її як суб'єкт економічних і соціальних процесів. Її погляд спрямований на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та соціальні організації, чим вони обґрунтовані, як здійснюється їх регулювання та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього соціологія економіки вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних

рішень та економічну ефективність соціальних рішень, вплив соціальних відносин на організацію економічної діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність суспільної праці. Іншими словами, об'єктом вивчення соціології економіки виступають люди – учасники економічного життя суспільства, які об'єднуються в групи, організації, інституції, що пронизані стосунками соціально-економічного характеру. Отже, соціологія економіки досліджує економічні явища і процеси як результат діяльності людей, а розвиток економіки – як соціальний процес.

У предметне поле соціології економіки входить аналіз соціальних механізмів, котрі визначально регулюють економічні процеси. Так, у К. Маркса такими регулятивними механізмами є класові інтереси. Найважливішим соціальним механізмом, котрий ефективно регулював економічний розвиток була класова боротьба пролетаріату і буржуазії. Сповідуючи культурологічний підхід, М. Вебер основними регулятивними механізмами економічного життя вважав політичні, етичні та релігійні інститути, що формують необхідні духовні якості, особливі риси людського характеру, виховуючи в людині сприйнятливість до новачій та оновлення традицій, ставлення до своєї справи як до духовного покликання. На думку Т. Веблена соціальними механізмами регулювання людських дій є інстинкти, схильності, звички, зумовлені способом споживання. Отже, **предметом соціології економіки** є соціальні механізми, що регулюють соціально-економічні відносини, які виникають в економічній сфері суспільного життя і котрі відображають різноманітні стосунки людей різних соціальних груп, прошарків з різними соціальними позиціями.

Таким чином, соціологія економіки як наукова дисципліна вивчає соціально-економічне становище, інтереси й поведінку різних соціальних груп у сфері економічного життя, специфічні соціальні механізми розвитку економіки і формує на цій основі теоретичне уявлення про економічно-соціальну структуру суспільства та її вплив на економічне життя.

7.2. Основні поняття і категорії соціології економіки.

Базовими категоріями соціології економіки є: «соціальна сфера», «економічна сфера», «соціальний механізм розвитку економіки».

Економічна сфера – узагальнена категорія, якою позначають всю сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей. Проходить економічне життя переважно в економічній сфері суспільства,

в якій люди взаємодіють як економічні суб'єкти з власними цілями й інтересами.

Соціальна сфера – це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Соціальний механізм розвитку економіки – стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг, регулювання історично сформованим типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Управління соціальним механізмом розвитку економіки ґрунтується на тому, що результати економічного управління, діяльності й активності соціальних груп залежать від мотиваційного, статусного, культурного та управлінського регуляторів.

Дія цього механізму перетворює розвиток економіки на соціальний процес, який розглядають у вертикальному та горизонтальному вимірах.

Вертикальний вимір стосується стосовно різних рівнів територіальної структури суспільства (країна, регіон, область, місто, район) організаційної структури виробництва (відомство, об'єднання, підприємство, підрозділ). На кожному з цих вимірів функціонують специфічні соціально-економічні групи, що здійснюють особливі види діяльності.

Горизонтальний вимір визначає горизонтальні соціально-економічні взаємодії:

- у межах певного регіону, області, району (міста), між підприємствами й організаціями конкретних галузей виробництва;

- між різними соціально-демографічними і професійними групами, що займаються економічною діяльністю – робітниками, інженерами, підприємцями, менеджерами, селянами, як в межах конкретної господарюючої одиниці, так і в ширших соціально-економічних сферах;

- між різними регіонами, областями, містами, галузями виробництва, соціально-демографічними і професійними групами країни.

Соціальні механізми, передаючи імпульси дії та розвитку зі сфери соціальних відносин в економічну й навпаки, створює соціальні умови для ефективного використання ресурсів виробництва (природних, фінансових, людських). Існування будь-якої системи означає впорядковану взаємодію суб'єктів господарської діяльності галузей, соціальних груп і спільнот. Ступінь та особливості цієї впорядкованості

визначають господарський устрій суспільства, який є цілісною і взаємозалежною системою норм, правил, інститутів, що визначають економічну діяльність суспільства. Елементи господарської системи визрівають або створюються завдяки цілеспрямованій діяльності економічних і політичних суб'єктів (уряду, парламенту, підприємств, об'єднань). Цілісність господарської системи забезпечує державна економічна політика яка:

- створює загальні межі господарювання, встановлює правила економічної поведінки, необхідні обмеження у формі законів, інших норм;

- формує або сприяє формуванню соціально-економічних інститутів, що відповідають обраному господарському порядку (відносини власності, грошова і кредитна системи, податкове законодавство тощо);

Ці правила та норми повинні відповідати принципам існуючого господарського устрою, бути адекватними обраній моделі розвитку економіки (ринкова, планово-централізована, змішана).

Аналіз категорії «соціальний механізм» висвітлив спільні для всіх соціальних механізмів риси.

- 1) Основна їх дія полягає в регулюванні соціальних процесів відповідно до суспільних потреб.

- 2) Суб'єктом соціальних механізмів є такі соціальні групи, від взаємодії яких залежать особливості їх функціонування.

- 3) Соціальні механізми базуються на тривало сформованих структурах (соціальні інститути) – сукупності соціальних норм, культурних зразків, що визначають стійкі форми економічної поведінки.

- 4) Соціомеханізми формуються на основі матеріальних і духовних надбань.

- 5) Соціальні механізми містять керовані (легко піддаються впливам), слабко чи зовсім некеровані елементи, що мають вікову традицію (наприклад, демографічні процеси). Механізми, що їх регулюють, є надто інерційними і стійкими, оскільки норми і цінності, що регулюють демографічні відносини, змінюються протягом багатьох десятиліть.

- 6) Системність соціального механізму виявляється в наявності зовнішніх функціональних зв'язків із суспільством та внутрішніх зв'язках між елементами, що його утворюють.

Зміст соціальної економіки, окрім категорій, виражається певною системою понять.

Економічна поведінка – система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутків) від їх обігу.

Вона є своєрідною соціальною субстанцією усіх процесів господарського життя суспільства, оскільки основою економічних цінностей (товарів, послуг, інформації) є численні, різноманітні за змістом індивідуальні, групові та масові акти поведінки людей з метою задоволення їх потреб.

Особи, що діють на ринку, формуються у конкретних і здебільшого подібних соціально-економічних умовах і тому виявляють здатність до типових форм поведінки. Економічна поведінка є предметом вивчення як економічних наук, так і соціології. Соціологія при вивченні економічної поведінки акцентує свою увагу на соціальних інститутах, соціальних суб'єктах, що реалізують свої соціально детерміновані економічні інтереси. Тобто в полі зору соціології перебувають моделі соціальної поведінки щодо максимізації результатів і мінімізації витрат, а також соціокультурні інститути, що уможливають чи обмежують раціональне використання економічних ресурсів (особистісних, технологічних, організаційних, фінансових, інформаційних). Очікуваним результатом економічної поведінки є різні винагороди за дії, пов'язані з використанням і комбінацією економічних ресурсів.

Основою соціальної поведінки економічного типу є система норм і правил, закріплених юридично на державному рівні, у різних угодах між людьми, у традиціях повсякденного життя. Ці норми і правила можуть бути закріплені спеціальними законодавчими актами, у звичаєвому, природному праві, традиціях, соціальних звичках, стереотипах. Однак усі вони визначають порядок і допустимі межі соціальної поведінки суб'єктів, що прагнуть вигоди.

Універсальною мотивацією суб'єктів економічної поведінки є формула: максимум винагороди за мінімум витрат. Однак цілком реалізувати цю формулу неможливо, нерідко діяльність призводить до непередбачуваних результатів. До того ж суб'єкти економічної поведінки діють у певній системі обмежень (лімітів), що вносить істотні корективи в їх плани і наміри.

Параметри економічної поведінки залежать від різних факторів, насамперед від задіяних економічних ресурсів. Тому існує декілька її класифікацій. В її основі різні фази відтворювального циклу, відповідно до яких виділяють дистрибутивну (розподільчу), виробничу, обмінну, споживчу економічну поведінку.

1. **Дистрибутивна економічна поведінка** дає підстави розглядати ринок як нескінченний процес перерозподілу величезної маси економічних ресурсів у сфері обміну та обігу, де безліч суб'єктів перманентно набувають і втрачають право контролю над певними благами. Дистрибутивні моделі демонструють різноманітні варіанти доступу до економічних ресурсів, контролю над ними. Залежно від ступеня доступу до ресурсів, контролю за отриманням вигоди від їх обороту виділяють господарську, агентську, функціональну моделі дистрибутивної поведінки. **Господарська модель** характеризує економічну поведінку суб'єктів, які є власниками економічних ресурсів. **Агентська модель** реалізується суб'єктами економічної поведінки, які за дорученням власників забезпечують правовий, економічний та організаційний контроль над діями осіб, що мають доступ до об'єкта чужої власності. **Функціональна модель** властива суб'єктам, які використовують і отримують вигоду з економічних ресурсів, що належать іншим особам. Найтиповіші моделі дистрибутивної поведінки властиві особам, зайнятих за наймом, орендарями.

2. **Виробнича поведінка.** Пов'язана з нагромадженням, концентрацією матеріальних, технологічних, інтелектуальних, організаційних та інших ресурсів, поєднанням і комбінуванням з метою отримання конкретних благ і прибутку від їх обігу на ринку.

3. **Обмінна поведінка.** Забезпечує рух різноманітних економічних благ (товарів, послуг, інформації) на ринку на основі обліку та порівняння їх цінностей.

4. **Споживча поведінка.** Забезпечує вилучення економічних благ з товарного обігу і присвоєння їх з метою задоволення потреб людини. Фаза споживання властива більшості суб'єктів економічної поведінки.

Спонукальною основою економічної поведінки є потреби – об'єктивно зумовлені суспільними відносинами свідомі наміри людини (груп людей). Це те, що потрібно для задоволення фізіологічних, екзистенційних і духовних сфер життєдіяльності людини. Потреба є чимось більшим ніж мета; вона – установка на дію, вмотивований стимул дії. На основі потреб формується економічна свідомість.

Економічна свідомість – це потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, відношення до власності, економічної самостійності, володіння ресурсами.

Взаємодія економічної свідомості, яка є внутрішніми чинниками економічної діяльності із зовнішніми чинниками (інституціоналізм-ваними формами економіки) складає соціальний механізм економічної діяльності та поведінки. Економічна свідомість базується на систематизованих наукових знаннях, заснованих на свідомому використанні соціально-економічних законів. З економічною свідомістю тісно пов'язане економічне мислення. **Економічне мислення** – погляди та уявлення, породжені практичними діями людей, їх участі, в економічній діяльності: виробництві, розподілу та споживання.

Ґрунтується воно на економічній практиці, будучи явищем нижчого рівня порівняно з теоретичною свідомістю. Якщо економічна свідомість пов'язана з пізнанням функціонування і розвитку соціально-економічних законів, то економічне мислення – із включенням людини в соціально-економічну практику. Це дає змогу розглядати економічне мислення як форму економічної свідомості в конкретній ситуації. Відповідно відсталість і нерозвиненість економічної свідомості зумовлює суперечливість економічного мислення, яке сприймає динаміку економічних відносин переважно емоційно.

У процесі пізнання реальних причин, корінних стимулів економічної діяльності й економічної поведінки використовують поняття «економічний інтерес».

Економічний інтерес – усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності.

Визначається він місцем людини в економічній системі, еволюцією відносин економічної власності, сприяючи узгодженню взаємодії індивідів, груп, верств. Економічні інтереси, відображаючи роль конкретних суб'єктів у системі суспільного поділу праці, є об'єктивними, належать реальним суб'єктам, що вступають у відносини між собою. Їх структура настільки різноманітна, наскільки різноманітні суб'єкти господарських зв'язків. Вони змінюються із зміною ролі їх носіїв у суспільному поділу праці, стають рушійною силою суспільного розвитку економічних відносин.

У взаємодії між собою, особливо щодо розподілу і споживання економічних ресурсів, суб'єкти дбають передусім про свої власні інтереси, задовольняють свої потреби. Це є однією з передумов їх

економічної поведінки. Оскільки людині, спільноті властиве прагнення до задоволення матеріальних потреб, то це дає змогу прогнозувати їх економічну поведінку, на яку також впливають вічні загальнолюдські цінності, менталітет тощо. Насправді людина не стільки раціональна як емоційно-вольова. На стадії соціально-економічної трансформації суспільства постійно відбувається зміна й ускладнення економічної поведінки, утверджуються економічні ролі, норми поведінки й цінності.

Економічні соціальні ролі – виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин.

Вони залежать від системи власності, методів управління економікою, умовами економічної мобільності тощо. Аналіз економічних ролей різних соціальних суб'єктів потребує з'ясування змісту поняття «економічна активність».

Економічна активність – вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва, обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із навколишнім середовищем.

Базовим поняттям соціології економіки є «власність».

Власність – соціологічне поняття, що охоплює низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних), які прямо та опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення результатів праці.

Власність є комплексом відносин, багатомірним і багатоступеневим явищем, яке формує соціально-політичну структуру суспільства. Розрізняють соціально-політичні, морально-психологічні та ідеологічні аспекти власності. Соціальний аспект власності розкриває процес утворення і розвитку класів, взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів отримання певної частини суспільного багатства. Реалізується він у взаємодії «людина-людина». Власність у юридичному трактуванні відтворюється системою зв'язків «людина-річ», відображаючи майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб щодо привласнення благ.

Складовими власності є відносини володіння, розпорядження і користування. **Володіння** характеризує належність об'єкта власності конкретному суб'єкту, фактичне панування суб'єкта над об'єктом власності. **Розпорядження** – це здійснюване власником або делеговане ним іншим економічним суб'єктом право прийняття економічних рішень з приводу функціонування і реалізації об'єкта власності. **Користування** –

процес виробничого застосування і споживання корисних властивостей об'єкта власності, створених за його участю благ.

Беручи за основу особливості відносин власності, розрізняють такі її форми: індивідуальну, колективну та державну власність. Носіями **індивідуальної власності** є індивіди, домашні (сімейні) господарства. **Колективна власність** реалізується через діяльність корпорацій, кооперативів, трудових колективів, громадських об'єднань і організацій. Серед **державних суб'єктів** власності розрізняють загальнодержавні, територіально-регіональні (комунально-муніципальні служби), галузеві (міністерства та відомства). Об'єктами державної власності є засоби виробництва, земля її надра, рослинний і тваринний світ, робоча сила та результати її діяльності – предмети матеріальної та духовної культури, цінні папери, гроші тощо. Визначальними серед них є засоби виробництва. Саме власність на засоби виробництва характеризує сутність відносин власності.

Функціонування, пріоритетність певних форм власності пов'язані з економічною політикою держави, яка встановлює певний господарський порядок, визначає економічні, правові, морально-психологічні межі його функціонування, постійно здійснює заходи для його підтримання, вдосконалення, оновлення елементів відповідно до потреб економічної ситуації. Особливо важливою є економічна політика в суспільстві, що трансформується. Саме на такому етапі перебуває сучасне українське суспільство. Економічна політика виконує такі функції.

1. Створення економічних, правових, політичних, морально-психологічних умов, орієнтованих на надання кожному суб'єкту (індивіду, групі, організації) реальних можливостей для раціонального господарювання.

2. Регулювання системи прийняття господарських рішень, для того щоб засоби виробництва належали ефективним власникам, здатним раціонально і прибутково їх використовувати.

3. Забезпечення стабільних, максимально передбачуваних і сприятливих макроекономічних умов і стимулів для господарської діяльності.

4. Створення умов і стимулів для ощадливого використання ресурсів, виробництва якісних товарів і послуг.

5. Надання суб'єктам господарської діяльності інформації, необхідної для складання і реалізації господарських програм і планів.

6. Реалізація раціональної політики доходів, спрямованої на подолання соціально-майнової диференціації за допомогою прогресивного оподаткування, забезпечення достатньої платоспроможності всіх верств і груп населення.

Отже, соціологія економіки як галузь соціологічного знання забезпечує цілісне вивчення економіки як складної системи, у якій функціонують соціальні суб'єкти економічної діяльності, від яких залежать кінцеві результати економічного розвитку.

7.3. Суб'єкти економічних відносин.

Економічні відносини виникають, функціонують, розгортаються і реалізуються лише в економічній діяльності. Звідси кожний індивід і всі члени суспільства, що займаються економічною діяльністю є сукупним соціальним суб'єктом. Суб'єктність економічних відносин характеризується тим, що їх створюють, реалізують, підтримують і регулюють люди. Носій ще й психологічно «зафарбовує» економічні відносини, опосередковуючи їх суб'єктивним моментом: мотивацією, метою, почуттями, емоціями тощо.

Соціальним суб'єктом є окремий індивід і людська спільність (сім'я, колектив, народ, держава, суспільство). Від того, до якого суб'єкта «прив'язані» економічні відносини, залежать їхні масштабність, соціальний розвиток.

Як і кожне суспільне відношення, економічне відношення передбачає не лише суб'єкта, того хто відноситься, а й об'єкта – того до кого відноситься суб'єкт, у взаємодії з яким реалізує своє відношення. Об'єктом економічного відношення є людина, а не предмет, річ. Характер взаємодії суб'єкта й об'єкта визначається суспільною формою економічного відношення: співпраця, обмін послугами, товарами, взаємодопомога, конкуренція, експлуатація, компроміс, партнерство тощо.

Якщо економічні відносини розглядати з точки зору їх структури, то слід виділити чотири соціальні типи їх носіїв, суб'єктів: суб'єкти власності (власники), суб'єкти виробництва (виробники), суб'єкти обмінних відносин (продавці, покупці, посередники), суб'єкти споживання (споживачі).

Власники. Соціальний суб'єкт власності неоднорідний. Він буває індивідуальним, колективним і масовим. Звідси впливає відповідний поділ власності на основні форми: індивідуальна (приватна), групова (колективна), масова (суспільна, державна, народна). Зрозуміло,

суб'єктом приватної власності є індивід, групової – колектив, група, масової – суспільство, держава, народ.

Приватний власник і приватна власність є власність лише певної частини суспільства, групи людей або одного індивіда. Приватною називають не лише власність, ай власність трудового колективу, групи, громадської організації, політичної партії та ін.

За принципом нагромадження і способи існування приватна власність поділяється на дві основні форми: приватно-трудова і приватно-капіталістичну (нетрудова). Перша ґрунтована на праці свого суб'єкта і нею примножується, а якщо вона лежить в основі суспільного виробництва, то власник засобів виробництва виступає розпорядником, керівником виробничого процесу (менеджера), а заодно і виробником. Усе в одній особі. Звісно, економічна влада і виробничі функції на такому виробництві не розподіляються, оскільки вони повністю належать власникові. Управління виробництвом знаходиться також у межах власника-виробника. Простежується також прямий зв'язок між мотивацією до праці і результатом її: більше зробив – більше й маєш. Немає тут навіть натяку на експлуатацію людина людиною, бо виробник-власник сам себе експлуатує. На такому виробництві виникає особлива мораль – трудова. Її дотримується не хто інший, а людина праці, яка створює і своє багатство і багатство суспільства.

Отже, виробництво, організоване на засадах приватної трудової власності, є способом найрадикальнішого вирішення завдання подолання відчуження виробників від власності на засоби виробництва. На жаль, перехід до такого виробництва сьогодні неможливий, оскільки розвиток продуктивних сил ще не сягнув того рівня, за якого один виробник, він же власник і менеджер, оперував би заводом, випускаючи готовий виріб. Через цю обставину індивідуальна трудова власність можлива лише в обмежених формах, до того ж тільки в деяких сферах суспільного виробництва, наприклад, у сільському господарстві, де селянин на своїй землі є і власником, і виробником, і менеджером, або ж з власником дрібної ремонтної майстерні.

Приватно-капіталістична форма власності характеризується тим, що тут взаємодіють власник і невластник засобів виробництва завдяки якому встановлюється особливий режим експлуатації найманої праці й виникає суперечність між працею і капіталом. Власник засобів виробництва має абсолютну економічну владу, якою ні з ким з агентів виробництва не ділиться. Якщо ж він доручив управління підприємством

менеджеру, то й цей останній своїми управлінськими функціями безпосереднім власником не стає. Маємо виключення безпосереднього виробника із систем економічної й управлінської влади. У цьому випадку суб'єктом є той, хто володіє засобами виробництва і розподілом виробленої продукції. Він привласнює результати праці менеджера і найманого робітника. Робітник же позбавлений цього способу привласнення. У його розпорядженні залишається грошовий спосіб привласнення. Цей спосіб діє як прямий економічний примус до праці і визначає економічну стратегію виробника: ефективніша праця – більша винагорода.

Виробники. Щодо виробництва власники поділяються на дві групи – виробники і споживачі (невиробники). Суб'єкти виробництва і господарювання визначаються за формами власності. За умови командної економіки, яка будувалася головним чином на засадах двох форм власності – державної та колгоспно-кооперативної, суспільство не відзначалося широким колом виробників. Існувало кілька суб'єктів господарювання: трудові колективи державних підприємств, колгоспів, радгоспів, підприємств та організацій споживчої кооперації, сім'я. Соціально престижною вважалася праця в суспільному секторі економіки, яка мала безумовні переваги щодо матеріально-технічного постачання і забезпечення, соціальних і юридичних гарантій. Суб'єкти інших форм діяльності (дрібні кустарі) державою не підтримувалися і значна частина їх мала низькі доходи.

Сім'я як суб'єкт соціально-економічних відносин мала і нині має дуже обмежену матеріальну базу. Як правило, домашнє господарство міських сімей має переважно споживацьку спрямованість. ***Учені виділяють три типи домашнього господарства міських сімей: перший*** – майже повна відсутність домашнього виробництва; ***другий*** – господарство з аматорськими заняттями (консервування, шиття, вишивання, в'язання тощо); ***третій*** – так зване дачне домашнє господарство, де аматорське самообслуговування (виробництво) доповнюється виробництвом садово-городньої продукції переважно для особистого споживання. Господарство ж сільських сімей, яке поділяється на домашнє і підсобне (присадибне), можна охарактеризувати як виробниче.

У цілому ж командно-адміністративна система недооцінювала індивідуальну трудову діяльність, а приватну економічну ініціативу взагалі виключала з соціальної діяльності. Для діяльного суб'єкта дуже

звужилася сфера прикладання його умінь і знань. На нього чекала лише гігантська суспільна сфера, яка вимагала зарегламентованої діяльності. У зв'язку з цим, навколо діяльності, індивідуального суб'єкта існував несприятливий соціально-психологічний клімат, а громадська думка, що була зорієнтована на зрівнялівку, засуджувала індивідуалів за їх високі прибутки, їх переслідували, організовували всілякі кампанії.

Тому обґрунтувати справжню множину суб'єктів господарської діяльності можлива лише на підставі багатокладної економіки, що потребує суб'єкта виробництва, здатного досягти успіхів на ринку. Нова господарська система, використовуючи різноманітність форм власності, надає виробникам широкий простір для економічного вибору, створює потужні особисті та групові мотивації, розкріпачує приватну ініціативу.

Проте завдання створення нового суб'єкта господарювання не може вирішуватись тільки шляхом зміни форм власності. Вона має бути взята у широкому соціальному контексті, оскільки сучасні продуктивні сили вступають у таку стадію розвитку, коли переважного значення набувають людські компоненти. Знижується значення речових елементів продуктивних сил, а звідси й те, кому вони належать, тобто значення форм власності на засоби виробництва. Це з одного боку, з іншого – втрачає свою традиційну роль наймана праця. Як стимул до праці дедалі більшу роль відіграють: можливість творчості у праці, участь в управлінні виробництвом, бажання взяти на себе відповідальність за результати виробничої діяльності. Звідси – власник засобів виробництва, щоб забезпечити ефективність свого підприємства, повинен допустити працівника до розпорядження засобами виробництва, до участі в розподілі прибутку, до планування перспектив розвитку підприємства, іншими словами, передати працівникові частину своїх реальних функцій власника.

Споживачі. Сфера споживання – складовий елемент соціальної системи суспільства. В ній процес споживання відбувається як діяльність споживача, що забезпечує задоволення його потреб. Через сферу споживання соціальна сфера найповніше реалізує свою репродуктивну функцію, сутність якої полягає у відтворенні людини як суб'єкта всієї системи суспільних відносин. Це відтворення спирається на історично досягнутий потенціал соціальної сфери, ефективність її функціонування і відбувається за конкретних умов тієї чи іншої культурної ситуації.

Споживач як суб'єкт економічних відносин реалізується в особливій сфері життєдіяльності людей – сфері споживання і є особою,

що зайнята діяльністю щодо задоволення своїх потреб. Ця діяльність має дві форми: власне споживання і споживальну поведінку (підготовка до споживання й обслуговування його). Соціологія вивчає соціальний вимір споживання, такий, що включений до системи економічних відносин, економічної діяльності споживача. Як показали підрахунки, позавиробниче масове споживання на 9/10 здійснюється в сім'ї. Вона не лише безпосередньо здійснює процес споживання, а й готує й обслуговує його, виробляючи до споживальної форми предмети задоволення потреб.

Підхід соціології економіки до споживання безпосередньо випливає з її предмета. Зокрема, соціологія економіки розглядає економічну поведінку або як окремий випадок соціальної поведінки взагалі (Н. Смелзер), або з погляду соціального механізму економіки, тобто як усталену систему взаємодії соціально-економічних груп у сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання (Т. Парсонс), або з позиції соціальної структури суспільства як регулятор економіки (Т. Заславська, Р. Ривкіна, М. Лукашевич).

Під кутом зору свого предмета соціологія економіка вивчає економічну діяльність сім'ї, розглядає її як особливого споживача. Її цікавить вся абетка домашньої економіки – від формування і витрат сімейного бюджету, функціонування особистої власності, стану бухгалтерії аж до економії часу в домашньому господарстві. Крім того, праця в сім'ї, само- і взаємне обслуговування, економічна взаємодія індивідуальних споживачів всередині сім'ї з іншими суб'єктами споживання, з державою і суспільством – також предмет соціології. У цьому плані вона наголошує на завданнях раціоналізації побуту, економії споживання сім'єю природних ресурсів (тепла, електроенергії, води та ін.), економічного виховання в сім'ї, планування економічних засад життєдіяльності сім'ї, тобто соціологія охоплює все те, що становлять економічну основу культури споживання.

Суб'єктами споживання є індивід, сім'я, все населення. Індивід як суб'єкт споживання є за роллю покупцем, клієнтом, пайовиком, читачем, пацієнтом, пасажиром, квартиронаймачем, абонентом тощо. Звести ці різновиди споживачької діяльності суб'єкта до спільного знаменника складно. Ці ролі й позиції тому й різні, що означають включення індивіда до різнотипних систем суспільних відносин. Скажімо, споживач як покупець товару діє в системі ринкових економічних відносин, де зіставляє ціну товару з можливостями власного бюджету, або бюджету сім'ї. Його економічна поведінка безпосередньо залежить від цих

можливостей. Пацієнт потрапляє в систему відносин у сфері охорони здоров'я, читач – в систему відносин у сфері культури, пасажир – у відносини із суб'єктом, що є власником транспортного засобу, на якому він пересувається.

Покупець взаємодіє з продавцем – у нього чітка позиція і лінія поведінки, пацієнт взаємодіє з лікарем – у нього інші позиції і лінія поведінки, у пасажирів – ще інші позиції і лінія поведінки. Усе це означає, що діяльність споживача не проста, і якщо виділити в ній певну загальну ознаку, якою є залежність споживача від того, хто виробляє і продає йому речі, предмети, цінності, послуги.

Запитання для самоперевірки

1. Які етапи свого становлення пройшла соціологія економіки як наукова дисципліна?

2. Що є об'єктом і предметом соціології економіки?

3. Розкрийте зміст і функції основних категорій і понять соціології економіки?

4. Охарактеризуйте суб'єкти економічних відносин: власники, виробники, споживачі.

Тема 8 СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

План

- 8.1. Теоретична база становлення та розвитку соціології політики. Об'єкт, предмет та завдання соціології політики.
- 8.2. Основні складові соціології політики.
- 8.3. Електоральні дослідження в соціології політики. Екзит-пол у виборах.

8.1. Теоретична база становлення і розвитку соціології політики. Об'єкт, предмет та завдання соціології політики.

Труднощі у визначенні соціології політики як наукової дисципліни випливає із її виникнення на стику двох наук: політології і соціології. Про головну *відмінність між політологією і соціологією політики* дуже влучно висловилися американські соціологи Р. Бендікс і С. Ліпсет, на думку яких *наука про політику виходить від держави і вивчає те, як держава впливає на суспільство, тоді як соціологія політики виходить від суспільства і вивчає те, як суспільство впливає на державу, тобто на офіційні інститути, що служать розподілу і здійсненню влади.*

Деякі вчені розрізняють такі назви як «**політична соціологія**» та «**соціологія політики**». Якщо *перша* має відповісти на запитання, як усвідомлюється індивідом, соціальними групами і прошарками, партіями та громадським організаціями існуюча політична реальність, система владних відносин, їхні права і свободи. Це дає можливість скласти уявлення, як громадянське суспільство взаємодіє з політичними інститутами, структурами. То *друга* – «*соціологія політики*» обмежується вивченням взаємозв'язку політичних сфер та інститутів з розвитком політичної структури суспільства; форм суспільно-політичної діяльності та активності; громадської думки. Що відображає політичні установки орієнтації індивідів та груп; місця партій у системі влади.

Аналіз літературних джерел з вивчення політичної сфери, виданих українською та російською мовами, свідчить, що терміни «соціологія політики» і «політична соціологія» трапляється у назвах праць приблизно рівними частками. Що стосується їх співвідношення, то можна було б зважати на те, що саме є предметом дослідження в цих гілках соціологічного знання. Проте, за твердженням більшості авторів,

основним предметом як «політичної соціології», так і «соціології політики» має стати політична влада, форми та методи її функціонування у тісному зв'язку із вивченням реальної політичної свідомості, інтересів і поведінки індивідів, соціальних груп, спільнот та їх організацій. Майже таким чином інтерпретують поняття «політична соціологія» і «соціологія політики» у сучасних соціологічних словниках і довідниках. Ми притримуємось точки зору українських вчених проф. **Ю.І. Яковенка** і проф. **М.П. Лукашевича** про систематизацію соціологічного знання. Відмінностей у методології і методах «політична соціологія» і «соціологія політики» практично немає, а щоб засвідчити існування соціології, яка застосована до різних аспектів суспільства (економіки, релігії, історії, сім'ї, виборів, молоді у т. ч. політики тощо) спираючись на загальні принципи, а не суб'єктивні обставини *пропонується вести класифікацію груп та їх компонентів, починаючи категорією «соціологія»*. Наприклад: *соціологія політики, соціологія економіки, соціологія релігії тощо*.

У становлення і розвиток соціології політики вагомий внесок зробили **К. Сен-Сімон, Дж. Локк, А. Фергюссон та Г. Гегель**. При їх допомозі відбулося теоретичне розмежування громадянського суспільства та держави, на яке спирався **К. Маркс**. Таке розмежування створило передумови для виділення політики в окрему сферу життя та залучення соціології до її вивчення. У подальшому розгляді ці передумови були реалізовані, зокрема, **М. Вебером** (феномен бюрократії), **В. Парето та Г. Моска** (концепція еліт), **М. Острогорським** (концепція політичних партій), **А. Бештілі, Д. Труменом** (концепція зацікавлених груп та груп тиску), а також представниками *емпіричної школи* політичних досліджень (**Ч. Меррам, Г. Лассуел, Г. Госнел та ін.**), низкою інших наукових шкіл та напрямів.

Історики від соціологічної науки відзначають, що як спеціалізована галузь соціологічної науки соціологія політики виникла в 30–50-х роках ХХ століття. Хоча соціологічне бачення політики окреслили ще давньогрецькі мислителі, й насамперед Платон та Аристотель. Останнього, зокрема, цілком можна вважати одним із фундаторів соціології політики. Адже саме він досліджував конституційні системи 158 міст-держав, сформулював підвалини політики й назвав її «королевою наук». Соціологічне бачення *політики та держави* розробляли **Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, А. Токєвіль та ін.** **С. Ліпсет** зосередив свою увагу на аналізі соціальних умов

розвитку демократії. Деякі вчені зауважували важливість і значення досліджень конфлікту. Велика кількість досліджень **Р. Мертона**, **Р. Блана** стосується проблем бюрократії. Чимало праць **П. Лазарсфельда**, **Б. Берельсона**, **Р. Россі**, **Г. Лассвела**, **Д. Лернера** спрямовані на аналіз правлячої еліти. Всі ці праці в тому чи іншому аспекті завжди **виходили на обговорення явища влади**.

Соціологія політики має свої власні об'єкти дослідження: події, процеси, суб'єкти політичної сфери. Водночас вона досліджує й ті об'єкти, що є в економічній, політичній і духовній сферах суспільства. Саме тому вона виходить за межі політології. Прикладом може бути соціологічний опис економічних суб'єктів, які виступають на політичній арені з метою чинити вплив на органи влади (як от страйки шахтарів з їх вимогами до уряду), або контент-аналіз політичної символіки якогось національного руху.

Предметом соціології політики є соціальні механізми влади і впливів у суспільстві на різних етапах його розвитку і функціонування. Власне вивчення механізмів перетворення соціального в політичне, зокрема механізмів формування з соціальної спільноти політичного суб'єкта, і вирізняє соціологію політики поміж інших політологічних дисциплін, таких, як політична економія (яка досліджує характер впливу економічних процесів на політичні структури) чи політична екологія (яка вивчає, в який спосіб деградація довкілля пов'язана з політичними процесами і впливає на них) тощо.

Завдання соціології політики полягає у конкретному вияві змісту політики і політичної діяльності різних соціальних груп, у окресленні характеру їхніх політичних інтересів та відповідних відносин, змісту діяльності політичних інститутів, у вивченні політичних рухів, поведінки та свідомості мас.

Надзвичайно важливою категорією соціології політики є **«політичний суб'єкт»**, яке допомагає зрозуміти механізм перетворення соціального в політичне. Політичним суб'єктом може стати окрема людина (якщо вона бере участь у голосуванні на виборах, входить до політичної партії тощо), соціальна спільнота (наприклад, нація, яка виборює суверенну державу), соціальний інститут (наприклад, армія тієї чи іншої країни, яка здійснює державний переворот).

Російський соціолог **В. Амелін** вважає основними ознаками політичного суб'єкта три наступні:

- здатність приймати політичні рішення;

- здатність реалізувати ці рішення у політичній практиці або контролювати їх реалізацію;
- спроможність нести відповідальність за свої рішення.

8.2. Основні складові соціології політики.

Так як вказувалось вище, питання соціології політики завжди виходять на проблеми влади. Політичну владу здійснюють в рамках політичної системи суспільства.

Американський вчений **Г. Кінлох** вирізняє **три підходи до розуміння політичної системи**. Згідно з *структурно-функціоналістським* підходом (**Т. Парсонс** та ін.) політична система являє собою усталену структуру, бо складається з держави та її органів, політичних партій, засобів масової інформації, корпорацій тощо. Вона націлена на усунення дисфункцій і розладів у соціальній сфері шляхом використання важелів влади та інших засобів узгодження. У такому разі політичний процес розуміємо як функціонування системи в цілому, в узгодженості з її окремими елементами зокрема. Це дозволяє уявити політичні процеси та інститути як органічні і необхідні. Певними вадами такого підходу є акцент на стабільності і сталості системи та виведення з поля аналізу основного мотору політичних змін – політичних суб'єктів.

Згідно з *конфліктною моделлю* (**Р. Дарендорф** та ін.) політична система – це передусім відкритий простір зіткнення соціально-політичних суб'єктів. Політичний процес у цій моделі – це процес боротьби за владу, статуси і ресурси між соціальними групами і спільнотами. Але, з іншого боку, це й процес формування політичних механізмів розв'язання і попередження конфліктних ситуацій. Акцент на динаміці та ролі політичних суб'єктів, втім, не супроводжується проникненням у мотиви участі в політичних акціях, у соціально-психологічні основи конфліктної поведінки.

Соціально-біхевіористська модель політичної системи (**Г. Блумер, П. Блау** та інші) розглядає її з точки зору ефективності застосування каналів і мотивів політичної активності. Тут політична система – це сукупність механізмів підтримки певної структури цінностей і зразків поведінки, а політичний процес – насамперед політична участь окремої людини, соціальних груп і спільнот у вирішенні їх проблем. В межах цього підходу аналізують форми і типи політичної поведінки, умови і чинники, що змушують людей займатися політикою.

Як зазначає **В. Амелін**, кожна з цих моделей дозволяє описати різні аспекти політичної сфери і не може, очевидно, претендувати на повне домінування.

Крім політичної системи вчені вирізняють такі внутрішні складові соціології політики, як *соціологія політичних рухів і партій, профспілок, громадських організацій, соціологія держави, соціологія політичної свідомості і електоральної поведінки, соціологія міжнародних відносин тощо*.

Зупинимось на частині з них: політичні партії, держава, громадські організації політичного спрямування.

Типологія партій допомагає використати метод порівняння для з'ясування найсуттєвіших рис партійних систем і організацій, зрозуміти зміст і характер політичної боротьби.

Класифікація партій може здійснюватись насамперед за їх організаційною структурою, відповідно до якої сучасні партії поділяють на *кадрові, масові та партії виборців*. За місцем і роллю у політичній системі вони бувають *правлячі, опозиційні та партії протесту, а в недемократичних системах – також неподільно пануючі та нелегальні*. Залежно від того, на якій соціальній базі формують партії та чий інтереси висловлюють, їх поділяють на *загальнонаціональні* (існують переважно в період національних рухів, коли утворюються широкі загальнонаціональні коаліції), *класові* (та партії інших суспільних груп), а також *міжгрупові і міжкласові*, котрі виражають інтереси певного конгломерату заінтересованих груп. Типово *класовими в минулому були соціал-демократичні та комуністичні партії*.

Відповідно до того, що послугувало безпосередньою **підставою для виникнення партії** (*ідея, приваблива постать лідера, необхідність організувати вибори*) розрізняють *ідеологічні партії*, програма діяльності яких тією чи іншою мірою *обґрунтована теоретично; прагматичні або виборчі партії, харизматично-вождистські партії*, у формуванні й діяльності яких основну роль відіграє особистість лідера.

Критеріями класифікації партій також є: **відносини між партійним керівництвом і масами, ідейна орієнтація партій, а також їх ставлення до існуючого ладу, спрямованість політичного курсу** (його співвідношення з напрямом суспільного прогресу), **методи політичної боротьби і ставлення до політичних суперників**. Ці риси обумовлюють поділ партій на *демократичні й авторитарні, революційні й реакційні, радикальні, ліберальні і консервативні, а*

також (як найбільш узагальнюючий поділ партій за їх політичними курсами) на **«ліві», центристські і «праві»**.

Поділ політичних партій, рухів та інших об'єднань на «праві», «ліві», і центр, що є загальноприйнятим у сучасному світі, відображає розстановку політичних сил стосовно існуючого стану речей (статус-кво); вказує на прихильність партій до **інноваційної (реформаторської чи революційної)** або, навпаки, до **охоронної (консервативної) чи реставраційної (реакційної) політичної діяльності**; характеризує їх тактику, передусім **вибір методів політичної дії (радикальних або поміркованих)** та **ставлення до політичних суперників (толерантне чи непримиренне)**; характеризує **прихильність партій до певної ідеології**.

До центристів зараховують ті політичні партії, рухи та об'єднання, які підтримують існуючий порядок (або обраний напрям змін – у перехідних суспільс^твах

□□<виступаючи при тому за поступові, помірковані зміни на основі консенсусу. Центристи з терпимістю (толерантно) ставляться до своїх ідейних та політичних супротивників, здатні на угоди й компроміси. До інноваційної діяльності більше схильні **ліво-центристи** (у західних країнах це ліві ліберали та певна (права) частина соціал-демократів), а до охоронної, стабілізуючої – **право-центристи**, тобто політичні сили консервативної орієнтації. І ті, й інші поділяють фундаментальні для західної цивілізації цінності ринкової економіки, прав людини і представницької демократії, але дещо по-різному дивляться на глибину й масштаби регулюючої діяльності держави (ліво-центристи схильні її допускати в більших межах, ніж право-центристи). Прикладом можуть слугувати політичні платформи й урядова діяльність Демократичної і Республіканської партій, що поперемінно приходять до влади у США.

Партії і рухи, що пропонують радикальні суспільні зміни в напрямі розширення демократії, політичної і соціальної рівності, прийнято називати лівими: від ліво-ліберальних до соціалістичних і комуністичних. А ті політичні сили, що ***стоять на позиціях елітарності, охорони традиційних цінностей і стосунків, включно з відносинами нерівності*** (соціальної, національної, расової), вважаються **правими**.

Як серед ***лівих, так і серед правих політичних сил*** виділяють ***найрадикальніші*** щодо пропонованих змін і найбільш непримиренних щодо своїх політичних суперників групи й об'єднання, ***яких називають крайніми, або екстремістами***. Вважають, що крайні ліві позиції займають комуністи, особливо ті з них, які дотримуються концепції «диктатури пролетаріату» або схвалюють терор та інші збройні методи боротьби; крайні праві – непримиренні (націоналістичні та інші) угруповання, що поділяють ідеї національної або расової винятковості та готові заради її впровадження на будь-які, у тому числі й збройні методи захоплення влади.

Лідери праворадикальних партій: російської ЛДПР В. Жириновський та французького Національного фронту Ж.-М. Ле Пен, а згодом його донька Марін.

Існує ілюзія, нібито два крайні крила політичного спектра врівноважують одне одного, забезпечуючи політичну стабільність. Але так є лише у країнах із стійкою демократичною традицією. Там же, де вона відсутня, екстремістські сили, поборюючи одна одну з певних конкретних питань (що впливають з їхніх ідеологічних відмінностей),

виступають разом, як протиположність до демократичного центру, що його вони зневажливо трактують як «слабку», «безхребетну» владу і якому протиставляють себе як уособлення сили і порядку. Таке ставлення крайніх радикалів до поміркованого центру має глибоке історичне коріння: ще в часи Французької революції кінця XVIII ст. схильну до компромісів частину Конвенту було названо «болотом». Стабільність, яка забезпечується діяльністю центристських сил, не є цінністю для екстремістів. Вони прагнуть великих потрясінь, переворотів, диктатур. Отже, крайні праві і крайні ліві угруповання змикаються на ґрунті негативного ставлення до демократії і прагнення встановити авторитарний чи тоталітарний режим, що, на їхню думку, є синонімом сильної влади й порядку.

Ефективність діяльності і вплив партій на політичне життя, навіть тип партійної системи, що складається у певній країні, великою мірою залежить від обраного тут способу голосування, принципів визначення переможців і розподілу між ними депутатських мандатів, тобто від типу виборчої системи. У сучасних демократичних державах існують такі типи **виборчих систем**:

1) система абсолютної більшості або **мажоритарна**, її різновид – система відносної більшості або плюральна;

2) **пропорційна система** (система пропорційного представництва), її різновид – пропорційна система з преференціями;

3) **змішана** (мажоритарно-пропорційна система). Усі системи мають свої сильні і слабкі сторони, своїх прихильників та опонентів, і всі, за певних обставин, можуть бути цілком задовільним засобом представництва групових інтересів в органах державної влади – через посередництво партій.

Соціологія держави є важливою складовою соціології політики і класифікується за наступними ознаками.

1. *За ознакою основного монополіста владних механізмів є класові, соціальні та національні держави. Особливістю класових держав є те, що політична еліта цілком збігається з панівним класом або прямо і безпосередньо репрезентує його інтерес. Перший випадок дуже рідкісний, це скоріше, виняток із правил. Складається така ситуація здебільшого тоді, коли якесь населення було поневолене чужинцями, а їх (чужинців) бойова дружина стала водночас панівним класом і державною бюрократією. У цьому випадку економічне, владне, культурно-ідеологічне і національне панування не лише належить одній групі, а й*

водночас уся ця група цілком входить у державне управління, стає державними чиновниками. *Другий випадок* більш поширений. Це трапляється, коли державна еліта репрезентує інтерес економічно панівного стану, безпосередньо відбиває його культурно ціннісні орієнтації, прагне подати їх як панівні цінності даного суспільства. При цьому адміністративно-керівні кадри держави також рекрутуються з вихідців даного стану або прямо від нього залежать. Це значною мірою нагадує ситуацію класичного капіталізму. Але й там держава була відносно незалежною від буржуазії. Це змушені були визнати і самі класики марксизму.

Соціальна держава є продуктом розвинутого промислового суспільства. Заміна класифікації стратифікацією, визнання ідеологічного і політичного плюралізму, значна соціальна мобільність, демократія виключають можливість довготривалого утримання влади одним класом чи прошарком. У такому суспільстві постійно змінюються найближчі оперативні цілі та засоби їх досягнення. Державний апарат рекрутує своїх чиновників з усіх верств населення, сходження на верхні щаблі влади залежить не стільки від економічного становища, скільки від освіти, престижу й популярності. Соціальна держава контролює ринок, здійснює певний захист населення, особливо його найменш забезпечених груп, прагне до зрівноваження прибутків різних груп населення, розширює доступ до освіти, медицини, культури. Проте вона, звичайно, залишається інструментом власників і спрямовує свої зусилля на підтримання інституту власності, а відстань до влади окремих верств і прошарків населення визначається насамперед їх економічним становищем. Але не стільки багатством самим по собі, скільки здійсненою конверсією грошового капіталу в політичний. Для соціальної держави характерна жорстка підпорядкованість виконавчої влади законотворчій і судовій, а також значна залежність від громадської думки.

Національна держава утворюється, коли її суб'єктом стає окрема нація. Вона визначає пріоритети, вибір цілей і засобів, упроваджує відповідні їм засоби стратифікації, а соціальну мобілізацію здійснює на основі етнічних цінностей. У чистому вигляді нація-держава існувала хіба що в античній Спарті. У решті випадків йшлося про державну націю, населення якої становить більшість на даній території, а політика спрямована на реалізацію його національних інтересів і пріоритетів. Рівень культурної автономії національних меншин цієї території відбиває рівень демократичності та правового характеру даної держави.

2. Залежно від способу розподілу влади серед панівної верхівки, держави можна поділити на **монархії і республіки**. У першому випадку вся монополія влади передається в руки одного самодержавця. Монархії є обмежені (конституційні) і необмежені. У другому – влада розподіляється серед обраної правлячої групи. Республіки є: президентські, президентсько-парламентські і парламентські.

Під державно-територіальним устроєм розуміють територіально-політичну організацію держави, політико-правовий статус її складових частин та принципи їх взаємовідносин з центральними органами влади і між собою.

Державно-територіальний устрій є втіленням певного ступеня централізації або децентралізації державних функцій, певного співвідношення владних повноважень центральних і регіональних владних структур. За **типом державного устрою** держави поділяються на *прості, або унітарні та складні – імперії, федерації і конфедерації*.

Унітарна держава є найпоширенішою формою державно-територіального устрою. Це – єдина держава; її територіально-адміністративні одиниці не мають свого власного суверенітету і політичної самостійності. Поділ території на адміністративні одиниці, статус органів, що керують цими одиницями, визначаються загальнодержавними правовими нормами.

Федерація – це союзна держава; вона складається з державних утворень, які наділені певною політичною і юридичною самостійністю. Федералізм виникає або з необхідності інтеграції первісно самостійних державних одиниць в більшу державу, або внаслідок дезінтеграції унітарних держав. Він є дійовим інструментом збалансування владних структур і може надійно протистояти надмірній концентрації влади в одному центрі.

Конфедерації – це постійні союзи суверенних держав, що укладаються з метою реалізації спільної для них цілі, як правило, зовнішньополітичної чи оборонної. На відміну від федерації, кожний учасник конфедеративного союзу зберігає основну частину свого суверенітету, свою державну самостійність, делегуючи конфедерації лише обмежений перелік повноважень. Керівні органи конфедерації не наділяються прямою владою щодо держав, які входять у неї. Рішення цих органів реалізують лише за згоди і через інститути влади кожного учасника союзу. Фінансові засоби конфедерації формують за рахунок внесків держав-членів.

Політичний режим – це спосіб функціонування державної влади, конкретна система методів і прийомів її здійснення, що має такі якісні характеристики: ставлення державної влади до правових підстав своєї діяльності, принципи її взаємовідносин з громадянським суспільством, можливості для реалізації людських прав і політичних свобод у суспільстві, правовий статус особистості.

3. *За способом виконання влади держави можуть бути такими: деспотії, тиранії, диктатури, автократії й демократії.* Під деспотією звичайно розуміють нічим (законами, конституцією чи контролем підданих) необмежену владу. **Тиранія** – це одноосібне правління монарха (царя, короля, імператора, диктатора), яке супроводжується крайнім свавіллям і жорстокістю. **Диктатура** – це монопольне розпорядження владою з боку певної політичної еліти, класу чи нації. **Автократія** – це форма правління окремої особи або групи осіб, яка не обмежується законом чи дійовим контролем.

Як бачимо, усі ці форми правління подібні в одному: прагненням до необмеженої влади окремих осіб чи угруповань; самочинним захопленням повноважень, командних, розпорядчих, виконавчих і контрольних функцій; відсутністю чіткої регламентації та дійового поділу влад. Такі режими спираються у своїй діяльності переважно на репресивні органи влади: армію, спецслужби, внутрішні війська, адміністративно-виконавчий апарат.

Демократія в буквальному розумінні – це влада народу. Найпоширеніше вживання цього терміна стосується форми політичного й державного устрою, яка заснована на визнанні народу як вищої влади, що він її делегує державі як інструменту своєї волі.

Найближче до уявлень про демократію як владу народу, що здійснюється ним безпосередньо, серед сучасних тлумачень суті демократії стоїть **партисипаторна (брати участь), або учасницька теорія демократії**. Ставлячи своїм завданням всебічну демократизацію суспільства та соціальну емансипацію і самореалізацію особистості, партисипаторна теорія обґрунтовує необхідність участі широких верств населення не лише у виборах своїх представників, а й участі безпосередньо в політичному процесі – у підготовці, прийнятті та впровадженні в життя владних рішень, її прихильники вірять у те, що, оскільки людині притаманне раціональне начало, розуміння добра і зла, то громадяни спроможні свідомо приймати розумні рішення.

Виходячи із запропонованого **Й. Шумпетером** розуміння демократії як конкуренції потенційних керівників за довіру виборців, ці автори стверджують, що у будь-якому суспільстві реальна **влада має належати політичній еліті, що** розглядають не тільки як групу, котрій притаманні необхідні для управління якості, але й як захисника демократичних цінностей, здатного стримувати емоційну невірноваженість і радикалізм. Народу, згідно з цією концепцією, належить тільки право періодичного, головним чином електорального контролю за складом еліти.

Певним компромісом між теоріями партисипаторної та елітарної демократії є **концепція плюралістичної демократії**. Основні її положення були сформульовані у працях М. Вебера, Й. Шумпетера, А. Бештлі, С. Ліпсета та інших дослідників. Ці автори піддали критиці і перегляду постулати класичної теорії демократії, а тому на підставі вивчення реальних політичних процесів переконливо довели, що за винятком широких, загальносистемних трансформаційних процесів, якими, наприклад, є національно-визвольні рухи, народ не може виступати єдиним суб'єктом політичної дії.

Теорія поліархії займає провідне місце серед сучасних трактувань демократичного правління на засадах політичного плюралізму. Саме поняття поліархії **Роберт Дал** увів для того, щоб відігнати різницю між демократичним ідеалом і демократичною практикою і показати, що старі уявлення про демократизм політичного устрою не відповідають умовам сучасних складних суспільств. **Поліархія – це політичний устрій, що відрізняється, на найбільш загальному рівні, двома широкими характеристиками: поширенням громадянства на відносно велику частку дорослого населення та включенням до громадянських прав можливості бути в опозиції і голосувати проти найвищих посадових осіб в уряді.**

Крім того, демократія як влада народу має різні прояви. Народ може виступати як відносно організоване, свідоме, законослухняне, відповідальне за власні дії громадянське суспільство. І він може бути стихійно бунтівним, агресивно-деструктивним натовпом, юрбою. В останньому випадку маємо не демократію, а **охлократію**. Охлократія звичайно нетривала і нестійка. Вона діє лише в період кризи, трансформуючись згодом у певний різновид суспільного порядку, найчастіше – у **деспотію**. Вона більш імовірна у тих суспільствах, де наявні значні пауперизовані групи і декласовані елементи, або де спостерігається різкий спад соціального достатку.

4. Останнім різновидом деформації держави є **тоталітарна форма правління**. Вона виникає в разі нагромадження усіх згаданих раніше негативних ознак. Насамперед тоталітарна держава *унітарна*. Це означає, що в ній певна конкретна структура і відповідна їй функція не тільки гіпертрофовані, а й підпорядковують собі усі інші. Як правило, це ідеократична держава, де всі аспекти державного життя підлягають обов'язковому тлумаченню з боку офіційної ідеології.

Суб'єктом, або, точніше, утримувачем ідеології тут стає партія. Вона посідає місце центрального елемента такої держави, тому її можна назвати **партократичною**. Слід зауважити, що в ній виразно проглядаються риси охлократії. Щоправда, функції натовпу тут своєрідні: народну масу використовують як інструмент агресивного й ворожого ідейно-психологічного та фізичного тиску на автономні чи опозиційні угруповання. Отже, тоталітарна держава поєднує ознаки монархії, диктатури, деспотії, тиранії, бюрократії, охлократії, технократії; використовуючи свавілля, беззаконня, нерівність, несправедливість, несвободу, відсутність громадянських прав і т. ін. і поєднуючи їх з надмірним ідеологічним контролем і фізичним тиском.

8.3. Електоральні дослідження в соціології політики. Сутність екзит-полу.

Електоральні дослідження в соціології політики займають одне із провідних місць в соціології. Окремі вчені, О.І. Вишняк, помилково виділяє електоральну соціологію в окрему галузь (див. Наші аргументи вище, де є роздуми щодо політичної соціології та соціології політики). Нам відомо, що близько такої точки зору притримуються О.В. Петров, Л.В. Князева та ін. Предметом електоральної соціології є вивчення структури суспільства, динаміки політичної думки, електоральної поведінки виборців та факторів, що їх визначають. Об'єкт – електоральна поведінка виборців. Доречніше вести мову про соціологію виборів, як це робить О.В. Нельга, де об'єктом постає процес виборів, а предметом – соціальні механізми, умови, наслідки, фактори виборчого процесу.

Перші спроби опитування виборців почалися ще в XIX столітті в штаті Пенсільванія. Співробітники газети «Херрісберг Пенсільванієн» у 1824 році намагались передбачити результати президентських виборів у розрізі свого штату. Це викликало жвавий інтерес у читачів, що і зумовило подальший розвиток практики електоральних опитувань.

Українські соціологи в основному визначають *два теоретичні підходи* до аналізу тенденцій електорального процесу. В межах *першого підходу* вважають, що вибір, здійснюваний особою, залежить передусім від її ціннісних уявлень та орієнтацій, адже зрештою вся система поведінки особи виростає з системи її цінностей. Такий підхід до осмислення вибору найпопулярніший у вітчизняній соціологічній літературі. У межах *другого підходу* вважають, що вибір особи пов'язаний, насамперед, з її інтересами та раціональним обрахунком того, що вигідно і що не вигідно для неї в певному сенсі. Такий підхід більш поширений в зарубіжній соціології. Процес вибору тут розглядають в межах теорії раціонального вибору та близьких теорій соціального вибору, та «економічного» підходу в соціології.

Крім того, є *ще інший підхід*, коли поведінка українського електорату, при всій відносній і ще незавершеній структурації суспільства, визначено переважно структурними чинниками: соціокласовою й етнокультурною приналежністю, специфікою території, рівнем освіти, віком, політико-партійною приналежністю тощо.

У **Російській Федерації** науковці виділяють *три теорії* електоральної поведінки.

1. Соціально-психологічну теорію, яка акцентує увагу на ідентифікації виборців з певними партіями та ідеологіями. Ця теорія розроблена на рубежі 60-70-х років колективом дослідників Мічиганського університету під керівництвом А. Кемпбелла. Згідно з цією точкою зору прихильників соціально-психологічної теорії електоральної поведінки, яку ще можна назвати теорією партійно-ідеологічної ідентифікації, прихильність виборців до певної політичної партії, її кандидатів чи певного політичного типу партій складається в перебігу ранньої соціалізації індивіда в сім'ї, найближчому оточенні (коло спілкування, друзі, вулиця і т.д.). Іншими словами, в державах з усталеною партійною і виборчою системою часто голосує за ті ж партії, за які голосували його батьки, діди тощо.

2. Соціологічну (статусну чи «класову») теорію, що пояснює електоральний вибір солідарністю з певними соціальними групами. Лідером даного підходу в кінці 50-х років була група американських вчених Каліфорнійського університету під керівництвом П. Лазарсфельда. На думку авторів цієї теорії, процес голосування виявляється не стільки вільним волевиявленням особи, скільки демонстрацією солідарності індивіда з певною соціальною групою. Певні

ж соціальні групи забезпечують тій чи іншій партії більш-менш стабільну електоральну базу.

3. *Теорію раціонального вибору або «економічного голосування».*

Вище вказані теорії не спроможні пояснити динаміку виборчої активності і виборчих переваг населення. Спробою подолати вище вказані теорії визвалася концепція раціонального вибору або «економічного голосування». Основоположником цього напрямку вважається Е. Даунс, який у 1957 році видав книгу «Економічна теорія демократії». Головним положенням теорії Е. Даунса є те, що кожен громадянин голосує за ту партію, яка, на його думку, буде найбільш корисною для нього в порівнянні з іншими. При цьому поведінка виборців є економічною і раціональною, бо виборці намагаються досягти максимізації своїх соціально-економічних інтересів при мінімізації зусиль на досягнення своєї мети.

Загалом ці теорії потребують подальшого теоретичного і методичного уточнення, деталізації та версифікації, в залежності від рівня політичного і економічного розвитку, політичної і виборчої системи країни. Соціологія за останні п'ять десятиліть все більше зміщує свій інтерес з раціонально зумовленого вибору електорату в політичній боротьбі на вивчення реакцій громадян на повсякденні події політичного життя.

На перший погляд здається, що паблик рілейшнз немає ніякого відношення до соціології політики, оскільки займається зв'язками з громадськістю. Але невід'ємною ознакою громадянського суспільства є розвиток, державними структурами, масових рухів, політичних партій, угруповань за переконаннями та будь-якими іншими особливими інтересами. У даному випадку розглянемо питання які будуть фрагментарно стосуватися соціології політики.

Витрати на сферу паблик рілейшнз у Росії діляться на дві частини, із яких політичну «з'їдають» 60 %, а на інші перепадає залишок у вигляді 40%. Отже, влада є однією із значних категорій у соціології політики, а західні країни великою мірою залежать від свого населення, то уряд не тільки повинен ефективно управляти, але і громадяни повинні бути впевнені в тому, що ними ефективно управляють. Левова частина витрат у сфері паблик рілейшнз належить виборчим кампаніям, які належать до царини електоральної соціології.

Підходи авторів до виборів відрізняються між собою не лише предметно, але й методологічно.

Зокрема, **В. Королько** аналізує вибори як такий момент публічних стосунків (паблік рілейшнз), успіхи в якому досягають завдяки вдалій організації виборчого процесу. Тому його робота має переважно інструктивно-рекомендаційний характер: як консолідувати «симпатиків», поділити між ними функції і ресурси, контролювати і координувати взаємодію, домогтися взаємної довіри, доброзичливості і продуктивної діяльності тощо.

Другий – маніпулятивний аспект досить продуктивно досліджує **Г. Почепцов**. Презентований ним та іншими напрямком міркувань є теоретичною основою «брудних» виборчих технологій. У ще більший мірі тому, що вони фіксують лише поверхневий зріз даного явища, «театральний» аспект процесу, не вникаючи у те, що «за кулісами».

В роботі авторського колективу ІС НАН України під керівництвом **Н. Костенко** «Медіа у виборах: між політикою і культурою» вибори цікавлять передусім як різновид міжгрупової соціальної комунікації. Керуючись цим, основним предметом дослідження автори обирають мас-медіа, бо саме останні є найбільш очевидними соціальними «комунікаторами».

Одним з перших в Україні відділяє електоральну соціологію (соціологію виборів за нашою версією) від соціології політики український вчений **О.І. Вишняк**. У монографії «Електоральна соціологія: історія, теорії, методи» він дав досить цікавий аналіз історії та теорії виборів, дає порівняльну характеристику виборам в Україні та Росії тощо.

Прогнозування електоральної поведінки виборців проводять не тільки в період виборчих кампаній, а й під час самого процесу голосування в день виборів. Таке опитування називають «екзіт-пол» (англ. *exit poll* – опитування на виході з виборчих дільниць). Слід відзначити, що його результати розглядають як елемент громадського контролю за діяльністю державних організацій, які проводять вибори. У світовій соціологічній практиці «екзіт-пол» використовують від середини 60-х років ХХ ст., і проведення його часто відбувається в тій чи іншій країні коли політична ситуація набуває особливої гостроти. Основне завдання «екзіт-полу» полягає у наданні прогнозованих оцінок процесу та результатів виборів, які щойно відбулися, а також накопичення статистичної інформації про електорат. Ці завдання визначають особливості підготовчого етапу дослідження, що диктують дослідникам як головні умови, точність і репрезентативність отриманих результатів.

Слід наголосити, що лише дані такого дослідження можуть окреслити портрет електорату тієї чи іншої партії чи блоку та дати додаткову інформацію стосовно процесу прийняття рішень виборцями, рівня довіри до кандидатів чи партії до самого перебігу виборів і багато іншої інформації, яка може бути використана при прогнозуванні електорального процесу.

Методика проведення «екзіт-полу» як і при проведенні анкетування. Що стосується вибірки, то вона є різноманітною. На одній дільниці можна опитувати кожного десятого або п'ятнадцятого. У м. Тернополі «екзіт-пол» на Президентських виборах 2010 року (першому турі) проводив Литвин А. (Тернопільське відділення САУ) наступним чином: на дільниці опитувались виборці: із 9-10 год.- 10 чол. репрезентовані по віку і статі 18-29 років; 30-39 років; 40-54 роки; 55-70 років; друге опитування проводилось об 13-14 год. – 10 чол. (вік так само), і третє опитування 10 чол. (вік так само) було – об 17-18 год. По статі були репрезентовані виборці згідно статистики. Що стосується передачі даних, то так само (як і в загальнонаціональних «екзіт-полах») використовували мобільні телефони із однією тільки різницею. Номер дільниці це був номер інтерв'юєра, кожен кандидат у Президенти мав свій порядковий номер (по алфавіту). Інтерв'юєр прислав SMS на визначений номер телефону, вказуючи кількість відданих голосів за того чи іншого кандидата. SMS виглядала таким чином: 16 (номер дільниці); 4 -1; 5 -1; 11-2; 13-3; 16-2; 18-1. Після закінчення проведення «екзіт-полу» інтерв'юєр здавав звіт письмово у той же день. Більш детально давали дані про проведення опитування (анкету та кількість людей, скільки і по якій причині відмовились відповідати). У даний спосіб проведення «екзіт-полу» результати були о 19 год., хоча вибори закінчувались о 20 год.

Загальнонаціональні «екзіт-поли» проводились дещо інакше. Рейтинговим кандидатам присвоювався номер телефону. Інтерв'юєри дзвонили на ці номери і як тільки спроба додзвону здійснилася, то інтерв'юєр виключав телефон. Дзвінок був безплатний. Сервер фіксував хто дзвонив (інтерв'юєр), звідки (область) і за якого кандидата віддано голос. Недоліки: не всюди є покриття телефонним зв'язком, витратність (закупка телефонів). Але з кожними виборами ця методика буде вдосконалюватись: вже беруть по два оператори МТС і Київстар, інтерв'юєри мають свої телефони, дають вже по 4-5 запитань, кількість респондентів збільшена, вибірка стала багатошаровою. Слід зауважити,

що на Президентських виборах 2010 року «Екзіт-пол» проводився так би мовити у два етапи. Щоб зберегти анонімність респондентам пропонувалася анкета, яку він заповнював і кидав у скриньку. Потім інтерв'юєри витягали цю анкету і передавали результати в Київ.

Таблиця 3

Ось такі результати були Екзіт-полу у першому турі

Кандидати	Нац. екзіт-пол	Інтер	ICTV	Шустер Студіо	R&B	Результати ЦВК
Янукович	31,3%	36,6%	34,50%	34,7%	37,66%	35,36%
Тимошенко	27,1%	25,8%	25,63%	25%	26,13%	25,02%
Тігіпко	13,4%	13,5%	13,79%	13,2%	11,64%	13,05%
Яценюк	7,8%	6,6%	7,01%	7,1%	7,09%	6,95%
Ющенко	6%	5,2%	5,65%	5,8%	5,12%	5,45%
Симоненко	2,7%	3,0%	3,02%	3,0%	2,98%	3,55%
Литвин	2,4%	2%	2,29%	2,5%	2,12%	2,35%
Тягнибок	2,1%	1,6%	2,12%	2%	1,76%	1,43%
Гриценко	1,6%	1,6%	1,31%	1,1%	1,14%	1,2%
Мороз	0,5%	0,3%	0,39%	-	0,53%	0,38%
Богословська	0,4%	0,3%	0,39%	-	0,45%	0,41%
Костенко	0,2%	-	0,24%	-	0,20%	0,22%
Ратушняк	0,2%	0,1%	0,07%	-	0,11%	0,12%
Пабат	0,1%	0,2%	0,16%	-	0,12%	0,14%
Супрун	0,2%	0,23%	0,25%	-	0,14%	0,19%
Рябоконь	0,1%	0,0%	0,03%	-	0,08%	0,03%
Противсіх	0,1%	0,1%	0,16%	-	0,14%	0,16%
Бродський	0%	0,0%	0,06%	-	0,03%	0,06%
Не підтримали жодного	2,8%	2,8%	2,97%	2,9%	2,59%	

Результати екзіт-полу серйозно впливають свідомість громадян. Про це свідчить заява директора інтернет агентства «Соціальні медіа», що на сайт Національного екзіт-полу було скоєно хакерську атаку – їх було 1,5 млн.

Таблиця 4

Кандидати	Нац. екзіт-пол	Інтер	ICTV	Шустер Студіо	R&B	Результати ЦВК
Янукович	48,7%	49,78%	49,8%	48,6%	50,26%	48,95%
Тимошенко	45,5%	44,63%	45,2%	45,7%	44,2%	45,47%
Проти всіх		5,59%				4,3%

Результати екзит-полу свідчать про надзвичайно високу точність результату соціологічного дослідження.

Запитання для самоперевірки

1. Чим відрізняється соціологія політики від політології?
2. У чому полягає об'єкт та предмет соціології політики та визначте завдання.
3. Назвіть основні складові соціології політики та розкрийте їх зміст.
4. Які соціологічні теорії використовують вчені при вивченні політичної системи?
5. Як класифікуються політичні партії?
6. Чим відрізняється між собою пропорційна, мажоритарна та змішана форма виборчої системи?
7. За якими ознаками в соціології класифікується держава?
8. У що може перетворитися демократія у період нестабільності суспільства?
9. Назвіть і охарактеризуйте концепції демократії.
10. Які ознаки поєднує в собі тоталітарна держава?
11. Обґрунтуйте чому електоральна поведінка займає одне із ведучих місць у соціології політики?
12. Назвіть і охарактеризуйте теорії електоральної поведінки.
13. Назвіть і охарактеризуйте структурні чинники у поведінці виборців.
14. Вважається, що соціологічні дослідження впливають на електоральну думку виборців. Обґрунтуйте або відкиньте цю думку.

Тема 9 СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

План

- 9.1. Об'єкт, предмет соціології сім'ї, структура та соціальні функції сім'ї.
- 9.2. Шляхи розвитку і зміцнення сучасної сім'ї.
- 9.3. Проблеми дослідження сучасної сім'ї в Україні.

9.1. Об'єкт, предмет соціології сім'ї, структура та соціальні функції сім'ї.

Найдавнішою формою об'єднання людей, заснованою на кровно-споріднених зв'язках є сім'я. Сім'я є напрочуд складний і неординарний соціальне явище, бо це і ядро, основний складовий елемент суспільства, і мала соціальна група, і важливий соціальний інститут.

Сім'я є, звісно, об'єктом дослідження багатьох наук – філософії, психології, етики, педагогіки, демографії, етнографії, соціології та інших наук. Але саме соціологія аналізує сім'ю як особливу цілісність, як систему, а не виділяє тільки один із її аспектів. Соціологія сім'ї інтегрує досягнення різних наукових галузей. З огляду на це соціологія сім'ї – **це галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального явища в конкретних соціокультурних умовах.**

Н. Смелзер (ам. вчений) дає таке визначення сім'ї: «Сім'єю називають засновані на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей».

Е. Гідденс (англ. вчений) зазначає, що необхідно завжди розрізняти наукові поняття, зокрема, такі як «шлюб», «сім'я», «спорідненість». Поняття сім'я не можна змішувати з поняттям «шлюб».

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона поєднує в собі не лише подружжя, а й дітей та інших родичів.

Шлюб – це суспільно визнаний сексуальний союз між двома дорослими індивідами.

Спорідненість – це форма соціального зв'язку між індивідами, що встановлені через шлюб, яка поєднує близьких родичів (матерів, батьків, дітей, дідусів та бабусь і т. д.).

Об'єктом соціології сім'ї виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група і як соціальний інститут.

Предметом соціології сім'ї є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її функціонування та розвитку.

У рамках соціології застосовують часто ціннісний підхід до сім'ї як до явища соціокультурного. Суть цього підходу полягає у тому, щоб розглянути сім'ю як цінність вироблену людством, усвідомити реальну досяжність цієї цінності уже сьогодні і передбачити її подальше розповсюдження як складової прогресу.

Звернемося до досвіду М. Мацковського (польск. вчений), який розглядає сім'ю як і малу соціальну групу, і важливий соціальний інститут.

Як мала соціальна група, вказує М. Мацковський, сім'ю розглядають у тих випадках, коли дослідженню підлягають відносини між індивідами, які складають сім'ю. Цей підхід дозволяє з'ясувати мотиви і причини як шлюбу, так і розлучень, динаміку родинних відносин, характер стосунків між батьками й дітьми. Ці обставини міжособистісної взаємодії тісно пов'язані з існуючими в суспільстві нормами, цінностями і взірцями поведінки і зумовлені соціокультурними та соціоекономічними умовами життєдіяльності групи.

На думку Мацковського, при аналізі сім'ї як малої соціальної групи або спільноти доцільно виділити три основні типи характеристик:

1. Характеристики групи в цілому: цілі і завдання сімейної групи, склад і структура сім'ї, соціально-демографічний склад сім'ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії, структура влади, спілкування в сім'ї тощо.

2. Характеристики зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими соціальними системами в рамках соціальної структури суспільства; в цьому випадку виділяють і аналізують насамперед функції сім'ї по відношенню до суспільства.

3. Цілі, завдання і функції по відношенню до індивіда, групова регуляція поведінки і взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль; групові санкції, сімейні цінності, норми і взірці поведінки, включеність індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням в ній.

Як соціальний інститут сім'ю аналізують в тих випадках, коли слід з'ясувати, у якій мірі спосіб життя сім'ї, її функціонування відповідають запитам суспільства. Модель соціального інституту є надзвичайно важливою для прогнозів майбутніх змін сім'ї. На думку Мацковського, соціолога дослідника цікавлять перш за все взірці сімейної поведінки, усталені ролі, виконувані її членами, особливості формальних і неформальних норм і санкцій у сфері шлюбно-сімейних відносин. Одні норми, обов'язки і права носять юридичний характер і регламентуються законодавством (питання про володіння майном, про матеріальні зобов'язання батьків стосовно дітей і один одного, про мінімальний вік вступу до шлюбу, про юридичні підстави для розірвання шлюбу, про права і обов'язки колишнього подружжя, пов'язані з утриманням і вихованням дітей, володінням майном після розірвання шлюбу і т. ін.).

Інші норми шлюбу регулюють мораль, звичаї, традиції. До них належать норми залицяння, шлюбного вибору і дошлюбної поведінки, розподіл влади і обов'язків між подружжям, характер сімейного дозвілля тощо. Така ж моральна регламентація розповсюджується на процес розлучення, відносини з рідними, друзями.

Кожна з двох парадигм у вивченні сім'ї має свою специфіку: внутрішні зв'язки всередині сім'ї досліджують крізь призму понять, що характеризують малу групу; парадигма соціального інституту орієнтована насамперед на зовнішні зв'язки сім'ї.

Розглядаючи деякі аспекти еволюції сім'ї, прийнято вважати, що досучасна сім'я була в основному родиною розширеного типу. Однак багато свідчень і на користь того, що і в давні часи нуклеарна сім'я займала значне місце у тодішньому суспільстві. Західний історик-соціолог **Лоренс Стоун** простежив деякі зміни від досучасних до сучасних форм сімейного життя в Європі. **Стоун виділяє три фази розвитку сім'ї** від 1500-х до 1800-х рр. На початковому етапі головною формою сім'ї була **нуклеарна сім'я**, що включала в себе доволі мало людей, але зберігала інші зв'язки. Вона не відмежовувалася від спільноти. Індивідуальна свобода вибору в шлюбі підкорялися інтересам батьків та близьких родичів. На зміну сім'ї такого типу прийшла **перехідна форма**, що проіснувала від початку XVII сторіччя до початку XVIII ст. Цей тип був характерний для вищих верств суспільства, та згодом став універсальним. Нуклеарна сім'я стала більш відокремленим осередком і зросло значення подружньої та батьківської любові, хоч і посилилася авторитарна влада батька.

Під час третьої фази поступово розвинувся той тип сімейної структури де сім'я – це **група об'єднана міцними узами почуттів** з характерним високим рівнем приватності домашнього життя, де головна увага приділяється вихованню дітей. Зростає роль так званого ефективного індивідуалізму, формуванням шлюбного зв'язку на основі персонального вибору, скріпленого сексуальним потягом або романтичним коханням.

Дж. Босвел із цього приводу писав: «У досучасній Європі шлюб спочатку був такою собі домовленістю про розподіл власності, потім зосередився на вихованні дітей, а закінчилося тим, що за основу стало братись подружнє кохання. Не так багато пар одружувалися «з кохання», але чимало починали любити одне одного, мірою того як провадили спільне господарство, виховували дітей і розділяли на двох радощі та

прикрощі життя. Майже в усіх епітафіях подружнім парам, які збереглися, говориться про глибоку емоційну прив'язаність. Натомість у більшості країн сучасного Заходу шлюб починається з кохання, потім виливається в спільні турботи про виховання дітей (якщо є діти), а закінчується, дуже часто, розподілом власності, на той час кохання вже або зникає, або перетворюється на далекий спогад».

Розмаїття форм сім'ї і далі існує в різних суспільствах у всьому світі. У деяких куточках планети традиційні родинні системи змінилися мало, однак в багатьох країнах відбуваються значні зміни. Щоб краще осмислити ці зміни і відмінності **Н. Смелзер** пропонує розглянути *три класичних моделі сімейного життя в інших суспільствах*:

- в сільській місцевості Ірландії;
- на Тробріандських островах в південній частині Тихого океану;
- в колективних фермерських господарствах Ізраїлю (кібуци).

Що стосується життя в селянських сім'ях *Західної Ірландії* то тут, як вказує Н. Смелзер, існують писані та неписані шлюбні договори, які визначали економічне становище, володіння землею та родинні зв'язки і соціальний статус людей. Згідно таких домовленостей, жінка входила в сім'ю чоловіка. Ферма, будинок і предмети домашнього вжитку передавалися від батька до сина. Доки батько був живий, він повністю керував справами всієї сім'ї – сини у всьому слухались своїх батьків, а їх дружини ніколи не перечили свекрухам. Також, згідно з ірландськими традиціями дітей завжди посилали допомагати родичам, навіть далеким.

Зовсім іншими видаються нам звичаї та традиції жителів *Тробріандських островів* Нової Гвінеї. Тут подружжя розраховує на підтримку родичів зі сторони дружини. У даному суспільстві чоловік, зазвичай, одружувався з донькою сестри свого батька. Молоде подружжя жило в селищі чоловіка, однак підтримували родинні зв'язки головним чином з членами сім'ї дружини. Кожна сім'я отримувала половину чи більшу половину матеріальної допомоги від брата дружини. Батько, який віддав сім'ї своєї сестри основну частину свого майна, знав, що воно дістанеться його донці, яка вийде заміж за його сина. Цей звичай гарантував також, що в похилому віці батько міг розраховувати на допомогу сина та його дружини.

Кібуц – самостійна соціальна й економічна структура в Ізраїлі, де знаряддя й засоби виробництва належать всьому колективові, а рішення приймаються загальними зборами всіх членів.

Структура сім'ї, що розповсюджена серед жителів ізраїльських колективних господарств (кібуц) істотно відрізняється від попередніх. Кібуцизм заснований на переконанні, що для досягнення справжнього соціалізму необхідно знищити приватну власність і пов'язані з нею інститути, зокрема, нуклеарну сім'ю. Таким чином, як вказує Н. Смелзер, створення кібуц – це свого роду соціальний експеримент, в якому здійснена спроба послаблення впливу нуклеарної сім'ї. Чоловіки та жінки працюють на благо кібуца і отримують за це житло, їжу, одяг, соціальні послуги і допомогу у вихованні дітей.

В Ізраїлі зараз налічується понад 270 кібуців, у яких проживає 2,2% населення Ізраїлю. Деякі з них невеликі, що налічують більш як півсотні членів, але є й такі, що мають у своєму складі до 2000 чоловік. Кожен кібуц живе так, наче це одна велика родина, обов'язки догляду за дітьми бере на себе вся громада, а не тільки та сім'я, в якій вони народилися. У деяких таких кібуцах діти живуть у спеціальних «будинках дитини», а не зі своїми батьками. Хоч в сучасних кібуцах діти проводять з батьками вихідні дні і навіть ночують вдома. Хоч кібуц і здійснює ряд функцій сім'ї, однак дорослі члени кібуцу вважають шлюб важливим фактором саме у влаштуванні інтимного життя. У віці двадцяти з лишнім років вони одружуються, народжують дітей і довго живуть разом практично без розлучень.

Кібуци, які традиційно були основою сільського господарства (сьогодні вони виробляють 33% сільськогосподарської продукції країни), тепер також займаються туризмом, включаються сфери послуг, організовують виробничі підприємства.

Ми отримали уявлення тільки про три сімейні структури. Однак соціологи ввели низку параметрів, що допоможуть не тільки порівнювати різні сімейні структури, а й глибше аналізувати суть, структуру, форми моралі і призначення сучасної сім'ї.

Інститут сім'ї, як і інші соціальні інститути має свою специфічну структуру. Згідно з Н. Смелзером, існують два **основні типи сімейної структури, або форми сім'ї: нуклеарна (проста) та розширена. Нуклеарна сім'я** складається з дорослих батьків і дітей, які від них залежать (матеріально, економічно, емоційно). **Розширена сім'я** – це сім'я, яка включає нуклеарну сім'ю і родичів, наприклад бабусю і дідуся, онуків, тітку, дядька, двоюрідних братів і сестер. Така родина вважається важливим, а в багатьох суспільствах й основним соціальним

об'єднанням, спільнотою, базою розвитку соціальних відносин і гарантом взаємодопомоги та підтримки.

За характером шлюбу сім'ї бувають: **моногамні і полігамні**. *Моногамна сім'я* складається з шлюбу між одним мужчиною і однією жінкою. *Полігамна сім'я* має свої різновиди: *полігінія і поліандрія*. *Полігінія* – це шлюб між одним мужчиною і кількома жінками. *Поліандрія* – це шлюб між однією жінкою і кількома мужчинами. Зустрічаються також групові та одностатеві шлюби.

За типом владних структур виділяють: **патріархальні, матріархальні та егалітарні родини**. *Патріархальні родини* – це такі родини, де переважає влада та авторитет чоловіків. *Матріархальні родини* – це такі сімейні системи, де влада належить жінці і матері. Останнім часом відбувається перехід від патріархальної до егалітарно сімейної системи. *Егалітарні родини* – це такі сімейні системи, де вплив і влада розподілені між чоловіком і жінкою.

З точки зору соціальної сфери подружжя діляться на **ендогамні та екзогамні**. *Ендогамні шлюби* – це шлюби заключні у межах власної спільноти. *Екзогамні шлюби* – це шлюби між представниками різних соціальних груп. Це призводить до виникнення **двох видів сім'ї**: *соціально-гомогенної (однорідної) та соціально-гетерогенної (різнорідної)*.

За вибором місця проживання молодих соціологи виділяють: **патрілокальне, матрілокальне та неолокальне** місце проживання. *Патрілокальне* – це таке місце проживання, коли молода відходить зі своєї сім'ї і живе у сім'ї чоловіка, або поблизу оселі його батьків. *Матрілокальне* – це таке місце проживання, коли молоді живуть з батьками жінки або поблизу них. *Неолокальне* – це таке місце проживання, коли молодята живуть окремо від своїх батьків. Неолокальне місце проживання вважається нормою на Заході, але не так часто зустрічається в Україні.

За складом сім'ї поділяють на розширену сім'ю, яка включає різні покоління, нуклеарну (просту, повну), яку утворюють подружжя з дітьми і **неповну**, коли відсутній один з подружжя.

За кількістю дітей виділяють такі типи сім'ї: **бездітні, одnodітні, малодітні та багатодітні сім'ї**.

За родоводом і наслідуванням спадку є родовід за **чоловічою лінією, за жіночою, двобічний родовід**. Найбільш розповсюдженим є родовід за **чоловічою лінією**. Інколи родовід визначається і за **жіночою лінією**, коли майно матері переходить донці, а основну матеріальну

підтримку молодій сім'ї надає брат дружини. Майже у половині світових культур сімейна система заснована на *двобічному родоводі*.

За юридичним оформленням шлюби розрізняють *фактичні* (вільні, юридично не засвідчені) та *громадянські* чи *офіційні* (оформлені відповідними документами в органах реєстрації громадянського стану). Треба зауважити, що там, де церкву відокремлено від держави (наприклад в Україні), церковний шлюб не вважають офіційним. Останнім часом набрало поширення укладання фіктивних шлюбів і розлучень з метою вирішення різних соціальних проблем. Слід зазначити, що з 1 січня 2003 року на Україні вступив в дію новий сімейний кодекс. Останні зміни Сімейного Кодексу України були у липні 2009 року. Він вважається найдемократичнішим у Європі, адже в ньому оптимально збалансовано права дітей, права подружжя і їх відповідальність за благополуччя одне одного.

Сім'я як і інші соціальні інститути виконує ряд функцій.

Функції сім'ї – це способи прояву її активності, життєдіяльності сім'ї та її членів. В соціології існує багато різних класифікацій функцій сучасної сім'ї. Спробуємо виокремити деякі з них:

1. **Відтворення функція**, тобто функція дітонародження і духовно-моральне відтворення людини в сім'ї. Економічний стимул народження дітей відходить у минуле, настає час духовно-моральної потреби у бажанні мати своїх дітей. Це можуть бути такі фактори: природна потреба народжувати дітей, психологічна потреба мати своїх дітей, бажання мати дитину від коханої людини, бажання відтворити себе в дітях, надія на майбутнє (не залишитись у старості на самоті), іменна гордість, гордість прізвища.

2. **Економічна функція**, яка передбачає накопичення матеріальних благ одними членами сім'ї для інших у випадку непрацездатності чи в зв'язку з іншими причинами.

3. **Господарсько-побутова функція**. Вона пов'язана із підтримкою на належному рівні господарських та побутових умов для підтримання фізичного здоров'я членів сім'ї, догляд за дітьми.

4. **Функція соціалізації**, котра охоплює допомогу сім'ї в складному процесі входження дитини до складного світу соціальних зв'язків, прищепленні їм певних звичок, поглядів, моральних установок, цінностей.

5. **Виховна функція**, що включає виховання батьками молодого покоління на основі збереження та передачі молоді основних духовних та культурних цінностей, трудових навичок.

6. **Комунікативна функція**, в ході реалізації якої відбувається задоволення потреб людини в спілкуванні на основі взаєморозуміння та підтримки в ізоляції, усамітненні.

7. **Реактивна функція**, яка передбачає роль сім'ї в процесі емоційної стабілізації та психологічного розвантаження людини. У сім'ї можна отримати підтримку, скинути напругу від соціальних контактів.

8. **Регулятивна функція**, під час якої сім'єю здійснюється моральна регламентація поведінки членів сім'ї у спілкуванні один з одним та з іншими людьми.

9. **Функція взаємодопомоги**, що пов'язана із роллю сім'ї в наданні необхідної допомоги членам своєї родини та іншим людям чи соціальним групам.

10. **Дозвільна функція**, котра передбачає задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагачення дозвільних інтересів.

11. **Сексуальна функція** – задоволення сексуальних потреб.

На реалізацію кожної з цих функцій сім'ї впливають особливості певних періодів в життєдіяльності сім'ї. Єдиної точки зору з приводу визначення періодів життєдіяльності сім'ї на сьогодні ще не склалося. Дослідники сім'ї виділяють, як правило, такі етапи: перший – від вступу в шлюб до народження першої дитини (цей період, як правило, поділяють ще на три-чотири фази); другий – закінчується вступом дитини до школи; третій – досягненням соціальної зрілості останньою дитиною; четвертий – створення власної сім'ї останньою дитиною; п'ятий – смерть одного з подружжя, припинення існування сім'ї.

9.2. Шляхи розвитку і зміцнення сучасної сім'ї.

Людство вступило в нову епоху свого розвитку. І справа тут не тільки у хронології, тобто приході нового століття і навіть тисячоліття, а у тих кардинальних і дуже динамічних змінах, які торкаються усіх сфер життя планетарного соціуму. Які ж тенденції розвитку сучасної сім'ї в світі та в Україні? Яких змін зазнала сім'я та перспективи її розвитку? Очевидним є той факт, що будь-які зміни прогресивні чи кризові явища в суспільному житті практично зразу ж отримують своє відлуння у своєму первинному осередку – сім'ї.

Шлюб – це таїнство, яке об'єднує дві вірні душі, дві плоти, здатні на продовження роду, та двох юридичних осіб і освячує основні інтереси людського роду та інтереси спільноти.

Сучасний французький вчений **Дені де Ружмон** вважає, що **інституція шлюбу ґрунтується на трьох сукупностях цінностей**, які забезпечують її засобами примусу. Ці ситуації примусу або пом'якшуються, або зникають:

- **сакральні засоби примусу**. У поганських народів шлюб завжди супроводжувався ритуалом, елементи якого ще довго зберігали європейські інституції: ритуал викрадання, викупу, пошуку та екзорцизму. Але в наш час у результаті економічної нестабільності посаг втрачає значення. Звичаї, що нагадують викрадання, зберігаються лише у вигляді сільських насмішок. Більшість подружніх пар не відчуває «надмірної» потреби просити благословення у священника;

- **соціальні засоби примусу**. Питання соціальних рангів, походження, сімейних, навіть фінансових інтересів у демократичних країнах відійшли на другий план, внаслідок чого взаємний вибір усе частіше визначається особистими потребами. Звідси така велика кількість розлучень;

- **релігійні засоби примусу**. Сучасна свідомість, відрізняючи сакральні та суспільні елементи від суто християнських, з жахом відкидає останні. Бо релігійна заангажованість приймається навечно, тому не залежить від змін темпераменту, характеру, уподобань та зовнішніх умов, які час від часу виявляються у подружньому житті. А саме від цих чинників для сучасних людей залежить «щастя». Вірність у шлюбі видається трохи кумедною: вона набуває вигляду конформізму.

Шлюб сьогодні втратив захист системи соціальних примусів, тому в основному ґрунтується лише на індивідуальних рішеннях. Сучасний шлюб спирається на індивідуальну ідею щастя, яка за найсприятливіших умов, у двох осіб збігається. Тому, шлюб – це інституція, що в першу чергу ґрунтується на стабільності. Різні релігійні організації роблять гідне пошани зусилля окреслення інституції шлюбу та передбачених нею моральних зобов'язань.

Гете вважав, що у шлюбі слід вбачати велике досягнення західної культури та міцну основу особистого життя. **К. Маркс** переконаний, що моногамний союз є найраціональнішою формою стосунків між двома статями у суспільстві, звільненому від класових суперечностей. **Дехто** намагається започаткувати науку подружнього життя. **К.Юнг** аналізує

«психологічний конфлікт» та «неврози», що стоять коло витоків нещастя подружнього життя. **Ван де Вільде** вважає, що ліками шлюбу можуть бути детальні та спрощені знання про сексуальні явища.

Аби краще зрозуміти ситуацію в європейській сім'ї, поглянемо на Америку, що позбулася рутини, але втратила також традиційні гальмівні елементи. Жодна інша відома нам цивілізація упродовж семи тисяч років, не зробила «кохання» таким популярним: за допомогою фільмів, афіш, літературних текстів, пісень та художніх образів, буденної моралі і того, що їй протистоїть. Романтичне кохання перемагає певну кількість перешкод, та все ж є одна, об яку розбивається кохання – тривалість. А шлюб – це інституція, яка призначена тривати, інакше вона не має сенсу. Ось перша ознака сучасної кризи, яку легко виміряти статистичними даними про розлучення, де США посідає перше місце. Проте і в більшості країн проходять зміни, які набувають все більшого поширення. Наприклад, поширення західної культури, розвиток централізованого управління та інші. Виокремимо детальніше ці напрямки змін в сучасній сім'ї:

1. Дедалі більше визнання прав жінки, поширення фемінізму, зростання економічної, правової та соціальної незалежності жінок.
2. Зростання рівня сексуальної свободи навіть у суспільствах з доволі суворими традиційними поглядами та нормами.
3. Стрімке збільшення числа розлучень, та партнерів, які проживають нарізно.
4. Поширення тенденції визнання прав дитини та її захист від різноманітних скривджень як в сім'ї так і поза нею.
5. Збільшення ролі нуклеарної сім'ї, та постійне зниження ролі і кількості розширених сімей.
6. Широке використання контрацептивів, що дало змогу контролювати народжуваність.

Вдумливе вивчення ряду революційних змін, які переживає інститут сім'ї за останні роки показує, що на теперішній час сім'я як соціально-правова організація міняє форми та загальні тенденції свого розвитку. До них належать:

- стрімке зростання розлучень;
- зменшення кількості шлюбів;
- збільшення кількості так званих «громадянських» шлюбів, тобто союзів чоловіка і жінки, які не реєструються;

- зростання кількості неповних сімей (одна матір чи батько виховують дітей);
- збільшення кількості самотніх людей, які не вступають у шлюб;
- збільшення кількості дітей, народжених поза шлюбом;
- зменшення кількості повторних шлюбів;
- зменшення дітонароджуваності у сім'ях;
- зміни в розподілі сімейних обов'язків у зв'язку із професійною реалізацією жінок;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- зменшення релігійної основи шлюбу.

Всі ці тенденції слугують доказом глибокої кризи, яку переживає сучасна сім'я. Одночасно і причиною послаблення сім'ї і в той же час ознакою її розпаду є зменшення рівня дітонароджуваності у шлюбі. Модними стають «бездітні шлюби».

За оцінкою фахівців зараз розпадається кожен другий шлюб. По роках сімейного життя розлучення поділяються $\square\square<\text{長}$ до 1 року – 3,6%, від 1 до 2 років – 16%, від 3 до 4 років – 18%, від 5 до 9 років – 28%, від 10 до 19 років – 22%, від 20 і більше років – 12,4%. Таким чином, за перші 4 роки відбувається близько 40% розлучень, а за 9 – близько 2/3 від загального числа.

Статистика показує, що найбільш відповідальний період у житті сім'ї, коли подружжю від 20 до 30 років. Відомо також, що шлюби, укладені до 30 років, у середньому у два рази довші шлюбів, що виникли, коли подружжю було за 30. Після 30 років людям набагато складніше перебудувати себе відповідно до потреб проживання вдвох і входження в сімейні ролі. Більшість чоловіків легше розлучаються із звичками, що травмують дружину. Абсолютна більшість розлучень припадає на вік від 18 до 35 років. Різкий підйом починається у віці 25 років.

У 64% випадків суд пропонує, щоб пари, які розлучаються ще подумали і дає на це кілька місяців. Забирають заява про розлучення близько 7% подружжя.

В основному є **шість основних причин розлучень**:

- поспішний, необдуманий вступ у шлюб або шлюб з розрахунку;
- подружня невірність;
- сексуальна незадоволеність партнером;
- несумісність характерів і поглядів;

– психологічна й практична невідповідність до сімейного життя та, як наслідок, нагромадження помилок у сімейних відносинах, розчарування в коханій людині або в собі;

– пияцтво.

Першою і головною причиною розлучень є психологічна і практична невідповідність подружжя до сімейного життя (42% розлучень). Ця невідповідність проявляється у взаємних образах і приниженнях, неповазі один до одного, небажанні допомагати в домашніх справах та вихованні дітей, невмінні уступати один одному, у відсутності загальних духовних інтересів, жадібності та корисливості одного з подружжя, невідповідності до взаємодії, у невмінні згладжувати та усувати конфлікти у невмінні господарювати.

На другому місці – пияцтво одного з подружжя (на цю причину вказали 31% опитаних жінок і 23% чоловіків). Причому пияцтво одного з подружжя може бути причиною, що руйнує сімейні відносини.

На третьому місці – подружжя невірність (на це вказали 15% жінок і 12% чоловіків).

На відсутність допомоги дружині в домашніх справах як причину конфліктів і розлучень у дослідженні вказали всього 9% жінок. Можна припустити, що більшість чоловіків допомагають господарювати (з'ясувалося, що 40% чоловіків роблять по будинку все, що зажадає дружина).

Інші причини розлучень відіграють незначну роль: побутова непорядкованість (3,1%), розходження поглядів по питанню матеріального стану (1,6%), матеріальні труднощі (1,8%), необґрунтовані ревності одного з подружжя (1,5%), статева незадоволеність (0,8%), відсутність дітей (0,2%).

Розведені чоловіки скаржаться на те, що не було серйозної близькості (37%), повсякденної ніжності (29%), упорядкованого статевого життя (14%), турботи про нього (9%), почували себе закабаленим («мотузка на ший») – 14%.

Все це стає відомим, коли вже родина розпалася. А до того ні в подружжя, ні тим більше у оточуючих немає ясного розуміння, що відбувається.

Що ж є зараз запорукою міцної сім'ї? Яким чином ми зможемо оволодіти мистецтвом збереження кохання, вірності, самодисципліни, почуття обов'язку на довгі роки сімейного життя? **Ян Щепанський** називає такі критерії успішного шлюбу:

- 1) міцність шлюбу;
- 2) суб'єктивне почуття щастя у кожного з подружжя;
- 3) здійснення очікувань більш широких груп;
- 4) повний розвиток особистості кожного з подружжя, їх активності, здібностей, виховання здібних та активних дітей;
- 5) досягнення внутрішньої інтеграції, відсутність конфліктів.

Однак у кожній сім'ї можуть траплятися певні непорозуміння чи конфлікти і подолати їх можна тільки шляхом спільних прагнень членів сім'ї до взаєморозуміння, терпимості, толерантності та досягнення сімейної гармонії.

У західному світі набувають нових форм сучасні сім'ї: шлюбні контракти на певний відрізок часу, шлюб із трирічним випробувальним терміном (без народження дітей), груповий шлюб, полігінія, «серійна моногамія» (тобто багаторазовий вступ у шлюб), «візитні союзи» (тобто роздільне проживання подружжя із зустрічами на короткий період – нанесення візиту), «консенсусний шлюб» (тобто шлюб за згодою сторін, але без його реєстрації), сімейне життя в комуні (як в ізраїльських кібуцах), шлюб між особами однієї статі.

На сьогодні сім'я як мала соціальна група і як соціальний інститут переживає великі зміни. Не завжди руйнація ціннісних традицій призводить до загибелі. Необхідно досліджувати, виявляти нові тенденції у сучасній сім'ї для вироблення розумної державної сімейної політики України.

9.3. Напрямки дослідження сім'ї в сучасній Україні.

Дослідження сімейно-родинних стосунків, які зазнали значних трансформацій разом із усім нашим суспільством, є надзвичайно важливим сьогодні. Педагоги, психологи, соціологи, демографи відзначають загальну кризу сім'ї. Ця криза є доволі поширеною, виявляється у кількісних (зменшення показників народжуваності дітей, значна кількість розлучень, проблемних сімей) та якісних показниках (трансформація суспільних та сімейних цінностей, ослаблення виховної функції сім'ї, психологічні проблеми членів сім'ї тощо).

Тому необхідні є ґрунтовні дослідження сучасної сім'ї та пошук ресурсів для подолання негативних явищ.

Водночас, як вказують деякі дослідники, сім'я як система, соціальний інститут переживає сьогодні своєрідну «вікову кризу»: відбувається перехід сім'ї як системи, що функціонує, на якісно інший

рівень. Оскільки в сучасних умовах матеріальний фактор перестає бути відповідальністю виключно чоловіка за виживання сім'ї, відбувається закономірний перехід з одного етапу розвитку (патріархату) на інший (біархат). При цьому домінуючими стають функції задоволення більш високого рівня потреб емоційно-інтелектуальної, духовної сфери.

Також в останні десятиліття відбулося усвідомлення того факту, що сім'я є одним з вирішальних чинників становлення та розвитку особистості. Так, багато психологів в розглядають психологічні проблеми функцію внутрішньосімейної взаємодії. Деякі відмічають, що подружні стосунки являють собою стрижень для формування інших стосунків у сім'ї; дисгармонійні стосунки між батьками обов'язково відбиваються на їхній батьківській функції.

На сьогодні дослідження сім'ї в Україні, практична робота з сім'єю є доволі популярним напрямком соціологічної і психологічної науки. Так, зростають – як кількісно, так і якісно – установи та організації, що займаються проблемами сім'ї на державному рівні. Це насамперед установи, які реалізують державну політику допомоги сім'ї (Центри соціальних служб для молоді, відділи сім'ї та молоді, Служба у справах неповнолітніх). Діяльність недержавних фондів, організацій (Спілка захисту сім'ї та особистості, Центр екології сім'ї та ін.) також робить вагомий внесок у сферу практичної допомоги сім'ї та наукових досліджень. Ґрунтовними психологічними та соціально-психологічними дослідженнями проблем сім'ї займаються такі провідні наукові установи, як Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Інститут соціології АН України, Інститут психології АПН України, Інститут соціальної і політичної психології АПН України Слід зауважити, що дослідження ведуться у таких напрямках:

- батьки – діти: різні аспекти сімейного виховання (зокрема сучасні тенденції у сімейному вихованні, позиції батьків, гендерні стереотипи у сімейному вихованні), взаємовплив між поколіннями, вивчається вплив сім'ї на становлення тих чи тих особливостей, властивостей дитини;

- стосунки між шлюбними партнерами, їх розвиток на різних етапах подружнього життя та вплив на загальну сімейну динаміку: адаптація шлюбних партнерів у молодій сім'ї, подружні конфлікти, кризові періоди та ресурси сім'ї у їх подоланні, розвиток стосунків між членами подружжя, дослідження нетипових сімей (порівняння громадянського шлюбу з традиційним, різновікові шлюби, проблемні сім'ї тощо). Соціологічні дослідження свідчать, що у 80–85% сімей

постійно відбуваються конфлікти, в 15–20% наявні сварки через різні причини.

Окремої уваги заслуговує постановка і дослідження проблеми сімейного насильства

– сім'я як соціальний інститут: передача соціокультурного досвіду (звичаїв, традицій, обрядів тощо).

– сучасні трансформації інституту сім'ї у зв'язку із зміною ролі жінки у суспільстві.

Сучасна сім'я характеризується значними структурними та змістовими трансформаціями, що спричиняють зміну її функціонування як системи.

Отже, така велика кількість проблем у сфері шлюбно-сімейних стосунків нашою думкою щодо невідкладності багатоаспектного, міждисциплінарного дослідження цього соціального інституту. Вже не достатньо лише наукового зацікавлення. Ідеться про залучення соціології та її даних до формування соціальної політики держави. Оскільки напрацьована інформація може бути використана для попередження й усунення негативних тенденцій і вироблення рекомендацій і системи заходів щодо підтримання позитивних тенденцій у сфері сім'ї та шлюбу.

Запитання для самоперевірки

- 1. Дайте визначення категорії «сім'я» і у чому полягає зміст цієї категорії?*
- 2. Поясніть чому сім'я розглядається як мала соціальна група?*
- 3. Поясніть чому сім'я розглядається як соціальний інститут?*
- 4. Назвіть і охарактеризуйте три фази розвитку сім'ї за Л.*

Стоуном?

5. Охарактеризуйте моделі дослідження сімейного життя в інших суспільствах за Н. Смелзером.

6. Які є типи сімейної структури?

7. Як поділяються сім'ї за характером шлюбу, за типом владних структур, за вибором місця проживання, складом сім'ї, кількістю дітей, за родоводом, наслідуванням спадку, юридичним оформленням?

8. Які функції виконує сім'я?

9. На яких вартостях ґрунтується інституція сім'ї?

10. Як вплинула західна культура на зміни у сучасній сім'ї?

11. Які загальні тенденції розвитку з'явилися у сучасній сім'ї?

12. Назвіть критерії успішного шлюбу?

13. Назвіть нові форми сучасної сім'ї?

14. Проблеми дослідження сучасної сім'ї в Україні.

Тема 10 СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

План

10.1. Становлення та розвиток соціології праці в Україні.

10.2. Формування соціологічних ідей про працю та управління у Європі.

10.3. Соціальне прогнозування, проектування, планування, регулювання і контроль у виконанні управлінських рішень.

Діяльність і поведінка індивідів та певних груп населення в економічній сфері виявляється, перш за все, в їх праці. Її вважають способом розвитку людства. Саме завдяки праці виробляються матеріальні блага, необхідні для забезпечення відповідного рівня життя суспільства. Щоб виробництво цих благ було ефективнішим, треба вивчати процеси, що виникають під час праці і впливають на її кінцевий результат. Саме цим і займається соціологія праці й управління.

Соціологія праці й управління – це напрям соціологічної науки, яка вивчає працю, трудову діяльність, поведінку як її суб'єктів, так і спільнот у сфері праці та управління ними.

Виділяють п'ять складових соціології праці й управління:

- суб'єкт праці;
- соціальні інститути у сфері праці;
- соціально-трудова відносина;
- соціально-трудова процеси;
- соціальне управління ними.

Суб'єкти праці – це всі люди, які беруть участь у трудовому процесі (робітники, підприємці, службовці тощо).

Соціальними інститутами є система виробництва, система банків, господарських об'єднань, ринки, профспілки тощо.

Соціально-трудова відносина – це ті відносина, які складаються між суб'єктами праці у процесі виробництва.

Під *соціальними процесами* розуміють функціонування і зміни станів суб'єктів економічної діяльності. Тут мається на увазі безпосередньо сам *трудова процес*, пристосування до виробничого середовища, трудова мобільність, відносина співробітництва або конкуренції, суперництво та конфлікти між суб'єктами економічної діяльності.

Під соціальним управлінням розуміють управління трудовим процесом, що передбачає його організацію, планування і регулювання.

Якщо ми розглядаємо працю як процес. Отже, як бачимо, в соціології праці й управління можна виділити два окремих напрями: соціологію праці і соціологію управління. Вони тісно пов'язані, тому ми розглянемо їх разом в одній лекції.

10.1. Становлення та розвиток соціології праці в Україні.

Науковий підхід до вивчення праці, зокрема, соціології праці виникає разом із появою соціології як науки і пов'язаний з класичним періодом теорії і практики праці (XIX–XX ст.). Особливо це стало помітним у зв'язку із зародженням буржуазних відносин і духовним переворотом.

Не можна сказати, що в Україні не було ідей про працю (людську діяльність). Зокрема, **Г.С. Сковорода** (1722–1794 р.). У своїй роботі «Алфавіт, чи Буквар світу» початок добра, на його погляд, знаходить у праці. Розвиваючи ідею про необхідність самопізнання, як застави успішної діяльності людини, він збагачує її вченням про «споріднену працю». Він визнає природність праці для людини і необхідність усвідомлення, того, що людина народжена для того, щоб бути корисним «для себе і для братія твоєї корисним». Роби те, до чого породжений і тоді будеш щасливий не тільки результатами праці, але і самою працею, «самий у деланії твоєму праця буде для тебе сладчайший, ніж ...самі праць твої плоди». Сковорода визнає, що найбільш корисна для суспільства саме «споріднена праця» – праця відповідно до призвання. Очевидна актуальність такого підходу в даний час, коли ідея «роби те, для чого ти породжений» узятя на озброєння сучасним менеджментом і лежить в основі теорії соціології кар'єри і самоменеджменту. Далі продовжує філософ «неспоріднена праця» може наносити шкоду не тільки суспільству, але і самому працівнику в першу чергу. «До мучення – трудитися в неспорідненій справі? – запитує Сковорода. І відповідає з мудрістю, гідної всілякої поваги, що люди, що борються зі своєю природою і йдуть врозріз з нею «самим собі суть убивці».

Гуманістичні традиції в українській соціології праці були продовжені **І.Я. Франком** (1846–1916 р.). Працю, як соціальне явище, він розглядає в контексті і взаємозв'язку з усією людською діяльністю. Виділяючи працю як основу існування людства і його соціального прогресу, в своїй роботі «Про працю» він підкреслює, що будучи

основу людського добробуту і щастя, праця не вичерпує всієї розмаїтості людського життя. Важливою є думка про вплив поділу праці на життя людського суспільства. Поширюючи цей вплив на всі сфери життєдіяльності, Франко вважає, що поділ праці, у зв'язі з станом освіти й економічним господарюванням, складають основу політичної влади в державі. Зaslугою великого мислителя було виділення в окрему галузь соціальних знань науки про працю, що одержала назву «суспільної економії».

Український економіст і соціолог **Михайло Іванович Туган-Барановський** (1865–1919 р.) критично підходив до ідей К. Маркса Ф. Енгельса і вказував на однобічність визначення життя суспільства лише характером способу виробництва. На його думку, такою основою є господарська діяльність, як сукупність людських дій зі створення матеріальних умов для задоволення людських потреб.

Видатний український соціолог, філософ і суспільний діяч **Б.О. Кістяківський** (1868–1920 р.) виступав проти монополізації ролі виробничо-економічної діяльності в соціальному житті суспільства. На його погляд, економічні відносини не можуть пояснити динаміку соціального життя. Основним недоліком «економічного матеріалізму» (так він називає марксизм) є методологічний монізм – прагнення всі соціальні зміни вивести з однієї – єдиної причини – класової боротьби.

Український мислитель, соціолог, політичний діяч **В.К. Липінський** (1882-1931р.р.) –клас розумів як органічний колектив однаково працюючих, зв'язаних загальною традицією, духовною і навіть фізичною спільністю людей. Не виділяючи відносин до власності як головної класоутворюючої ознаки, по своєму розумів він і промисловий клас, до якого відносив і працівників, і промисловців-капіталістів, не визнаючи за ними важливого місця в соціальній структурі.

Продовжуючи гуманістичні традиції української соціології, усяку форму людської діяльності (у тому числі політичну, трудову) Липінський вимагає розглядати з позицій знання людської природи. У розроблений ним своєрідній політичній антропології характеристики політичних типів людей обумовлені наявністю в суспільстві основних форм поділу праці: війна («воїн» і «невоїн»), виробництво («продуктант» і «непродуктант») і ідеологія (варіанти сполучення зазначених типів). Ідея про відповідність типу особистості (сполучення задатків, здібностей і якостей) визначеному роду діяльності актуальна і сьогодні в соціоніці, соціології кар'єри і менеджменті персоналу.

Особливе місце в розвитку української соціології займає **М.Ю. Шаповал** (1882–1932 р.) методологічною основою якого у соціології праці можуть служити запропоновані ним ідеї. Праця виділяється в особливий вид діяльності, організація якої поєднує людей, а продукти стають факторами багатьох суспільних подій. Всі інші форми діяльності зазнають на собі вплив праці і її технічних досягнень. Шаповал намагався розробити соціальну типологію індивідів у залежності від рівня розвитку, місця проживання, виду занять, професії, професійних і загальних знань. Пропонується варіант виділення етапів трудової діяльності в залежності від вікових груп. Своєрідна система критеріїв оцінки, індикаторів і характеристик, що визначають соціальну силу і потенціал співтовариств, що може бути застосована для оцінки рівня розвитку трудового колективу.

Директор Харківського Всеукраїнського інституту праці **Ф.Р. Дунаєвський** (1887–1960 р.) засновник оригінальної концепції «Трьох категорій якостей функціонера», яка побудована на тому принципі, що якості, котрих вимагають від керівника будь-якого рангу, визначаються конкретною ситуацією, а не заздалегідь створеною нормою. Ситуаційність задається організацією і характером праці. Наприклад, у ситуації, коли роботу чітко організовано, розписано виконання всіх посадових обов'язків у часі, потрібен функціонер, який уміє би дотримуватися встановлених норм і виконувати їх акуратно і швидко. Коли роботу не налагоджено, коли відсутня організаційна структура управлінського апарату, потрібен вольовий керівник, що вміє побачити в роботі головне і своєчасно знайти єдине правильне рішення.

Серед проблем, досліджуваних інститутом – питання управлінського контролю, колегіальності і єдиноначальності, удосконалювання організаційної структури і стилю керування. Вже в той час тут використовувалися методи соціальної інженерії і прикладної соціології. Так, за допомогою використання професіограм, визначалися індивідуальні якості працівника і придатність їх для конкретних професій.

Починаючи із 30-х років XX ст. у Радянському Союзі створюється командно-адміністративна система і тому соціологічні дослідження були згорнуті. Тільки в 60-х роках почали відбуватися деякі зрушення. У кінці 70- років уже українські вчені почали визначати статус соціології праці. Зокрема, український соціолог **Є.І. Суїменко** у співавторстві з **Д.П. Кайдаловим** видали у Москві «Актуальні проблеми соціології праці», де роль праці в суспільстві, проблеми зміни праці розглядалися в нерозрив-

ному зв'язку з усебічним розвитком особистості, формуванням культури трудової поведінки і культури взаємин у трудовому колективі.

Проблемами діалектики праці в соціалістичному суспільстві займалися **В.А. Буслинский, В.Л. Осовський, Л.В. Сохань, І.П. Стогній** та і ін., формуванням потреб в праці **О.В. Нельга**, змінами характеру і форм праці під впливом науково-технічного прогресу **Е.М. Герасимов**, проблемами стимулювання трудової діяльності, взаємозв'язку свідомості, ціннісних орієнтацій і поведінки у сфері праці **І.М. Попова**, мотиваційними механізмами трудової поведінки **О.О. Ручка**, кваліфікацією і трудовою орієнтацією **С.О. Макеєв, В.П. Чорноволенко**, соціальним плануванням **В.Г. Городяненко, Л.О. Олиневич**, виробничою адаптацією і трудовою мобільністю **М.П. Лукашевич**.

Останнім часом з'явилися роботи написані в ІС НАН України **В.М. Вороною, В.Є.Пилипенко** і ін.

10.2. Формування соціологічних ідей про працю та менеджмент у Європі та США.

Промисловий переворот у країнах Європи привертав увагу дослідників питання про працю. Так само як і в Україні європейські вчені говорили про працю як природність для людини, основу людського добробуту, економічний матеріалізм тощо. У 30-роках в Україні ХХ ст. (Україна в складі СРСР) були згорнуті програми по дослідженню соціології праці.

У той же час на Заході вже з'явились такі дослідження. Найчастіше вживався такий термін як «індустріальна соціологія». Упродовж десятиріч вона змінила кілька основних підходів до вивчення і регулювання виробничої поведінки працівників.

Перший із них – науковий менеджмент – ґрунтується на теорії відомого інженера–дослідника і організатора виробництва **Ф. Тейлора** (1856-1915 рр.), яка була розроблена ще на початку століття. Згідно з цією теорією ефективність праці людини може бути максималізована зведенням виробничого процесу до найпростіших трудових операцій, що не потребує складних трудових навичок. Хронометраж трудових операцій з метою економії рухів і спрощення трудових функцій, докладний опис кожної операції, ретельний інструктаж, погодинна платня і система бонусів (премій з прибутку підприємства, що сплачувався 1-2 рази на рік за успіхи на роботі), конвеєрне виробництво – все це з'явилося в ті роки і використовується в промисловості досі. У

одному із експериментів Ф. Тейлор і його співробітники перепробували понад 15 лопат для навантаження вугілля, поки не знайшли оптимального варіанту.

Основні принципи системи Тейлора:

1. Запровадження наукової організації праці, виробленої на базі емпіричних досліджень;

2. Звільнення робітників, які працювали не на повну потужність, з роботи і прийняття на роботу найкращих робітників та їх подальше професійне навчання;

3. Співробітництво адміністрації з робітниками у розв'язанні виробничих завдань;

4. Однакова відповідальність за справи на виробництві як адміністрації, так і робітників.

Дана система запроваджена Тейлором стала причиною швидкого зростання інтенсивності праці, підвищення її продуктивності, а отже, і зростання прибутків власників підприємств.

У межах наукового менеджменту з'явився і фордизм. Саме **Г. Форд** (1863-1947рр.) вперше у світі організував масово-поточне виробництво, яке, у свою чергу, засноване на широкій уніфікації та стандартизації деталей. Сутність його полягає у тому, що кожний робітник, який знаходиться на конвеєрі, здійснює одну операцію, для виконання якої не треба практично ніякої кваліфікації. За свідченням самого Форда, для 43 відсотків робітників було достатньо одного дня для підготовки, 36 – від одного дня до тижня, 6 ти відсотків – 1–2 тижні і тільки для 14 відсотків – від одного місяця до року.

Усе це призвело до різкого зростання продуктивності праці та зниження собівартості продукції, поклало початок масовому виробництву. Ґрунтувалось воно на вузькій спеціалізації, яка з'явилася ще раніше і значення якої важко переоцінити. У більш широкому, філософському плані науковий менеджмент був побудований на основі механічної моделі світу. Припускалося, що можна подати весь трудовий процес як певний механізм, систему, де кожна частина виконує свою наперед задану функцію. При цьому не бралось до уваги те, що тут такими «детальми», частинами є живі люди. І як би ми не формалізували весь процес, як би раціонально не розписували всі функції, технологію, люди у колективі, у групі взаємодіють не тільки з матеріальними чинниками виробництва, а й між собою, впливають один на одного і, врешті-решт, змінюють саму формальну систему. До того ж треба

зауважити, що у більшості випадків неможливо раціонально описати виробничий процес до дрібниць. Його завжди на практиці «коригує» людина. В Японії навіть існував вид страйку – «працювати за правилами». Виявляється, що у разі, якщо організація захоче в роботі повністю користуватися писаними правилами, інструкціями, то вся робота зупиниться.

Водночас практичне застосування цієї системи означало поширення експлуатації найманої робочої сили, ставлення до робітників як до придатків машин. Тому не дивно, що під тиском опору робітників, а також внаслідок бурхливого розвитку науки й техніки у передвоєнні та післявоєнні роки ця система була змушена поступитися місцем новим системам і концепціям як у виробничій практиці так і у соціологічній науці.

Ліквідувати цей недолік покликаний був інший підхід. У Гарвардському університеті розробляється індустріальна соціологія і доктрина «людських відносин». Причиною розробки нової системи стало те, що коли система жорсткої раціоналізації трудової діяльності Тейлора почала давати збої, **Ельтон Мейо** (1880–1949 р.) та його учні на конкретному виробництві у «Вестерн Електрик Компані» біля Чикаго спробували подолати рамки суто економічного стимулювання праці раціональними методами. З'ясувалось, що умови праці (тобто освітлення робочих місць, температура й вологість повітря у виробничих приміщеннях, число перерви на відпочинок тощо) відіграють незначну роль; основний вплив на продуктивність праці мали людські стосунки. Тобто, була висунута ідея (гіпотеза), що більшої ефективності праці можна досягти поліпшенням емоційно-особистих відносин між працівниками, нейтралізацією конфліктів у колективі, тобто загальним поліпшенням «соціальної атмосфери» на підприємстві. Це було доведено експериментально. На основі тестів за ознаками соціально-психологічної сумісності було відібрано групу дівчат –збиральниць реле і переведено їх до окремого приміщення. Через деякий час їх продуктивність праці зросла на 40 відсотків. Однак були приклади, коли робітники згуртувавшись, зменшували обсяг виробництва продукції. Проте, завжди робітники орієнтувалися на колектив, своїх колег, керівників, прагнучи заслужити з їх боку схвалення. Ці «**хотторнські експерименти**» за п'ять років (4 етапи) охопили 20 тис. робітників. Висновки були такі:

Зростання продуктивності праці може бути досягнуте незалежно від стану її матеріально-речових умов;

Успіх трудової діяльності більше залежить від соціально-психологічних чинників (людських взаємин), ніж матеріально-речових умов;

Гармонізовані людські взаємини всередині виробничих груп і між робітниками та адміністрацією є запорукою ефективності праці;

Людське ставлення керівників до підлеглих, демократичне вирішення питань за участю двох сторін, врахування адміністрацією думки робітників зумовлює зміцнення почуттів власної значущості та групової солідарності працівників, допомагає уникати конфліктів і встановлювати сприятливий соціально-психологічний клімат у трудовому колективі.

Є багато прихильників переглянути «хотторнські відкриття». Зокрема, Уордвелл мотивував це тим, що у 93% випадків ріст продуктивності у експерименті вплинули не психологічні фактори, а матеріальні умови пов'язані із економічною кризою, ростом безробіття, формою директивного нагляду, застосування жорстких санкцій. Проте, незалежно від того в кінцевому результаті доказано про вплив «людських відносин» на продуктивність праці, а це у свою чергу стало поштовхом для дальшого вивчення соціологами проблем мотивації трудової діяльності.

Інший підхід до регулювання виробничої поведінки працівників – «ситуативний менеджмент» запропонував американський психолог **Б. Скінер** (1904–1990 р.), який поєднав попередні два підходи: коли керівник примушує людей працювати під загрозою покарання (передусім економічного) і коли керівник активізує працівників своєю довірою до них, консультаціями з персоналом і залученням виконавців до процесу прийняття рішень.

Загалом вказані три підходи не вичерпують проблеми мотивації трудової діяльності працівників. Будь-яка система в кінцевому результаті веде до насичення певним стимулом або до звикання до стимуляції взагалі, тому працівники перестають реагувати на ці стимули і втрачають внутрішню мотивацію до інтенсивної та якісної праці.

Ф. Херцберг (1921 р.н.) далі розвинув ідеї **А. Маслоу** (1908–1970 рр.) індустріальної соціології. Тільки у 1968 році його рекомендаціями користувалося більше двохсот американських компаній. Ф. Херцберг виділив дві групи факторів трудової діяльності: **1. Зміст роботи. 2. Умови праці**, тобто заробітна плата, політика компанії, міжособистісні відносини. Ця двухфактурна концепція заснована на тезисі про те, що

тільки зміст роботи виступає фактором мотивації тобто підвищує задоволеність працею, в той же час як умови праці викликають незадоволеність і не є мотиваторами.

Ф. Херцберг розвивав далі теорію мотивації А. Маслова, яка встановлює ієрархію потреб людини:

1. Фізіологічні та сексуальні потреби – у відтворенні людей, їжі, фізичному русі, диханні, житлі, відпочинку і т.д.

2. Екзистенціальні потреби – у безпеці свого існування: впевненості у завтрашньому дні, стабільності умов життєдіяльності, прагненні уникати несправедливого ставлення, а в сфері праці – в гарантованій зайнятості, страхуванні від нещасних випадків.

3. Соціальні потреби – у прив'язаності, належності до колективу, спілкуванні, турботі про інших і поваги до себе, участі у спільній трудовій діяльності.

4. Престижні потреби – у повазі з боку «значущих інших», службовому зростанні, статусі, престижі, визнанні та високій оцінці.

5. Духовні потреби – у самовираженні через творчість.

Важливість тут в тому, що потреби кожного нового рівня стають необхідними для підвищення продуктивності праці лише після того, як будуть задоволені потреби попереднього рівня.

Розвиваючи ці ідеї Херцберг досліджував 200 інженерів і бухгалтерів із 11 галузей Пітсбурга. Респондентів запитували, які фактори на робочому місці роблять їх щасливими (задоволеними) або, відповідно нещасними. Вчений помітив, коли люди говорили про незадоволеність роботою, то мали на увазі головним чином оточення, а коли вони були задоволені – саму роботу. Результати дослідження дозволили зробити висновок, що кожний індивід має не одну систему потреб, а дві якісно протилежних, незалежних одна від одної і по-різному впливаючих на поведінку робітників: **перша група – гігієнічні чинники, друга – мотиватори.**

До першої групи –гігієнічні чинники Херцберг відносив створення на підприємстві добрих умов праці (немає шуму, загазованості, вібрації та побуту (є роздягальні, кімнати відпочинку, душові, кафетерій), налагоджена організація праці (вчасно поставляється сировина та інструменти, робітники забезпечені технічною документацією), режим праці (розумна подовженість робочого дня, своєчасні перерви, нема надурочних, введений гнучкий графік роботи), добре поставлена справа із забезпеченням робітників усілякими пільгами (премії, путівки у

санаторії, соцстрахування) і житлом, нарешті розвивають психологічні комфортні відносини між робітниками, що в підсумку варто чекати не високу задоволеність працею чи зацікавленість у ній, а лиш відсутність незадоволеності. Отже, гігієнічні фактори не піднімають продуктивності праці, хоч попереджують свідоме її обмеження, стримування роботи.

Друга група чинників – мотиватори – задовольняють «внутрішні» потреби людини і включають визнання і досягнення успіхів у праці, інтерес до їх змісту, відповідальність, самостійність і т.д. Саме вони визначають задоволення працею і підвищують на цій основі трудову активність. Тому, з точки зору Ф. Херцберга, задоволення – це функція змісту праці, а незадоволення – функція умов праці. Він емпірично довів, що матеріальну винагороду, зарплату, премії не можна розглядати як чинник, що діє постійно. Люди працюють за гроші до певної межі, а далі цей стимул перестає працювати, потрібні інші.

Основне завдання Херцберг бачив у зміні практики менеджменту – реорганізація робочих місць і покращення стилю керівництва. Він вважав, що робота повинна бути побудована таким чином, щоб дати індивіду більше свободи і психологічної компенсації за одноманітне і монотонне виконання. Ці ідеї у різних варіантах дуже широко використовували фірми у США, Західній Європі та Японії.

10.3. Соціальне прогнозування, проектування, планування, регулювання і контроль у виконанні управлінських рішень.

Соціально-політична реальність у праці потребує вдосконалення системи управління, позбавлення її бюрократизму та формалізму. Без інформації розробка та запровадження нової системи управління – неможлива. Якщо техніко-економічна інформація відома всім керівникам, то в соціально-психологічному кліматі, механізмі трудової поведінки працівників, факторів, які її визначають орієнтуються не дуже. Ефективне управління виробництвом потребує знання керівником настрою, потреб кожного працівника, його мотивів поведінки до праці.

Саме достовірна інформація дає можливість успішно виконати управлінські рішення:

прогнозування, що має імовірнісний характер;

планування, яке полягає у визначенні конкретних засобів для досягнення поставленої мети, організації, спрямованої на формування керуючої і керованої систем (об'єкта та суб'єкта управління;

регулювання, що має мату збереження, підтримання і удосконалення системи управління, вплив на свідомість і поведінку людей за допомогою економічних важелів (заробітної плати, прибутку, ціни ін.), правових та адміністративних заходів тощо.

Завершується такий цикл як облік – отримання, обробка, аналіз і систематизація інформації та контроль відповідності процесу функціонування об'єкта управління управлінськими рішеннями, що приймалися.

Різноманітні підходи є в літературі до пояснення суті прогнозування. Найбільшого розповсюдження набула точка зору **І.В. Бес-тужева-Лади**, яка виходить з того, що прогноз не передбачає вирішення проблем майбутнього. Завдання прогнозування – це сприяти науковому обґрунтуванню планів і рішень. Прогнозування не слід плутати із соціальним плануванням. Г. Дворецька вказує на такі особливості соціального прогнозування:

1. Формулювання мети соціального прогнозування порівняно з плануванням має загальніший і абстрактніший характер. Мета соціального прогнозування – на основі аналізу стану і поведінки соціальної системи у минулому, а також вивчення тенденції зміни факторів, що впливають на неї, визначити кількісні та якісні параметри її розвитку в перспективі, розкрити зміст ситуації, в яку потрапить система.

2. Соціальне прогнозування на відміну від планування дає лише інформацію для обґрунтування рішень і вибору методів планування, вказує на можливі шляхи розвитку в майбутньому.

3. Соціальне планування визначає, який із цих шляхів вибирає суспільство.

Існують відмітні особливості соціального прогнозування. **Ж. То-щенко** вказує на три такі особливості.

По-перше, формулювання мети тут носить порівняно загальний і абстрактний характер: вона допускає велику ступінь ймовірності. Мета прогнозування – на основі аналізу стану і поведінки системи в минулому і вивчення тенденцій зміни чинників, впливаючих на розглядувану систему, правильно визначити кількісні і якісні параметри її розвитку в перспективі, розкрити зміст ситуації, у якій виявиться система.

По-друге, соціальне прогнозуванням не володіє директивним характером. Іншими словами, якісна відмінність варіантного прогнозу від конкретного плану закладається в тому, що прогноз дає інформацію для обґрунтування рішення і вибору методів планування. Він вказує на

можливість того чи іншого шляху розвитку про майбутнє, а в плані викладено рішення проте, яку із можливостей суспільство реалізує.

По-третє, соціальне прогнозування володіє специфічними методами: складною екстраполяцією, моделюванням, можливістю проведення експеримента.

Соціальне прогнозування використовує різноманітні методи: **метод експертних оцінок**, «метод Делфі», **метод математичного моделювання**, **метод екстраполяції**.

Метод експертних оцінок – включає такі процедури:

- підбір експертів та оцінка їх компетентності;
- розробка анкет для опитування експертів;
- отримання інформації від експертів (експертний висновок);
- оцінка узгодженості думок експертів;
- оцінка вірогідності результатів;
- складання програми для опрацювання експертних висновків.

«Метод Делфі» – допомагає робити соціальний прогноз на десятки років.

Метод математичного моделювання – пов'язаний із пошуком різноманітних варіантів розвитку, що дає можливість відібрати оптимальний для даних умов варіант.

Метод екстраполяції – використовується більше в математиці, кібернетиці тощо. У соціальному прогнозуванні його можливості обмежені. Соціальні процеси можуть наростати поступово, потім швидко наростати, може йти далі процес стабілізації або ж занепад. Тому цей метод складно використати при допомозі логічної функції.

Соціальне проектування це одна із форм випереджального відображення дійсності, створення прообразу (прототипу) передбачуваного об'єкта, явища чи процесу за допомогою специфічних методів. Об'єктами проектування можуть бути соціальні інститути, явища, процеси. Воно може бути зв'язане з удосконаленням функцій таких соціальних інститутів, як економіка, політика, освіта та ін. Соціальне проектування зв'язано із створенням умов для ефективної діяльності в тій чи іншій сфері суспільного життя. Особливо велике значення такі проекти мають для трудової діяльності людини.

Соціальне проектування має орієнтуватися не на суб'єктивні бажання, а на знання об'єктивних законів соціального розвитку, на наукові методи – використання матриці ідей, входження в роль, метод

аналогії, метод асоціації, метод реорганізації, метод мозкового штурму (один із варіантів метод синетики).

У вітчизняній практиці є лише два види соціального проектування: нових виробництв і нових міст. Зупинимось детальніше на проектуванні нових підприємств.

Раніше при проектуванні нових підприємств не враховувався соціальний аспект, що викликало відхилення у трудовій діяльності. Для більшості нових підприємств основною соціальною метою є створення стабільних і стійких колективів. Відомо, що нові підприємства комплектуються із молоді, тому у першу чергу треба думати про задоволення їх потреб. Молодь є менш кваліфікована структура її працю більше використовують як фізичну, тому застосовують компенсуючі фактори які впливають на поведінку людини і його відношення до праці. У проекті передбачається задоволення всіх потреб та інтересів працівників і членів їх сімей у закладах побуту, відпочинку, виховання та навчання дітей тощо. Важливе значення має інформованість людей про характер майбутньої роботи, умови праці та життя. Враховуючи НТП необхідно проектувати зникнення і зміну ряду професій і виникнення нових. Для забезпечення умов трудової діяльності враховуються такі показники як: шум, загазованість, вібрація, освітленість, температурний режим. Не останнє місце займають при проектуванні питання навчання, підвищення кваліфікації, задоволення культурних потреб.

Соціальне проектування нових підприємств – це процес підготовки, розробки і утвердження одного із варіантів соціальної організації майбутнього життя головної виробничої сили – робітників і членів їх сімей в умовах які виникають.

Складовою соціального управління є соціальне планування. Її пропонували представники утопічного соціалізму – **А. Сен-Сімон** (1760–1825 р.), **Ж. Фур'є** (1772–1837 р.), а **Р. Оуен** (1771–1858 р.) зробив спробу її реалізувати. Спочатку планування поширювалось тільки на економічну сферу, а потім в межах усього суспільства, зокрема у соціальній сфері. **Практику соціального планування повністю було дискредитовано у Радянському Союзі.**

Причини є такими:

1. Поступовий перехід практики планування від потреб людини, що проявилися у технократизмі, у втраті навіть тих невеликих соціологічних надбань, що були властиві теорії і практиці 20-х років.

2. Доведення до абсурду ідей розподілу всіх ресурсів, що проявилось в суцільній регламентації економіки і виробництва.

3. Абсолютизація директивного командування і нехтування методами непрямого регулювання, відмови від створення сфери свободи для розгортання потенційних можливостей суспільства.

До 60-х років плани були зорієнтовані на збільшення обсягів виробництва і лише за умов їх виконання передбачалося задоволення потреб людей. Проте, пізніше практика соціального планування показала, що його об'єктом мають бути всі рівні, починаючи від трудових колективів і закінчуючи суспільством у цілому, усі сфери життєдіяльності суспільства, усі соціальні процеси і явища.

Отже, соціальне планування – це науково обґрунтоване визначення перспектив і показників розвитку соціальних інститутів, явищ і процесів, а також розробка заходів для досягнення бажаного на всіх рівнях формування соціальних відносин.

Загальні методи планування характеризуються тим, на які об'єктивні закони розвитку суспільства опираються можливі способи реалізації ідей, на що направлені і в яких організаційних формах вони здійснюються.

Існують такі методи соціального планування: балансовий, аналітичний, метод варіантів, комплексний, проблемно-цільовий метод, експеримент, економічно-математичний метод.

Балансовий метод довгий час був ведучим. Він виник як спосіб забезпечення зв'язку між потребами суспільства і його можливостями при обмеженні ресурсів.

У ринкових умовах з'явилися нові методи пов'язані із необхідністю бачити соціальні наслідки прийнятих рішень, вміти узгоджувати інтереси всіх учасників перетворень, давши їм сприятливі умови для виявлення творчої активності.

Аналітичний метод об'єднує у собі аналіз і узагальнення. Суть його зводиться до того, що в ході планування соціальний прогрес розкладається на складові частини і на цій основі визначаються напрями реалізації наміченої програми.

Метод варіантів полягає у визначенні шляхів соціальних завдань: спочатку на базі вихідних даних визначається можливий шлях в порядку першого наближення, а потім провадиться послідовне уточнення.

Комплексний метод являє собою розробку програми із урахуванням всіх факторів: матеріальних, фінансових ресурсів, виконавців, строків.

Проблемно-цільовий метод пов'язаний із вирішенням ключових невідкладних завдань суспільного розвитку незалежно від відомчої їх приналежності.

Соціальний експеримент уточнює механізм дії об'єктивних законів і особливості їх прояву на базі одного чи декількох соціальних інститутів. Висновки допомагають скоректувати хід розвитку який планується.

Економічно-математичний метод використовує кількісний аналіз при використанні вже перерахованих вище методів планування. Кількісний аналіз опирається на такі методи як: лінійне програмування, моделювання, багатофакторний аналіз, теорія ігор тощо.

Для оцінки відповідності реального стану науково обґрунтованим вимогам у плануванні використовують соціальні показники. Вони є кількісними і якісними характеристиками стану, тенденцій і спрямувань соціального розвитку й розраховується на підставі статистичних даних. Для глибшого вимірювання проводяться соціологічні дослідження.

Для характеристики рівня соціального розвитку користуються загальними і нормативними видами показників.

Загальні порівнюючи показники один із одним можна визначити на якому рівні знаходиться явище чи процес.

Нормативні порівнюючи показники можна встановити відповідність реального стану від науково обґрунтованого.

Правильне використання соціальних показників сприяє всебічному обґрунтуванню управлінських рішень, збільшенню ефективності планування.

В Україні через її глибоку кризу соціальне планування втратило свою актуальність. Можливості, що відкриваються на етапі становлення нашої держави, практично вичерпано. Сприяти цьому можуть, на його думку, соціальні нормативи – науково обґрунтовані кількісні та якісні характеристики оптимального стану соціального процесу (чи якогось із його аспектів), отримані на підставі об'єктивних закономірностей суспільного розвитку і можливостей суспільства та спрямовані на максимальне задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Соціальні нормативи відображають потреби і можливості суспільного розвитку на певному етапі, тому в перспективі вони змінюватимуться.

Вони мають кількісну і якісну визначеність, яка є величиною, що характеризує ідеальну мету розвитку процесу, який планується.

Там, де суспільні відносини неможливо піддати кількісній оцінці (культура, сім'я, побут), використовують поняття «соціальний орієнтир», що виражає найбільш можливу раціональну величину розвитку суспільних процесів, виходячи із показників розвитку аналогічних явищ. Приклади можуть бути найрізноманітніші, наприклад: найкращі показники діяльності промислових підприємств; забезпечення матеріальними ресурсами із розрахунку на одну тисячу чоловік; забезпечення населених пунктів школами і т.д. Удосконаленню планування сприяє використання соціальних карт регіонів і соціальних паспортів організацій, дані яких доповнюються матеріалами соціологічних досліджень.

Головне призначення соціального паспорта виявлення проблемної ситуації. Наприклад, ефективність роботи другої чи третьої робочої зміни. Реалізація плану завершується оцінкою того, які реальні зміни відбулися в умовах і змісті праці, соціальній структурі колективу, інтересах і мотивах працівників у їхньому ставленні до виконуваних обов'язків після нововведень. З цією метою і використовуються соціологічні дослідження. З їхньою допомогою контролюють процес реалізації плану, відхилення від намічених цілей, виявляють нові проблемні ситуації, розширюють межі планування. Ці дослідження мають бути локальними, невеликими за обсягом і проводяться у найкоротші строки. Отже, особливе місце в соціальному управлінні займають соціологічні дослідження, за допомогою яких збирають інформацію, потрібну для розробки найоптимальніших варіантів соціального розвитку, будують прогнози, оцінюють результати нововведень.

Складовими механізми соціального управління, окрім планування, проектування, прогнозування, вказує Г. Дворецька, є також соціологічні методи управління соціальними процесами – соціальна діагностика, соціальні технології, моделювання тощо.

Соціальна діагностика за допомогою різноманітних методів виявляє соціальні резерви.

Соціальні технології спрямовані на досягнення конкретного соціального результату. У системі соціального управління соціальні технології – це засіб регуляції життєдіяльності колективу, оптимізації соціальних відносин і процесів, що відбуваються в ньому.

Моделювання на практиці розробляється при допомозі соціальних технологій.

Запитання для самоперевірки

- 1. Чому слід розглядати працю і управління в одній лекції?*
- 2. Хто розглядав ідеї про працю в Україні?*
- 3. Які саме гуманістичні традиції в українській соціології праці були продовжені І.Я. Франком?*
- 4. За які підходи до праці критикував М. І. Туган-Барановський Карла Маркса.*
- 5. Що пропонував М.Ю. Шаповал у вивченні соціології праці?*
- 6. Які проблеми соціології праці розробляються українськими вченими у сучасній Україні?*
- 7. Які основні принципи системи Ф.Тейлора?*
- 8. Як організував масово-поточне виробництво Г.Форд?*
- 9. У чому полягає суть доктрини «людських відносин» Е.Мейо?*
- 10. Які потреби людини по Ф.Херцбергу?*
- 11. Що сприяє успішному виконанню управлінських рішень?*
- 12. Які є підходи в літературі до пояснення суті прогнозування?*
- 13. Розкрийте зміст соціального прогнозування використовуючи метод експертних оцінок, «метод Делфі», метод математичного моделювання, метод екстраполяції.*
- 14. Чому практику соціального планування повністю було дискредитовано у Радянському Союзі?*
- 15. Назвіть методи соціального планування і розкрийте їх суть.*

Тема 11 СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

План

- 11.1. Сутність громадської думки та її основні характеристики. Об'єкт, предмет і суб'єкт громадської думки.**
- 11.2. Громадська думка як стан масової свідомості і як соціальний інститут.**
- 11.3. Канали висловлювання громадської думки та її функції.**

11. 1. Сутність громадської думки та її основні характеристики. Об'єкт, і суб'єкт громадської думки.

Громадська думка – явище властиве усім етапам суспільного розвитку. Термін «громадська думка» (англ. public opinion) вперше застосував у XII ст. англійський державний діяч, лорд Іоган фон Солсбері на означення моральної підтримки населення країни дій англійського парламенту. Різні вчені (від Сократа та Аристотеля до Гегеля та Ортеги-і-Гассета) висловлювали різноманітні судження щодо громадської думки як соціального явища: від повної довіри до сумніву щодо можливості та доцільності її використання («думка мудрих більш істинна, ніж думка більшості»). Хоча домінував висновок, що суспільством можна правити, лише спираючись на підтримку громадської думки.

У 70-х роках XIX ст. вивченням громадської думки почали займатися соціологи. Відомий французький соціолог Патрік Шампань (1945 р.н.), підкреслював, що журналісти, політологи, сучасні політ технологи штучно формують таку громадську думку щоб маніпулювати нею. Аналізував це питання соціолог Уолт Ліппман (1889–1974 р.), який оголосив неспроможним міф про «всезнаючого і всемогутнього громадянина». Він зауважував, що «пересічна людина» обмежена в усвідомленні своїх інтересів, у широкому використанні засобів масової інформації. Звідси – обмеженість і громадської думки у цілому. Ліппман стверджує, що на суспільну думку слід зважати, але у прийнятті рішень не обов'язково урахувати її поради і пропозиції, бо вона «недостатньо раціональна і занадто емоційна». Виходячи з цієї тези У. Ліппман запропонував поняття стереотипу – спрощеного уявлення людей про обставини, за яких відбувається їх життєдіяльність: економічних, політичних, соціальних, правових тощо. Стереотипи, на його думку, є

невід'ємною частиною загальноприйнятої думки, безпосереднього між особистісного спілкування людей.

Однак, термін «громадська думка» – один з найпоширеніших, яким оперують не тільки в науці, а й багатьох сферах життєдіяльності: політичній, правовій, моральній. У багатьох країнах її вивченням займаються спеціальні інститути і центри. На Заході цими питаннями займаються давно. Про розміри досліджень говорить хоча б той факт, що тільки у всесвітньо відомому інституті Геллапа у США працює 2 тис. соціологів, котрі систематично відстежують стан громадської думки в країні, її ставлення до різних проблем і суттєвий вплив на їх вирішення. Особливих успіхів ця установа досягла у визначенні переваг та симпатій виборців у ході виборчих кампаній. З 1952 року ними не було зроблено суттєвих помилок у прогнозах.

Отже, громадська думка належить до сфери колективної дії – ставлення населення до того чи іншого життєво важливого явища, об'єкта чи ситуації, що має місце в даній країні в даний час. Громадське усвідомлення, висловлювання і колективна дія до чогось суспільно значимого і є громадською думкою.

Громадська думка має такі характеристики:

- вона є не арифметичною сумою думок окремих індивідів щодо вирішення певної проблеми, а інтегративним утворенням, яке має історичні, часові, територіальні особливості, складну структуру і виконує певні функції;

- формується внаслідок висловлювань певної групи людей, яка є не механічним утворенням, а характеризується певною спільністю інтересів;

- постає лише щодо актуальних для спільноти чи суспільства проблем, ситуацій;

- її характеризують інтенсивність поширення, стабільність, вагомість, компетентність, соціальна спрямованість;

- часто є конфліктною.

При з'ясуванні об'єкта громадської думки, слід звернути увагу на те, що ним є носії (суб'єкти) цієї думки, тобто люди як представники різних соціальних груп і спільнот, різних організацій та інституцій, які висловлюють свої думки щодо тих чи інших актуальних суспільно значущих проблем. Думки цих людей спрямовані на конкретні явища і процеси. Різноманітність явищ, фактів, ситуацій, процесів соціального життя породжує різноманітність людських суджень. Процес матеріального виробництва, духовне життя суспільства теж можуть бути

об'єктом громадської думки. У простір її інтересів потрапляють як явища, що відбуваються у соціально-економічній, політичній сферах, так і проблеми освіти, виховання, охорони здоров'я тощо.

Коли ми говоримо про об'єкт громадської думки то необхідно звернути увагу на ряд обставин.

Перша обставина – доступність явищ, фактів, оцінок та їх відображення в громадській думці. Стосовно цього, то в принципі громадська думка може формуватись і висвітлюватись як по фактах об'єктивної дійсності (умови матеріального життя людей, економічні процеси), так і по явищах суб'єктивної дійсності (системи цінностей, уявленнях про мораль). Питання тут в **пізнавальній спроможності** громадської думки. Мова йде про те, наскільки «підвладні» ті чи інші явища дійсності відображенню в масовій свідомості. Наприклад, якщо взяти питання медицини, то вони цілком «по силі» груповій свідомості (наприклад, медикам), проте, ні в якій мірі «непідвладні» масовій свідомості.

Друга обставина стосовно доцільності у тих чи інших випадках звертатись до вивчення громадської думки? Безумовно, що ні. З однієї сторони, тому, що соціальні дані по багатьох суспільних обставинах можна отримати використовуючи інші способи. З іншої сторони, використовувати громадську думку не завжди доцільно і тому, що вона не завжди компетентна.

У яких випадках необхідно звертатись до громадської думки?

– по-перше, в тих, коли вивчення думок громадськості є вирішальним в отриманні даних про соціальну дійсність.

Наприклад, соціологу необхідно визначити рейтинг політичних діячів. У цьому випадку він безумовно вимушений вдаватись до вивчення громадської думки, оскільки інший метод вивчення подібного рейтингу просто не існує.

– по-друге, звернення до громадської думки доцільно тоді, коли вона може дати додаткові дані до тих, що отримано шляхом аналізу статистики, поведінкових актів, реальної ситуації в цілому, коли використані інші (крім опитувальних) соціологічні методи.

Наприклад, при вивченні трудової мотивації аналізують організаційні, економічні умови праці, рівень заробітної плати. Разом з тим, при проведенні опитування громадської думки можна отримати додаткову інформацію щодо направленості особистості відносно трудової

діяльності (місце праці в загальній системі цінностей людей, задоволеність професією та колективом тощо).

– по-третє, звернення до громадської думки виправдано, коли аналіз дійсності за допомогою відповідних методів вивчення (опитування та ін.) є більш сприятливим (зручним, точним, економічним) у порівнянні з іншими методами.

Наприклад, визначити відношення людей до різних жанрів музики, престижність кіно і театру, переваги тих чи інших форм організації вільного часу, звичайно, набагато зручніше і простіше, використовувати методи соціологічних опитувань.

Третя обставина – необхідність вивчення громадської думки. Мова йде про те, що об'єкт громадської думки обмежений не тільки **«порогом доступності»** та **«принципом доцільності»**, але й рядом інших критеріїв. Мають на увазі **критерії громадського інтересу, актуальності, дискусивності та компетентності**.

– **Критерій громадського інтересу** визначає те, що громадська думка висловлюється далеко не по всіх проблемах суспільства, міста, підприємства, а лише по тих, що можуть викликати громадський інтерес.

– Інший критерій – **актуальність громадських проблем**, до яких прикута увага громадськості і по яких формується громадська думка.

– **Критерій дискусивності** є центральним при визначенні того, під яким «кутом зору» громадська думка розглядає проблеми дійсності. Як вже зазначалося, громадська думка – це оціночні судження, які допускають більший чи менший момент суперечливості, дискусивності явища, проблеми, судження, по якій вона формується. Тобто, громадська думка формується, як правило, в тих випадках, коли можливі альтернативні оцінки, різноманітні думки.

Отже, **в якості об'єктів громадської думки можуть виступати і виступають при певних умовах явища дійсності, факти, події, відносини, судження доступні відображенню громадській думці, які відповідають критеріям суспільного інтересу, актуальності, дискусивності й компетентності**.

Предметом дослідження соціології громадської думки є аналіз колективних дій – оціночного відношення до того чи іншого явища чи ситуації, що має місце в даний час. Громадське усвідомлення, оцінка і колективна дія до чогось суспільно значимого і є предметом дослідження громадської думки.

Встановлення **суб'єкта** громадської думки має чіткий історичний контекст, детермінований різними етапами розвитку суспільства. Так, у до індустріальних суспільствах суб'єктом громадської думки була публіка, громада, суспільство. Нині, встановлюючи суб'єкта громадської думки, слід брати до уваги інтегруючу роль засобів масової комунікації, які транслиують певні цінності, взірці соціальної поведінки, формують і встановлюють нові зв'язки між людьми. На цих засадах консолідуються суспільні утворення – суб'єкти громадської думки. Ними є соціальні групи, етнічні цінності, соціум тощо. У діяльності таких суб'єктів громадської думки особливу роль відіграють спеціалізовані канали комунікації.

При з'ясуванні суб'єкта громадської думки необхідно розрізнати поняття «суб'єкт» і «виразник» громадської думки. Виразниками громадської думки можуть бути як окремі індивіди (політичні діячі, журналісти, письменники), так і групи людей. Суб'єктом (носієм) громадської думки є лише органічна цілісність – соціальна група, виробничий колектив, етнос, соціум у цілому. Суб'єктом громадської думки є цілісна, відносно самостійна група людей утворена на основі спільних інтересів, мети, норм і цінностей. Тобто, визначаючи суб'єкти громадської думки, необхідно насамперед звертати увагу на особливості зв'язку між індивідами. Він може бути стабільним, утвореним на основі спільних, глибоко усвідомлених інтересів, об'єктивних умов життя, соціальних ролей і статусів, спільної діяльності якими є великі соціальні спільноти, класи, страти, етноси, суспільство, міжнародна громадськість тощо. І, навпаки, зв'язок між людьми може бути випадковим, тимчасовим на основі якого утворюється механічна цілісність (черга, спортивні вболівальники, аудиторія засобів масової комунікації: телеглядачі, радіослухачі тощо). Якщо у першому випадку йдеться про громадськість, а висловлена нею думка є громадською, то у другому – про арифметичну суму висловлювань певних прошарків населення, яка не є громадською думкою.

Отже, громадська думка:

– це сукупність уявлень, оцінок і суджень, що їх поділяє більшість чи, принаймні значна частина населення щодо проблем, подій і фактів дійсності в конкретній соціальній ситуації. Вона може бути у суспільства в цілому, в етнічній групі, у виробничого колективу чи якогось іншого соціального утворення;

– це особливий стан масової свідомості, спільне розуміння громадянами значущих для них явищ, подій і процесів. Громадська думка виявляється в реакції, оцінному ставленні певних соціальних спільнот (суспільства, організацій, груп) до соціальної дійсності, різних подій, поведінки та діяльності окремих людей чи соціальних інституцій, явищ і процесів з погляду цих спільнот;

– це не тільки «стан масової свідомості» а й соціальний інститут. Нормальне функціонування будь-якого об'єднання людей неможливе без формування спільного уявлення про загальні речі, без спільних оцінок певних явищ, подій, визначення спільних норм поведінки, практичних шляхів вирішення нагальних проблем.

11.2. Громадська думка як стан масової свідомості і як соціальний інститут.

Суспільна свідомість – це система поглядів, ідей, знань і переконань притаманних тим чи іншим спільнотам людей, що відображає їх суспільне буття. У структурі суспільної свідомості виділяють такі елементи:

– форми суспільної свідомості, які відрізняють способами відображення дійсності. Серед них виділяють: політику, право, мораль, науку, філософію, культуру, релігію;

– рівні суспільної свідомості: теоретичний (наукові теорії, концепції, системи) і буденний, повсякденний;

– стани суспільної свідомості, тобто її розчленування по специфіці впливу на діяльність людей: споглядальна (як відображення дійсності) і активно діяльна (як перетворення дійсності);

– типи суспільної свідомості в залежності від того, які спільноти вони охоплюють: групову, професійну, класову, національну і масову.

У зв'язку з цим постає питання – чи є громадська думка однією з особливих форм суспільної свідомості, чи одним із рівнів, чи станів, чи типів?

Не вдаючись у детальний аналіз можна стверджувати, що громадська думка не є окремою формою суспільної свідомості, бо входить в існуючі форми. Також громадська думка не складає особливого відмінного елементу від двох рівнів суспільної свідомості. Їй властиві елементи як теоретичного, так і практичного значення. Вона функціонує і в груповій, і у професійній, класовій, національній суспільній свідомості.

Якщо ж проаналізувати різні стани суспільної свідомості, то громадська думка як оціночне відношення до суспільних факторів, явищ і процесів є дієвим чинником реагування громадськості, великих груп людей, мас. У такому спрямуванні формується масова свідомість. **Масова свідомість – це сукупність ідей, почуттів, настроїв, прагнень, які є мотивами і стимулами діяльності.**

Особлива відмінність масової свідомості від інших типів у тому, що їй характерна дискутивність, суперечливість, емоційність, з однієї сторони, і співпадіння прагнень, інтересів, потреб і оцінок у представників різних соціальних груп з іншої. Саме це пояснюється тим, що в ході опитувань громадської думки фіксується практично однакове відношення до чого-небудь або до кого-небудь.

Громадська думка є своєрідним фокусом, концентром у якому співпадають всі фрагменти суспільної свідомості, її найбільш ємним, сумарним станом або виразом масової свідомості на даному етапі суспільно-історичного розвитку. Тому можна стверджувати, що громадська думка – це стан масової свідомості, що втілює у собі активне діяльне оціночне відношення різних масових спільнот до вирішення життєво важливих проблем.

Не слід забувати, що до станів масової свідомості відносяться також громадський настрій, громадські відчуття, громадські передчуття та громадські очікування. Для прикладу візьмемо **громадський настрій**. Це певний стан масової свідомості, яка спрямована не на те, що є, а на те, що повинно бути, не на дійсне, а на бажане. Громадський настрій справляє надзвичайно великий вплив на людей, але відрізняє його від громадської думки те, що він утворює «емоційно-вольові» аспекти поведінки значних мас людей. Класичною ілюстрацією є поведінка вболівальників на стадіоні, поведінка учасників мітингів протесту проти непопулярних рішень влади тощо.

Під впливом громадського настрою людей може охоплювати або масова апатія, або масова депресія; або масовий ентузіазм, або масовий протест. Однак ця апатія, депресія, ентузіазм або протест можуть досить швидко зникнути під впливом змін (позитивних чи негативних) явищ, які спричиняють громадський настрій. Таким чином громадський настрій досить нестійкий, рухливий, швидкоплинний стан масової свідомості, бо емоційно-вольові відчуття функціонують короткий проміжок часу. Такі ж особливості мають і масові відчуття, і масові очікування.

Тому необхідно чітко розмежовувати громадську думку як стан масової свідомості, яка характеризується сталістю і чітко визначеною оцінкою від громадських настроїв, передчуттів та очікувань.

Як зазначалося, громадська думка – це не просто «стан масової свідомості», «колективного почуття», а й один з найважливіших соціальних інститутів, соціальна інституція перетворює певну соціальну дію на упорядковану, тривалу у часі, зорієнтовану на раціональні цілі, тобто робить соціальну дію організованою, здійснюваною згідно з певними правилами.

Зміст громадської думки – це соціальне ставлення, виражене у формі оціночного судження між соціальними суб'єктами і суб'єктами влади стосовно розв'язання певної проблеми. Соціальні групи, суб'єкти громадської думки мають і висловлюють певні міркування щодо шляхів вирішення відповідних соціальних проблем. Водночас існують суб'єкти влади, уповноважені розв'язувати ці проблеми.

Вирішення будь-якої соціальної проблеми неможливе без формування спільного уявлення про мету, засоби досягнення мети і очікувані результати. Спільні оцінки даної проблеми, норми і цінності у взаємовідносинах між людьми є обов'язковими для вирішення соціальних проблем. Подолання відчуженості між громадою і владою, налагодження тісних зв'язків між ними є однією з головних вимог розвитку демократії і показником соціальної орієнтації економіки.

Громадська думка і є регулятором відносин між громадськістю і владою. Вона як соціальна інституція у будь-якому суспільстві визначає якими є і якими повинні бути суб'єкти громадської думки і суб'єкти влади, щоб відносини між ними (з урахуванням специфіки відповідного суспільства, його соціального устрою та ін.) були інституційними, мали упорядкований характер. У різних типах суспільства за наявності різних політичних режимів специфіка виявлення громадської думки як соціальної інституції неоднакова. Так, за тоталітарних режимів суб'єкти влади прагнуть придушувати громадську думку чи контролювати її функціонування, спрямовувати для досягнення своїх інтересів, маніпулювати нею. Демократичне ж правління шукає у неї підтримки.

Слід звернути увагу на те, що громадська думка упорядковує, унормовує, інституалізує не тільки відносини між громадою і владою, а й між представниками громад, надає їм стабільності й ефективності вирішення соціальних проблем. Любе соціальне утворення для успішного функціонування вимагає злагоди, взаємопорозуміння,

взаємодопомоги. Разом з тим у процесі соціогенезу витворилися особливі психоемоційні регулятивні механізми узгодження людських дій і взаємодій. На відміну від узаконених норм і правил, правових і моральних регуляції поведінки людини в соціальній групі існують неформальні механізми регуляції, які по своїй ефективності не поступаються інституціональним регуляторам.

Особливу регулюючу роль у соціальній поведінці індивіда мають такі психоемоційні відчуття як страх, сором, провина, совість.

Емоційна реакція **страху** сягає своїм корінням інстинктивно-біологічних основ людської життєдіяльності. У суспільному контексті страх набуває соціального характеру за своїми змістовими функціями. За формами прояву розрізняють два різновиди страху: як реакція індивіда на загрозу його біологічному існуванню з боку сил, які він неспроможний контролювати (стихийне лихо, голод, війна, епідемія тощо), і страх як реакція індивіда на оцінку його поведінки спільнотою. Ця реакція може виступити у різних формах: загроза його статусу, престижу; страх зробити щось таке, що може викликати негативні санкції з боку соціуму. За цих умов страх виконує функцію контролю, регулює стосунки індивіда з сторонніми, потенційно ворожими йому «вони». Страх є відношення людини до чогось невизначеного, страх – боязнь причинно необумовленого, або того, що загрожує умовам, в яких вона існує. Особливість такої регуляції полягає в тому, що індивід, керуючись емоцією страху, поступається зовнішньому тиску і коригує свої оцінки і судження відповідно до оцінок і суджень більшості, або, за термінологією Дж. Міда, «узагальненого іншого», з яким він змушений себе ідентифікувати. У даному випадку індивід виступає, хоч і примусово, носієм громадської думки.

Почуття **сорому** має дещо інше походження на відміну від реакції страху. Витоки сорому криються не у протистоянні чужим «Вони», а у усвідомленні й добровільній ідентифікації зі спільнотою, яка для індивіда є своєю, яку він відчуває як «Ми». Норми, цінності такої спільноти він сприймає як власні. Відхилення від них викликає почуття сорому і переживається у вигляді незадоволеності собою, осуду або звинувачення себе. Намагання уникнути почуття сорому та пов'язаних із ним переживань спонукає індивіда до узгодження своїх учинків до вимог оточення. Передумовою є тісна і добровільна ідентифікація, однак вона не позбавляє людину від відчуття свого «Я», особистості, індивіда. Завдяки цьому вона здатна оцінювати себе, ставитися до своїх учинків

так як до них ставилися б інші. Оціночна функція сорому базується на інтерналізації вимог спільноти, завдяки чому зовнішній (соціальний) контроль трансформується у самоконтроль. Якщо у реакції **страху** думка громади протиставляються як зовнішня, то у випадку реакції сорому думка громади сприймається як власна.

Почуття провини передбачає здатність особи здійснювати самоконтроль, самостійно формулювати для себе обов'язки і вимагати від себе їх виконання, особисто оцінювати свої учинки. Ця здатність позначається поняттям **совість** і виявляється або у формі моральної значимості своєї поведінки, або у формі емоційного переживання («докори совісті»). Від почуття сорому, що спонукає людину дивитися на себе «ззовні», очима «узагальненого іншого» почуття провини відрізняється тим, що виникає, так би мовити зсередини і тому є суто внутрішнім і суб'єктивним. Це суд людини над самою собою. Винним може бути лише той, хто визначає себе суб'єктом дії, усвідомлює особисту відповідальність за свої учинки.

Совість – це особистісна форма контролю, що спирається на почуття відповідальності індивіда перед самим собою і формується на основі надіндивідуальних і надгрупових цінностей. Саме совість надає людині здатності чинити так як вона вважає за потрібне, без огляду на очікування та можливості негативної санкції з боку соціального середовища. Так, люди мають власну думку і здатні її публічно відстоювати і тим самим впливати на зміну думки оточуючих. За цих умов їхня думка формує нову громадську думку. Так зароджувалися філософські теорії, світові релігії віровчення.

Стосунки цієї категорії людей, яких іноді називають «твердим горішком», не поділяють думку більшості мають незалежний характер. Незважаючи на зовнішній тиск, вони здатні публічно відстоювати свої оцінки та судження, висловлювати осуд неприйнятних для них точок зору і тим самим впливати на думки свого оточення. За таких умов їхня думка буде складовою частиною громадської думки. А якщо індивід висловлює свою думку і не знає думки спільноти, не відчуває тиску з її боку стосовно своїх суджень і оцінок, якщо думка не стосується спільних інтересів і оцінок, знаходиться поза сферою соціального контролю, він залишається носієм і суб'єктом своєї власної думки.

Якщо реакція **страху** спирається на інстинкт самозбереження, а почуття **сорому** походить з належності індивіда до певної соціальної

групи, то **провина (совість)** передбачає відносну емансипацію від зовнішнього впливу.

Одна з найважливіших процесів, що постають перед нашим суспільством – інституціоналізація громадської думки в Україні. За тоталітаризму громадська думка певною мірою брали до уваги, але, як правило, не використовували у прийнятті владних рішень. Як соціальна інституція вона просто не могла існувати в тих умовах.

Трансформаційні процеси в Україні передбачають перехід не тільки до ринкової економіки, а й до громадянського суспільства, де громадська думка є важливою соціальною інституцією, регулює відносини між населенням і суб'єктами влади. Інституціоналізація громадської думки неможлива без розширення суб'єктів громадської думки; розширення об'єктів громадської думки (мається на увазі, що вона може існувати стосовно всіх проблем життєдіяльності суспільства і певним чином враховуватися); зміни структури суб'єктів влади з точки зору їх спрямованості на врахування громадської думки.

Але найбільше значення має встановлення якісно нових відносин між суб'єктами громадської думки і суб'єктами влади. Вони повинні «перебувати» в одному культурному просторі у своїх оцінках щодо необхідності та способів вирішення певних проблем, керуватися одними й тими самими критеріями. Процес інституціоналізації громадської думки, безумовно, дуже складний, тривалий у часі й можливий лише у громадянському суспільстві.

11.3. Канали висловлювання громадської думки та її функції.

Серед засобів вираження громадської думки виділяють наступні: опосередковані, прямі й спеціалізовані.

Опосередкований засіб і канали вираження відомий тим, що через них громадська думка розповсюджується не прямо, не безпосередньо, а опосередковано через: засоби масової інформації, засоби масової усної пропаганди, засоби наочної агітації, засідання органів управління, документів органів управління.

Громадська думка тут має сильний вплив комунікатора (або «ретранслятора») і набуває тенденційного характеру.

Прямі засоби і канали виразу громадської думки відомі тим, що громадська думка розповсюджується через них і поступає в органи

управління прямо, безпосередньо, не проходячи «відбору» через фігуру «ретранслятора». До подібних засобів і каналів відносять:

- зібрання і мітинги;
- засоби інформаційного «тиску» (демонстрації, страйки);
- особисті контакти;
- листи населення.

На відміну від опосередкованих, громадська думка може бути об'єктивною.

Спеціалізовані засоби і канали виразу громадської думки втілюють у собі групу методів наукового аналізу громадської думки. До них відносять різноманітні опитування громадської думки, референдуми.

Очевидно, що дані, що отримують органами управління з цього каналу виразу громадської думки, є найбільш якісними, надійними, оскільки володіє принциповими можливостями бути об'єктивними і репрезентативними.

Оскільки, громадська думка – один з найважливіших елементів в функціонуванні і розвитку суспільства, то її функції в життєдіяльності суспільства зводять до наступних:

- функції, які відображають характер взаємодії громадської думки із соціальними інститутами;
- функції, які відображають характер взаємодії громадської думки з органами управління.

До першої групи відносять три основні, ключові функції громадської думки в життєдіяльності суспільства:

- інформативна;
- регулятивна;
- управлінська.

Інформативна функція громадської думки пов'язана з тим, що вона є джерелом специфічної інформації, яка функціонує в суспільстві і забезпечує його нормальну життєдіяльність. Соціальна інформація втілює у собі повідомлення, які містять певні відомості, знання відносно різноманітних об'єктів соціальної дійсності. Специфіка інформації громадської думки полягає в тому, що на відміну від будь-якої іншої соціальної інформації, вона відображає суб'єктивний світ людей, оцінку ними соціальних проблем з позицій своїх інтересів.

Інформаційна функція громадської думки полягає в тому, що вона є найважливішим (і практично єдиним) «постачальником» інформації про суб'єктивний світ людей, їх відношення до подій, явищ дійсності.

Регулятивна функція громадської думки. Її сутність полягає в тому, що громадська думка виробляє і запроваджує в суспільстві певні норми суспільних відносин, певні «взірці» цінностей, установок, норм поведінки. Вона орієнтує, розробляє установки на формування певних властивостей, тобто несе в собі виховний потенціал. Громадська думка, нарешті, прямо регулює відносини людей. Це стосується в першу чергу моралі, оскільки тут громадська думка є по суті, єдиним регулятором суспільних відносин.

Управлінська функція громадської думки – найбільш важлива і суттєва, бо соціальне управління взагалі неможливе (ми маємо на увазі демократичні суспільства) без інформації про думки людей, їх інтереси, потреби, настрої. Орган управління неспроможний прийняти жодного рішення, яке б повністю не відповідало стану громадської думки. Завдання тут лише в тому щоб визначити, з однієї сторони, наскільки сильно, інтенсивно враховується громадська думка в процесах соціального управління. І з другої – як вона враховується, якими «способами», які тут «механізми» урахування громадської думки.

Серед функцій, що відображають взаємодію громадської думки з органами управління, її урахування у прийнятті рішень виділяють чотири:

- експресивну;
- консультативну;
- директивну;
- стимулюючу.

Перша з них – **експресивна**, її ще називають експресивно-контрольною, є найширшою за своїм значенням. Зміст її в тому, що громадська думка, незалежно від того, в яких умовах їй доводиться функціонувати, завжди займає визначальну позицію по відношенню до факторів і подій життя суспільства, діяльності органів управління.

Очевидно, що така функція проявляється у більшій мірі в демократичних суспільствах, але в принципі такий «негласний» контроль громадськості існує завжди і практично за всіма явищами, подіями в житті суспільства, які викликають суспільний інтерес. І неврахування громадської думки, яка реалізовується в даній функції, вартувала влади не одному, навіть найжорстокішому, тоталітарному і авторитарному режимові.

Її дія «відчувається» в суспільстві постійно, незалежно від того, проводяться чи ні соціологічні опитування громадської думки. Їх

своєчасне і кваліфікаційне здійснення дозволяє зафіксувати тенденції в динаміці громадської думки, змінити в стані громадського настрою і тому прогнозувати і попереджати наступ кризових соціальних ситуацій в розвитку суспільства.

Консультативна функція громадської думки полягає в тому, що остання бере участь у підготовці і прийнятті рішень органами управління, дає їм поради, «консультує» відносно шляхів і методів вирішення тих чи інших проблем життя суспільства. Звичайно, багато тут залежить, з однієї сторони, від рівня компетентності громадської думки відносно відповідних проблем; з іншої – від специфіки, рівня демократичності суспільної системи, її спрямованість на діалог з громадськістю.

Директивна функція громадської думки найбільш проста з точки зору розуміння її змісту і механізму реалізації. Вона полягає в тому, що громадськість сама виносить рішення по тій чи іншій громадській проблемі, яка має суто імперативний (обов'язковий) характер. Мова йде про вибори, референдуми, функціонування різних форм реалізації прямої демократії в трудових колективах, за місцем проживання населення.

Стимулююча функція громадської думки (або функція тиску на органи управління) не завжди розглядається як реальна, самостійна функція впливу думок, суджень громадськості на органи управління в процесі прийняття і реалізації ними рішень. Ця функція займає ніби проміжне місце між консультативною і директивною функціями. Зміст її в тому, що громадськість в формі мітингів, демонстрацій, страйків спонукає органи управління до прийняття рішень. Цю функцію громадської думки не можна, з однієї сторони, ототожнювати з директивною, оскільки тут сама громадська думка не приймає рішень. З другої – її не можна ототожнювати і з консультативною функцією, оскільки громадськість тут не дає порад, а спонукає органи управління приймати відповідні рішення.

Отже, громадська думка реалізує у процесі життєдіяльності суспільства ряд важливих функцій – управлінську, регулятивну, інформативну, експресивну, консультативну, директивну і стимулюючу, через які здійснюється механізм впливу громадськості на процеси соціального управління суспільством.

Запитання для самоперевірки

1. Де і ким вперше був використаний термін громадська думка?
2. Які характеристики властиві громадській думці?
3. Що є об'єктом громадської думки?
4. Що є предметом громадської думки?
5. Що є суб'єктом громадської думки?
6. Чи є громадська думка однією з форм суспільної свідомості (доведіть).
7. Чи є громадська думка регулятором відносин між громадськістю і владою?
8. Чому за добу тоталітаризму в Україні громадську думку, як правило, не використовували у прийнятті владних рішень?
9. Назвіть засоби вираження громадської думки.
10. Які є функції громадської думки? Охарактеризуйте їх.

Тема 12

ТЕХНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План

12.1. Програма соціологічного дослідження та її структура.

12.2. Вибірка у соціологічному дослідженні.

12.2.1. Ступінь відбору.

12.2.2. Типи виділених об'єктів репрезентації та способів їх районування на проміжних ступенях відбору.

12.2.3. Спосіб відбору об'єктів репрезентації та одиниць спостереження.

12.2.3.1. Гніздовий відбір.

12.2.3.2. Систематичний відбір.

12.2.3.3. Квотний відбір.

12.2.3.4. Стихийний відбір.

12.3. Анкета – інструмент соціологічного дослідження.

12.4. Обробка та аналіз соціологічних даних. Звіт та його структура.

Соціологічні дослідження – своєрідна відмінність соціологів, що виділяє їх серед представників інших соціальних та гуманітарних наук. Оволодіння соціологічними методами вимагає від дослідника ґрунтовної професійної підготовки не тільки з виключно соціологічних дисциплін, а також із соціальної філософії, психології, етнографії, але й, що зовсім особливо не просто для гуманітаріїв, потрібні певні знання математики, статистичних методів, інформатики тощо.

З допомогою соціологічних досліджень здійснюють ґрунтовніше пізнання об'єктивних законів розвитку і функціонування соціальних організацій і спільностей людей, визначають шляхи, форми використання нагромаджених знань на практиці.

Теоретичні та емпіричні дослідження як типи дослідницької діяльності розрізняють предметом дослідження.

На теоретичному рівні застосовують методи ідеалізації, мисленевого експерименту, метод історичний, логічний, тавтологічний; методи сходження від абстрактного до конкретного, аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний використовуються як методи побудови теорії. Особливості предмета дослідження фіксують в засобах пізнання. У

структуру теоретичного знання входять різновиди теоретичних моделей приватного характеру, абстрактні теоретичні об'єкти, а також розвинуті наукові теорії, що включають фундаментальні теоретичні закони як головний елемент. Наприклад, закони діалектики або теоретичні закони і моделі, що характеризують окремі види механічного руху і закони ньютонівської механіки. Завданням теоретичних досліджень є пізнання об'єктивних соціальних законів в їх «чистому вигляді». Соціологічні теорії дозволяють передбачити віддалені перспективи соціального розвитку.

Емпірична соціологія з'явилась разом з теоретичною, але самостійною стає лише на початку ХХ ст. як специфічна галузь соціологічних досліджень з особливими традиціями і логікою розвитку. Хоча ця роль у становленні соціології як науки високо оцінена з перших кроків, організація і проведення емпіричних соціологічних досліджень обумовлена насамперед потребами суспільства.

Емпірична соціологія – це комплекс соціологічних досліджень, орієнтованих на збір і аналіз конкретних даних щодо фактів громадського життя з використанням спеціальних методів (опитувань, анкетування, інтерв'ювання і статистичних методів та ін.).

Усередині **емпіричної соціології** виділяють дві галузі – **академічну і прикладну (конкретно-соціологічні дослідження).**

Завдання академічної полягають в створенні системи наукового знання про окремі галузі і явища громадського життя (соціології сім'ї, молоді, політики, культури, освіти, релігії тощо), що використовують як основи конкретно-соціологічних досліджень (прикладних).

Прикладні емпіричні дослідження (конкретно-соціологічні дослідження) на відміну від академічних, спрямовані на вирішення чітко визначених практичних завдань і безпосередньо пов'язані з виконанням функцій соціальної інженерії.

Конкретно-соціологічні дослідження ніби надбудовують над теоретичними і пропонують застосування емпіричних методів пізнання, збір та обробка даних.

Конкретно-соціологічні дослідження викликані потребами соціальної практики, тому що без них важко будувати нове суспільство. Із початком трансформації українського суспільства потреба розробляти методологію, методику та техніку конкретно-соціологічних досліджень постала ще гостріше. Сучасну форму конкретно-соціологічних

досліджень, де чітко виділяють етапи програмування, збору даних, неправильно розглядати як єдино можливу. Необхідно враховувати досвід їх попереднього розвитку. На відміну від емпіричних досліджень, конкретно-соціологічні дослідження дозволяють одержати більш повне і всебічне знання, в якому зовнішні характеристики соціальних процесів зрозумілі як прояв глибинних закономірних зв'язків.

Соціологічне дослідження визначаємо як систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних рішень, пов'язаних між собою з єдиною метою: отримати достовірні дані про ті соціальні явища або процеси, що вивчають, про тенденції або суперечності їх функціонування і розвитку, щоб ці дані використати в практиці соціального управління різноманітними галузями суспільного життя.

12.1. Програма конкретно-соціологічного дослідження та її структура.

Нехтування виробленням програми конкретно-соціологічного дослідження у кінцевому підсумку призводить до нерационального використання грошей і зусиль, втрати часу, одержання спотвореної або викривленої картини явища, яке досліджують, і загострення проблемної ситуації (наприклад, вибух конфлікту у трудовому колективі, страйк або стихійний бунт). Тому до такої, на перший погляд, копіткої дослідницької роботи треба поставитися надзвичайно уважно, оскільки від неї залежить безпосередній результат. Отже, програма конкретно-соціологічного дослідження є обов'язковим вихідним документом; її розробка дає змогу чітко з'ясувати стратегію і тактику соціологічного аналізу виявленої проблеми, забезпечити всебічність охоплення проблемної ситуації і достовірність одержаних даних.

Програма конкретно-соціологічного дослідження має відповідати певним вимогам. Українські соціологи називають декілька таких вимог, серед них:

- ясність і чіткість програми (усі її положення повинні бути чіткі, а елементи – продумані відповідно до логіки дослідження і ясно сформульовані, інакше учасники дослідження можуть втратити спільну мову і потребуватимуть зайвих витрат часу на уточнення відповідей щодо різних питань);

- **логічна послідовність** усіх ланок програми (не можна братися за розробку робочого плану без попереднього формулювання мети і завдань дослідження тощо);

- **збалансованість** $\square \square < \text{з}$ програми (на перший погляд, це суперечить попередній вимозі; але на практиці, у міру розробки програми або при появі нових, непередбачених обставин слід повертатися до вже сформульованих положень і вносити в них корективи).

Програма конкретно-соціологічного дослідження містить три розділи: методологічний, методичний та організаційно-технічний.

Методологічний – дає змогу формулювати і обґрунтувати проблему – наукову і практичну, визначити мету і завдання дослідження; зафіксувати висхідне уявлення про об'єкт і предмет, формулювання гіпотез.

Методичний – формує стратегічний план дослідження, містить обґрунтування, розрахунок і планування розміщення вибірки, визначає основні методи збирання і аналізу даних; орієнтує проводити порівняльний аналіз одержаних результатів аналогічних досліджень.

Організаційно-технічний – забезпечує написання робочого плану соціологічного дослідження, порядок роботи дослідницьких підрозділів, розподіл людських та фінансових ресурсів тощо, тобто розробляє чітку систему розподілу праці між всіма членами дослідницької групи; полегшує контроль за ходом дослідження.

При визначенні методів соціологічного дослідження стосовно поставленої соціальної проблеми слід узяти до уваги низку суттєвих моментів:

- **швидкість та економічність** дослідження не повинні досягатися за рахунок зниження якості даних;

- **жоден метод не є універсальним і має свої, чітко окреслені, пізнавальні можливості.** Тому не існує узагалі «добрих» чи «поганих» методів; є методи, адекватні або неадекватні (тобто відповідні і невідповідні) поставленій меті і завданням;

- **надійність методу** забезпечується не лише його обґрунтованістю, а й дотриманням правил його застосування.

Безпосереднім стимулом для проведення практично орієнтованого соціологічного дослідження звичайно виступає та чи інша **соціальна проблема** або проблемна ситуація, що стосується певних груп людей, їх інтересів і потребує вирішення.

Для організаторів соціологічного дослідження соціальна проблема виникає як стан знання про суперечність даних щодо якісних і кількісних змін, тенденцій розвитку певного явища. Наприклад, селяни віддали свій пай в оренду двом фермерам. Кадастр землі однаковий, але один фермер дає за пай більше сільськогосподарської продукції, а інший менше. Яку роль повинна відігравати державні інституції у цьому процесі? Кому повинні вони допомагати: пересічним людям чи фермерам, якщо останнім, то кому саме? А якщо після завершення дії орендного договору селянин захоче сам обробляти землю, а його поле знаходиться всередині інших пайів? Як до нього проїхати? Чи можливий обмін паями? Звичайно, ці питання можна врегулювати законом. Але якщо опитати селян, вивчити думку всіх зацікавлених осіб, то чи можна прийти до консенсусу?

Мета і завдання дослідження. Аналіз будь-якої проблемної ситуації можна провести в теоретичному або прикладному напрямках в залежності від мети дослідження. Мета дослідження може бути сформульована як теоретична. Тоді при підготовці програми основну увагу приділяють теоретичним і методологічним питанням: вивчення наукової літератури з проблем, що поставлена, побудові концептуального бачення предмета дослідження тощо. У даному випадку об'єкт дослідження визначаємо після того, як виконана попередня теоретична робота.

При постановці прикладних практичних завдань, перш за все, визначається, які конкретні цілі ставляться дослідником, після чого за допомогою наукової літератури з'ясовується: чи нема типового розв'язання цих завдань, віднаходяться варіанти аналогічних рішень стосовно до конкретних умов.

Мета – це визначення загальної спрямованості дослідження, його очікуваний кінцевий результат. Для більш чіткого з'ясування шляху досягнення мети в програмі на основі мети розробляють систему основних і неосновних завдань дослідження. Як головне завдання може виступати і теоретичне, і практичне завдання, а залежить це від сутності замовлення на дослідження.

Завдання дослідження – це сукупність конкретних цільових установок, в яких формулюються вимоги до аналізу і зняття проблеми, це свого роду сходинки для сходження до мети. Іншими словами, для досягнення вказаної мети треба розв'язати завдання такого ґатунку:

- теоретично інтерпретувати.....; – описати явища.....;
- класифікувати групи; – дослідити взаємодію
- показати ефективність; – розкрити

- виявити сутність; – вивчити.....;
- проаналізувати; – узагальнити.....

Об'єктом соціологічного дослідження на емпіричному рівні рефлексії можуть виступати діючі трудові колективи, соціальні групи, спільноти, або функціонуючі соціальні інститути. Тому популярною в літературі є думка, що в широкому сенсі слова об'єктом дослідження виступає генератор певної соціальної проблеми – зазвичай, це люди, об'єднані у спільноти різного типу, а також їхня діяльність, або їх результати. Говорячи, наприклад, про конфлікт у трудовому колективі, ми маємо на увазі конкретні професійні, статеві, вікові, освітні групи робітників та представників адміністрації. У нашому випадку це можуть бути робітники якогось цеху, бригади, дільниці, з одного боку, і майстри, начальників цехів, завідувачі відділів та служб підприємства – з другого.

Проте визначення об'єкта наукового дослідження загалом та соціологічного зокрема, передбачає фіксацію низки його основних ознак:

- просторової (країна, регіон, місто, підприємство тощо);
- часової (період і строки проведення соціологічного дослідження);
- галузевої (вид діяльності, що вивчають, наприклад – промисловість, комерція, освіта, медицина тощо). Але зазначене хоч і є важливими обставинами, але не є вичерпувальними. Справа в тому, що системне бачення теорією пізнання об'єкта дослідження фіксує загальне в пізнавальній діяльності людини безвідносно до її різновиду – наукова чи художня, спеціалізована чи повсякденна. Базовими методологічними принципами є такі: об'єктивність (визнання існування реальності незалежно від свідомості та волі суб'єкта пізнання); пізнаваність об'єкта; активність відображення; діалектики; практики; історизму та конкретності істини.

Предмет дослідження – найбільш суттєві сторони об'єкта дослідження, що характеризують протиріччя, ті або інші ідеї, властивості, характеристики об'єкта, пізнання яких необхідно для подолання проблемної ситуації. Один і той же об'єкт (наприклад, робітники) може вивчатися з позицій різних наук, тобто проблемних ситуацій і, отже, це передбачає розмаїття предметів. Якщо дослідника цікавлять лише форми відпочинку робітників якогось підприємства, тоді об'єкт дослідження – робітничий колектив, а предмет дослідження, наприклад, – форми відпочинку.

Гіпотеза в конкретно-соціологічному дослідженні – це наукове припущення, що висувають як засіб можливого пояснення рис певних

соціальних явищ і процесів, котре треба підтвердити або спростувати. У методологічному плані гіпотеза служить з'єднувальною ланкою між теоретичною концепцією та емпіричною базою дослідження, її висувають для перевірки тих залежностей, що внесені до теоретичної схеми і без вивчення яких завдання дослідження не розв'язати. У цьому сенсі гіпотеза є своєрідним прогнозом їх очікуваного розв'язання, який може і не виправдатися, що не применшує її цінності. Важливим, є те, що її висунення дає змогу зробити обґрунтований перехід від теоретичних понять до емпіричних даних. Приклад гіпотез:

- пенсіонери в першу чергу оплачують комунальні послуги, а потім купують продукти харчування;
- підприємці приховують свої прибутки у зв'язку з високими податками;
- студентська молодь має намір одружитись після того, як зможе самостійно забезпечити себе матеріально;
- прості віруючі конфесій УАПЦ і УПЦ (КП) не будуть виступати проти їх об'єднання.

Глосарій (словник) – дати визначення поняттям, що використовували в перебігу дослідженні.

12.2. Вибірка у соціологічному дослідженні.¹

Використання вибірки у соціологічному дослідженні не можливе без опанування таких термінів, як *«генеральна сукупність»*, *«вибіркова сукупність»*, *«одиниця відбору»*, *«одиниця спостереження»*, *«репрезентативність»*, *«помилка репрезентативності»* тощо.

Під *«основою вибіркою»* мають на увазі принцип, за яким утворено перелік усіх елементів генеральної сукупності, з якої відбирають одиниці спостереження, іншими словами це – *«принцип генезису одиниць спостереження»*.

Отже, на прикладі вивчення такого об'єкта як громадська думка чи електоральні настрої, очевидно, що для їх досліджень як генеральна сукупність виступає множина джерел щодо думки громади, настроїв людей чи електоральної поведінки та їх чинників. Масивом джерел мають виступати громадяни України як потенційні виборці при кожних

¹ Виклад теми зроблено за допомогою М.М. Чурилова, автора книги *Типологія і проектування вибіркового соціологічного дослідження (рос. мовою. – К.: Факт, 2008. – 366 с.)*, матеріал з котрої використано за згодою автора.

нових виборах, так і масив експертів – знавців зазначеної поведінки та чинників тощо, або масив документів стосовно громадської думки. Тепер очевидно, що популярне в посібниках визначення вибіркової сукупності є хибним, а саме: «Це частина населення, яка зазнає опитування, з тим, щоб одержані результати можна було поширити на досліджуване населення загалом. Це – кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності. Вона нібито є моделлю генеральної сукупності», бо є частковим та суперечить наведеному нами загальному визначенню генеральної сукупності. Населення не завжди є масивом джерел знань про об'єкт. Тому, інші популярні міркування про те, що об'єкт дослідження може бути кількісно невеликий (300-500 одиниць) або десятки і сотні людей, що мешкають по території країни недоречні.

Не треба плутати об'єкт (як уже було наведено приклад), наприклад, електоральну поведінку з носіями знань (тобто генеральну сукупність) про цю поведінку та її чинники. Тобто, очевидно, що генеральна сукупність це множина джерел щодо електоральної поведінки та її чинники. Масивом джерел можуть виступати як громадяни України як потенційні виборці при кожних нових виборах, так і масив експертів – знавців зазначеної поведінки та чинників, а також масив документів щодо зазначених об'єктів.

Процес формування вибіркової сукупності (надалі – вибірка) незалежно від того, використовуємо схему одноступеневого або багатоступеневого відбору, можна досить повно охарактеризувати, використовуючи такі ознаки: 1) число ступенів відбору; 2) тип виділених об'єктів репрезентації на проміжних ступенях відбору, 3) спосіб районування виділених на проміжних ступенях відбору об'єктів репрезентації; 4) спосіб відбору об'єктів репрезентації та одиниць спостереження на кожному ступені; 5) обсяг вибіркової сукупності (кількість одиниць спостереження) Перші чотири ознаки утворюють тип вибірки як процес відбору одиниць спостереження, п'ятий (обсяг вибіркової сукупності) дозволяє розрізняти вибірку всередині самого типу за кількістю одиниць спостереження. Визначимо і розглянемо більш детально кожну з виділених вище ознак.

12.2.1. Ступінь відбору.

Розглянемо два таких терміна, як об'єкт репрезентації й одиниця спостереження Об'єктами репрезентації ми будемо називати елементи вибіркової сукупності, що виступають як територіальні спільноти чи

організацій, в яких, в свою чергу, концентруються одиниці спостереження. Одиницями спостереження називаємо елементи сформованої вибіркової сукупності, що безпосередньо служать джерелом даних. Як об'єкти репрезентації, так і одиниці спостереження представляють собою такі соціальні об'єкти, що володіють характеристиками, істотними для пізнання предмета конкретного дослідження. Об'єкти репрезентації й одиниці спостереження можуть як збігатися, так і відрізнятися. Будемо називати вибірку одноступеневою тільки тоді, коли на першій же ступені відбору об'єкти репрезентації й одиниці спостереження будуть збігатися. Дослідник далеко не завжди може скористатися одноступеневою вибіркою. Цьому перешкоджають дві дуже серйозні обставини: по-перше, значні труднощі представляє складання повних списків одиниць спостереження для великомасштабних досліджень, по-друге, при одноступеновому відборі одиниці спостереження «розпорошені» на великій території, що значно ускладнює організацію обстеження і багаторазово збільшує витрати на його проведення. Практично всі відомі великомасштабні соціологічні дослідження здійснені на основі багатоступеневої вибірки, що цікава нам тим, що на всіх її ступенях здійснюють відбір об'єктів репрезентації, а спостереження одиниць проводять на останньому шаблі чи ступені. Тому не потрібно знання всіх одиниць спостереження з генеральної сукупності. Списки одиниць потрібні тільки на останньому шаблі відбору. Необхідність багатоступеневого відбору викликана, як правило, відсутністю знання про одиниці спостереження по всій генеральній сукупності. При багатоступеновому відборі для організації першого ступеня достатньо мати дані про розподіл ряду важливих для нас ознак про об'єкти репрезентації на першому шаблі. Для організації другого ступеня необхідна дані про об'єкти репрезентації, відібраних на першому шаблі.

Багатоступенева вибірка на відміну від одноступеневої припускає, що для кожного ступеня відбору відбирають різні проміжні об'єкти репрезентації, що співвідносять за правилом «матрьошки» (наприклад, країна – область – район – мікрорайон – квартал – будинок – квартира – родина). Багатоступеневий відбір, заснований на відборі так званих природних одиниць (регіони, політико-адміністративні одиниці, підприємства, установи, навчальні заклади тощо), має більшу економічність, аніж відбір одноступеневий. Крім того, при такому способі проведення вибіркового обстеження може бути полегшено скороченнями територіальних кордонів обстеження, а також й іншими спрощеннями. Проте

багатоступенева вибірка має недоліки, бо похибки, допущені в процесі організації наступних ступенів, вже ніяк не можна відкоригувати. Якщо припустити, наприклад, що перший ступінь охоплює неповну кількість одиниць, до того ж неоднорідних по відношенню одна до одної (щодо мети дослідження), то в підсумках дослідження можуть виникнути значні спотворення. При формуванні багатоступеневої вибірки необхідно, перш за все, переконатися, чи не утворилися помилки зсуву, що являють собою найбільш поширений різновид помилок в соціологічному дослідженні. При цьому слід врахувати, що помилки репрезентативності майже неможливо визначити для багатоступеневої вибірки. При багатоступеневій вибірці ускладненим є обчислення навіть теоретичних помилок репрезентативності, до того ж значно зростає величина помилок репрезентативності в порівнянні з одноступеневою вибіркою, оскільки ці помилки автоматично з'являються на кожній ступені відбору.

12.2.2. Типи виділених об'єктів репрезентації та спосіб їх районування на проміжних ступенях відбору.

На кожній ступені відбору виділяють різні проміжні об'єкти репрезентації, що в більшості випадків є «природними одиницями», тобто такими, як адміністративні райони, населені пункти, підприємства, установи, цехи, академічні групи, бригади тощо. Виділяють два типи об'єктів репрезентації. До першого типу об'єктів віднесемо країну, область, район, різні види населених пунктів, сільради тощо), до другого – промислові об'єкти – підприємства, установи, навчальні заклади тощо. Кожний проміжний рівень відбору має процес виділення об'єктів репрезентації, починаючи з їх угруповання за певними ознаками в типологічні групи, з яких потім виділяють різними способами один або декілька найбільш типових представників. Під способом районування виділених на проміжних ступенях відбору об'єктів репрезентації будемо розуміти алгоритм або метод типологізації об'єктів репрезентації або одиниць спостереження в типові групи, з яких потім відбирають найбільш типових представників, характерних для даної групи. Показовою, навіть класичною є структура процесу формування вибірки на прикладі вивчення сукупності сільських поселень однієї з областей Західного Сибіру, проведеного новосибірськими соціологами під керівництвом Т. І. Заславської та викладене в книзі «Развитие сельских поселений» (М., 1977, с. 65-74).

У цьому дослідженні була використана ієрархічна (треступенева) схема відбору об'єктів з організацією ступенів за територіальним принципом: I ступінь – відбір сільських районів; II ступінь – відбір сільрад; III ступінь – відбір сільських сімей. Таким чином, об'єктами репрезентації на першій і другій ступенях відбору були природні утворення, що, за наведеною класифікацією, належать до першого типу. Даними, на основі чого сільські райони були розділені на групи, слугували матеріали про загальну чисельність сільського населення району, про частку колгоспних дворів у загальній чисельності сільських дворів, про відносне сальдо міграції населення за шість років, що передували дослідженню, про віддаленість райцентру від обласного центру і найближчої залізничної станції (всього п'ять ознак). При розподілі сільрад на групи використовували шість ознак: загальна чисельність населення, частка колгоспних дворів, середня чисельність населення на одне поселення сільради, віддаленість центру сільради від обласного та районного центрів, а також від найближчої залізничної станції. Вибір їх проводили з урахуванням двох вимог: відповідні дані повинні фіксуватися державною статистикою і бути істотною з точки зору поставлених цілей та завдань дослідження. Відбір районів на першому етапі і сільрад на другому проводили за однією і тією ж схемою: за допомогою алгоритму класифікації ці об'єкти розбивали на задане число груп. Типовим представником кожної групи вважали той район (або сільраду), що був найбільш «близький» до всіх районів (сільрад) відповідної групи. Наведені методи та алгоритми типологізації можна класифікувати по-різному, бо залежно від цілей типологізації в основу класифікації вибирають різні ознаки.

Жодна відома нам класифікація не претендує на повноту і закінченість, однак знання про неї сприяє завершенню формувань уявлень щодо структурування вибіркового процесу. Можна виділити декілька найбільш загальних видів описаних алгоритмів і методів типологізації. До першого виду належать всі методи, засновані на застосуванні методу автоматичної класифікації об'єктів дослідження. Другий вид об'єднує всю сукупність методів, пов'язаних послідовно із застосуванням факторного і кластерного аналізів, завдяки яким в подальшому проводять типологізацію об'єктів дослідження. Третій вид описує низку методів змістовного аналізу ознак (що, зрозуміло, не виключає використання статистичних методів, заснованих на взаємозв'язку числа шарів з оцінкою дисперсії базового ознаки або з

величиною витрат на проведення дослідження). Надалі домовимося вважати дві вибірки подібними тільки в тому випадку, якщо будуть тотожні не тільки всі характеристики, що описують структуру процесу формування вибіркової сукупності, але й набори ознак, на підставі яких відбувається районування об'єктів репрезентації на проміжних ступенях відбору. В іншому випадку, застосування одних і тих же алгоритмів і методів типологізації може призвести (на практиці частіше за все і призводить) до того, що в типові групи всякий раз об'єднують різні об'єкти репрезентації. Таким чином, незважаючи на те, що структура вибіркового процесу виглядає незмінною, в кінцевому підсумку створена буде вибірка сукупність, що складається з якісно відмінних об'єктів репрезентації на передостанній ступені відбору.

12.2.3. Спосіб відбору об'єктів репрезентації та одиниць спостереження.

Тепер пропонуємо хоч і більш складну класифікацію типів і видів відбору (тобто відбори будуть класифікуватися не по одному, а по декількох підставах), але більш популярну. На першому етапі класифікації основним критерієм розрізнення існуючих типів відбору буде слугувати спосіб виділення одиниць відбору. Це дозволить виокремити три типи відбору: суцільний, випадковий і не випадковий (спрямований).

Під суцільним розуміємо відбір, в процесі якого всі одиниці сукупності піддаються обстеженню, або всі об'єкти репрезентації переходять на наступний щабель відбору. Під випадковим відбором одиниць сукупності будемо розуміти відбір, при якому кожна одиниця генеральної сукупності буде мати рівну або майже рівну ймовірність потрапити у вибірку сукупність. Невипадковим (спрямованим) будемо називати відбір, при якому одиниці вибіркової сукупності відібрані направлено. Випадкові і не випадкові типи відборів мають кілька видів і різновидів. Коротко охарактеризуємо кожен вид і різновид відбору.

12.2.3.1. Гніздовий відбір.

Під гніздом в соціологічній літературі розуміють той проміжний об'єкт дослідження, який відбирають на кожній ступені і служить вихідною сукупністю для подальшого відбору. Гніздами можуть слугувати різні одиниці відбору, починаючи з таких великих як регіон чи область, місто, район і закінчуючи виробничими бригадами, сім'ями тощо. Використання гнізд суттєво ускладнює методику вибіркового обстеження

перш за все тому, що вивчення одиниць дослідження, що належать одному і тому ж гнізду, дає істотно меншої варіативності даних, ніж вивчення тієї ж кількості одиниць, розміщених в різних гніздах.

При поділі генеральної сукупності на гнізда необхідно звернути увагу на наступні обставини: 1) кожен елемент генеральної сукупності може належати тільки одному гнізду, 2) гнізда повинні бути між собою, по можливості, однорідними по ряду індикаторів, 3) самі гнізда (подібно генеральній сукупності) повинні мати неоднорідну структуру за цими ж індикаторами. Таким чином, гніздова вибірка представляє собою пряму протилежність районування, що вимагає, аби виділені страти мали однорідний склад, але між собою значно різнилися. Гніздовий відбір має суттєві організаційні переваги як перед ймовірнісним, так і перед районуванням відбором. Легше зробити відбір і вивчення декількох колективів, бригад, цехів тощо, що знаходяться в одному місці, ніж декількох сотень просторово розкиданих респондентів.

Надалі, кажучи про властивості гнізд, ми все це автоматично будемо переносити на об'єкти репрезентації. Відзначимо, однак, що термін «об'єкт репрезентації» ширше, ніж «гніздо».

У більшості випадків генеральній сукупності властиве чітке природне розчленування на гнізда (хоча можливі також і «штучні» гнізда). Оскільки респонденти не відриваються від свого безпосереднього соціального оточення, з'являється можливість й аналізу середовища, в якому існують респонденти, чи факторів, що впливають на умови їх діяльності.

Ефективність гніздового відбору багато в чому залежить від того, які саме структурні одиниці обрані як гнізда. Особливе значення має співвідношення числа відібраних гнізд і обсягу вибірки з кожного гнізда. За інших рівних умов краще (а це очевидно зі сказаного вище) збільшувати число гнізд, що включають у вибірку, і в зв'язку про цим зменшувати обсяг вибірки з кожного гнізда. Звісно, конкретні співвідношення між параметрами проекту вибірки залежать від організаційних можливостей і наявних ресурсів.

Зазначимо, що великі гнізда мають більш високу дисперсію, тому при інших рівних умовах вони володіють певними перевагами над дрібними. Використання великих гнізд супроводжується меншими матеріальними витратами та витратами часу, аніж дрібних гнізд. Однак застосування великих гнізд вимагає найчастіше виділення всередині гнізда нових стадій відбору, що ускладнює проведення дослідження та

збільшує загальну помилку вибірки за рахунок помилок, що виникають на нових рівнях. Ще більш важливим є та обставина, що дрібні гнізда можна розмістити на більш великій території і врахувати в більшій мірі специфіку різних регіонів. У дослідженнях, де число гнізд невелике, ймовірнісний відбір гнізд не завжди доцільний. Більш ефективний відбір гнізд, об'єднаних за типами (області, міста, райони тощо) в окремі страти.

12.2.3.2. Систематичний відбір.

У соціологічній та статистичній літературі систематична (її ряд вчених і дослідників також називають «механічною» або «псевдоймовірною») вибірку розглядають як спрощений варіант ймовірнісного відбору. В основу вибірки, як правило, покладені різні списки, як правило алфавітні, картотеки тощо. Відбір одиниць здійснюють через один і той же інтервал (крок) у висхідному алфавітному або пронумерованому списку, причому перший номер у списку бажано визначати випадковим чином або особливим, заздалегідь обумовленим способом.

Для систематичної вибірки відбір подальшого члена залежить від відбору попереднього члена, в той час як при випадковій вибірці такої залежності немає взагалі. Застосування систематичної вибірки зазвичай не обґрунтовано науково виправдовують тим, що порядок перерахування елементів відбору в списках можна розглядати як більш-менш випадковий або тим, що ознака, за якою впорядкований список, ніяк не стосується самого предмету дослідження. Надалі систематичну вибірку ми будемо розглядати як різновид випадкової, але не ймовірнісної вибірки. І хоча систематична вибірка не є суворо ймовірнісною (бо є лише одним з різновидів випадкового відбору), при систематичній вибірці зазвичай використовують розрахункові формули ймовірнісної вибірки. Це, звісно, зручно, а умоглядно пояснюють тим, що середня помилка репрезентативності для систематичної вибірки (якщо не виключені можливості помилки, що залежить від періодичного характеру досліджуваного об'єкта) не перевищує або принаймні дорівнює помилці для ймовірнісної вибірки.

Систематична вибірка – одна з найбільш поширених, бо є, мабуть, найпростішою. По-перше, вона значно простіше, ніж ймовірнісна, що передбачає наявність у дослідника певного вміння користуватися таблицями випадкових чисел, а також можливість надати кожному елементу генеральної сукупності окремий номер – можливість

«пронумерувати» генеральну сукупність. По-друге, систематична вибірка – економна і зручна для формування вибіркової сукупності, хоча можлива поява в вибірковій сукупності помилок зсуву, оскільки списки одиниць спостереження, що використовують часто містять певні тенденції коливання. В одних ситуаціях наявність певних тенденцій у формуванні списків допомагає поліпшити вибірку за рахунок наближення систематичного відбору до статусу районованого. Наприклад, ми формуємо вибірку сукупності для вивчення громадської активності студентів у ВНЗ за допомогою систематичного відбору респондентів із загального списку студентів, що складений не за алфавітом, а по факультетах і курсах. При такому відборі ми збережемо пропорційне представництво студентів з усіх курсів та факультетів. Можна стверджувати, що в вибірковій сукупності в тих же пропорціях, що і в генеральній сукупності, збережено основні соціально-демографічні ознаки. Такий систематичний відбір близький до районованого відбору і тому в ряді випадків помилки репрезентативності при систематичних відборах можуть бути меншими, аніж при ймовірнісному. Однак, якщо в складеному списку елементів генеральної сукупності є періодичність, яка співпадає з кроком систематичного відбору, то в даному випадку відбудеться зміщення результатів і виникне небезпека появи систематичних помилок.

Існує ряд прийомів і методів, що дозволяють повністю усунути систематичні помилки зсуву або принаймні звести їх до мінімуму. Перш за все, слід вказати на необхідність використання таблиць випадкових чисел для вибору першої одиниці відбору. Застосовують також прийом, що полягає у зміні початкової одиниці через певне число інтервалів. Можна також вибрати на початку списку кілька висхідних одиниць та здійснити відбір через однакові або різні інтервали, як би паралельно.

12.2.3.3. Квотний відбір.

Найбільш поширеною з множини спрямованих (невипадкових) методик формування вибіркової сукупності є квотний відбір, що відрізняємо від випадкових методик кількома ознаками. Квотний відбір, на відміну від ймовірнісного (як одного з видів випадкового відбору), передбачає наявність статистичних даних по ряду істотних характеристик генеральної сукупності або ознак корелюючих з ними. Відповідно до складу генеральної сукупності встановлюють квоти для певних істотних ознак (в основному – соціально-демографічних). Таким чином, прагнуть

домогтися адекватності структури вибіркової і генеральної сукупностей. Інтерв'юер, отримуючи завдання опитати заплановану кількість одиниць за квотою, сам (!!!) здійснює вибір одиниць, що включає у вибірку. У такому направленому відборі і полягає головна недосконалість даного методу.

При квотному відборі обсяг вибіркової сукупності формують заздалегідь з урахуванням попередніх даних про генеральну сукупність. Як показує практика, величина цих даних відносно стійка, а залежить від цілей дослідження і базується на підставі ретельно відпрацьованої методики. Загальною рисою як ймовірного, так і квотного відборів є труднощі, що виникають при виділенні істотних характеристик об'єкта дослідження. Джерело цих труднощів полягає в недостатній вивченості об'єкта дослідження з точки зору питання, що цікавить дослідника. Щоб уникнути цих труднощів, у відборах зазвичай беруть хоча й несуттєві, але тісно зкорельовані з ними ознаки.

Для квотного відбору вибірка сукупність створюється як репрезентативна теоретично: її структура і обсяг задають відповідно до структури і об'єму генеральної сукупності. Реалізація квотного відбору, як і ймовірного, залежить від правильності організації процесу відбору одиниць дослідження, але на відміну від останнього тут правильність відбору одиниць дослідження залежить не від випадкових обставин, а від свідомої, цілеспрямованої діяльності інтерв'юерів. Ступінь репрезентативності квотних відборів підвищується прямо пропорційно ступеня стійкості характеристик, за якими задають квоти. Тому до використання статистичних даних необхідно ставитися з особливою обережністю.

Критика квотного методу викликала до життя успішні спроби його удосконалення, що передбачають включення в квотний відбір елементів ймовірнісної вибірки, застосування квотного відбору в багатовступневої вибірці. У першому випадку мається на увазі, що інтерв'юер втрачає своє колишнє вільне ставлення до пошуку респондента з потрібним поєднанням ознак. Як і при випадковому відборі, він отримує список осіб, з якими він повинен вступити в контакт. Інтерв'ю він проводить тільки з тими респондентами, які виявилися носіями потрібного поєднання параметрів вказаних ознак. У ряді випадків інтерв'юер отримує схему відбору респондентів безпосередньо перед опитуванням. Завдяки цим нововведенням переваги квотною вибірки певною мірою поєднуються з чеснотами ймовірного відбору. У другому випадку

квотну вибірку застосовують тільки на останньому щаблі відбору. На всіх попередніх ступенях використовують звичайні процедури випадкової районованій вибірки. Така стратегія забезпечує так звану самозважену вибірку (пропорційне, по відношенню до генеральної сукупності, представництво одиниць спостереження) по найважливішим ознакам, використаних при виділенні ступенів, і тому ризик, пов'язаний із квотним відбором, помітно зменшується. У той же час обсяг вибірки помітно скорочується.

Дослідницькі компанії, які регулярно проводять масові соціологічні чи маркетингові опитування, розробили ряд правил для відбору інтерв'юерами респондентів, що не тільки обмежують суб'єктивний фактор в роботі інтерв'юерів, але і надають квотному відбору елементи випадковості в справі пошуку респондентів.

Так, наприклад, пошук респондентів інтерв'юерами обмежується в рамках житлового фонду певної вулиці. Якщо на цій вулиці інтерв'юеру належить опитати 14 респондентів, то він спочатку повинен визначити загальну кількість житлових будинків, що знаходяться на даній вулиці. Наприклад, на цій вулиці знаходяться 30 багатоквартирних будинки. Існує ще кілька обмежень для інтерв'юера в пошуку респондентів. По-перше, в багатоквартирному будинку, в якому знаходиться не більше 100 квартир, інтерв'юер має право опитати не більше 2 респондентів. По-друге, в кожній квартирі опитується не більше 1 респондента. Тому, враховуючи ці обмеження інтерв'юер повинен на заданій вулиці провести опитування в 7 житлових будинках. Крок відбору будинків визначається як ціла частина приватного від ділення:

$$[h] = N/n,$$

де h – крок відбору, N – загальне число будинків на даній вулиці, а n – число респондентів, яких інтерв'юеру необхідно опитати. Номер першого будинку, в якому починається опитування респондентів визначається досить просто: $h/2$, якщо h – парне, або $(h+1)/2$, якщо h – непарне.

Номер першої квартири в кожному відібраному для опитування будинку, що має відвідати інтерв'юер для пошуку респондентів з необхідними йому ознаками, також визначають за досить жорсткими правилами – загальне число квартир в даному будинку поділити, наприклад, на три або сім. Отримане в результаті поділу ціле число і означає номер першої квартири, що має відвідати інтерв'юер для пошуку респондентів в даному житловому будинку. Така, досить «жорстка» схема

пошуку і відбору респондентів при використанні квотного відбору усуває суб'єктивність в роботі інтерв'юерів і знімає ряд негативних моментів у використанні такого виду відбору респондентів.

12.2.3.4. Стихійний відбір.

Одним з різновидів не випадкового відбору є стихійний відбір. При побудові вибіркової сукупності методом стихійного відбору дослідник не має можливості забезпечити відповідність вибіркової сукупності і вихідної сукупності за всіма ознаками, що характеризує одиницю спостереження або об'єкт репрезентації. Основними факторами, що визначають суть стихійного відбору, є готовність дослідника мати справу з максимально доступними для нього одиницями сукупності (фактор доступності) і його прагнення гарантувати в умовах обмежених ресурсів вихід на ті одиниці сукупності, які володіють очікуваними ознаками (фактор цілеспрямованості). Перший фактор означає, що організатор дослідження готовий погодитися з тим, що рішення про включення до вибірки належить потенційному респонденту. Другий фактор припускає, навпаки, що зазначене рішення належить досліднику.

Прикладами опитувань, що проводяться за допомогою стихійного відбору, можуть служити дослідження маятникової міграції населення. Опитування респондентів, як правило, проводиться в електропоїздах, автобусах тощо. Для інтерв'юерів важливий тільки факт приналежності даного респондента до спільноти «трудова мігрантів». Соціально-демографічні характеристики респондента цікавлять інтерв'юера вже в процесі опитування. Часто дослідника змушують вдаватися до «послуг» стихійного відбору важливі обставини. Одне з них – обмежені ресурси, якими володіє дослідник, і котрі далеко не завжди дозволяють йому досягти необхідної виразності в сформованій сукупності. Друга обставина має відношення до етичних принципів. Участь в опитуванні або експерименті є добровільним, що обмежує коло респондентів. Часто інший відбір неможливо провести по суто технічним причинам, бо дослідник нічого не знає про основні параметри генеральної сукупності і лише за допомогою стихійного відбору респондентів можливо окреслити абрис генеральної сукупності. Третя обставина, на наш погляд, найсуттєвіша – це непрофесійність дослідницького колективу. Методика стихійного відбору здається досліднику найкращим варіантом для реалізації схем випадкового відбору та пошуку респондента «випадковим» чином.

Існує кілька різновидів стихійного відбору.

1. Так званий «відбір першого зустрічного». Інтерв'юер проводить опитування тих респондентів, яких він зустрів, яко би випадково, на вулицях або в інших багатолюдних місцях населеного пункту. Але при організації такого відбору велике значення має час і місце проведення опитування, бо в різний час і в різних місцях дослідник стикається з різними категоріями респондентів. Між тим, при такому відборі дослідник несвідомо керується почуттями особистої симпатії чи антипатії, міркуваннями зручності тощо.

2. Відбір «собі подібного». Дослідник підбирає для опитування або спостереження респондентів зі свого оточення. При такому відборі вибіркова сукупність буде зміщена в порівнянні з вихідною сукупністю по одному або ряду суттєвих ознак.

3. Пресове та поштові опитування – це опитування, проведені за допомогою анкет, опублікованих у пресі, або анкет розісланих поштою конкретній особі з проханням самостійно заповнити анкету та надіслати її назад дослідникам. При таких опитуваннях рішення про включення до вибірки приймають самі респонденти, що докорінно змінює трактування отриманих даних, оскільки в опитуванні бере участь найбільш соціально активна їх частина.

4. Відбір респондентів методом «снігової кулі» в основному застосовують тоді, коли інтерв'юерам дуже важко відшукати необхідного за квотами опитуваних. Це можуть бути, наприклад, респонденти дуже рідкісних професій або експерти вищої кваліфікації. В цьому випадку, інтерв'юеру необхідно знайти одного респондента з необхідними йому параметрами, опитати його і в укладенні поцікавитися – чи не знає він (опитаний) як йому (інтерв'юеру) знайти людину (або кількох осіб) з аналогічними характеристиками. Як правило, подібна тактика виправдовує себе при проведенні експертного опитування.

5. В маркетингових дослідженнях широко використовують відбір респондентів за допомогою скринінгу, що дуже нагадує квотний відбір. Але його відмінність від квотного відбору полягає в тому, що параметри квот розраховують за добре відомим параметрам генеральної сукупності, а інтерв'юер отримує конкретне завдання на опитування цілком певного числа чоловіків або жінок з конкретним рівнем освіти і віку. Але в маркетингових обстеженнях дослідник, як правило, нічого не знає про параметри генеральної сукупності і основне завдання маркетингового дослідження полягає саме в тому, щоб отримати саме загальне уявлення

про генеральної сукупності. При проведенні відбору за допомогою скринінгу інтерв'юер знає тільки головні параметри, за якими йому необхідно розшукувати респондентів (наприклад, курців певного виду сигарет, що викурюють не менше 7 сигарет на добу). Тому, основним завданням інтерв'юера є опитування заданого числа респондентів за певними характеристиками. Так само як і в квотному відборі, щоб внести випадковість в пошук інтерв'юером респондентів, встановлюється ряд обмежень в роботі інтерв'юера. Наприклад, опитування він зобов'язаний проводити тільки в межах відведений для опитування вулиці. У квартирі він зобов'язаний опитувати не більше одного респондента.

Всі ці види стихійного відбору мають суттєві недоліки. По-перше, для вихідної сукупності неможливо побудувати репрезентативну вибірку. По-друге, неможливо визначити теоретичну помилку, яка виникає при даній схемі відбору. Рівень репрезентативності даних, отриманих зазначеними методами, можна оцінити тільки після обчислення фактичних помилок репрезентативності, що припускає наявність необхідної інформації про генеральної сукупності. Перераховані недоліки не означають, що стихійний відбір даремний. У ряді випадків з його допомогою може бути з'ясований у загальних рисах, наприклад, діапазон варіантів поведінки споживачів товарів і послуг, тенденції розвитку різних секторів ринку тощо. Стихійний відбір часто буває корисним в пілотних дослідженнях. Незамінний він і при дослідженні інтимних сторін життя людей. Наприклад, принцип випадкового відбору використовувати для таких досліджень найчастіше неможливо, тому що частка відмов від розмов набагато перевищує граничну норму. Різні прийоми стихійного відбору ефективні не в однаковій мірі. Але чим вище ступінь випадковості у відборі одиниць дослідження і чим більше цей відбір поширюється на досліджуваний об'єкт, тим точніше, за інших рівних умов, його результат. У той же час недбало здійснюваний ймовірнісний відбір, по суті, може перетворитися на стихійний.

Серійну вибірку використовують з метою розбити генеральну сукупність на однорідні частини (серії) за певними ознаками. Вважаючи серією сукупність статистично відмінних одиниць, дослідник може будувати вибірку з урахуванням детальних ознак структурної організації об'єкта. З кожної серії (пропорційно кількості елементів у ній) відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності. Кількість елементів, які належить вибрати окремо з кожної серії, визначають за допомогою формули:

$$K_p = (K_{oc} \times V_c) : G_c$$

де K_p – кількість респондентів, які належить вибрати з певної серії;

K_{oc} – кількість одиниць у серії;

V_c – вибіркова сукупність;

G_c – генеральна сукупність.

Ов – обсяг вибірки (розрахунок обсягу вибірки див. нижче, в даному випадку вона складає –377).

Наприклад, в ТНЕУ на денній формі навчається 5611 студентів, із них на I курсі –1570; на II курсі – 1581; на III курсі – 1339; на IV курсі – 1121.

У даному випадку до кожної із серій будуть відібрані:

1. 3 I курсу $K_{p1} = (K_{oc} \text{ на I курсі } 1570 \times 377) : 5611 = 106$ студентів

2. 3 II курсу $K_{p2} = (K_{oc} \text{ на II курсі } 1581 \times 377) : 5611 = 105$ студентів

Аналогічно: на III-курсі буде – $K_{p3} = 90$; на IV курсі – $K_{p4} = 76$.

Загальний показник вибіркової сукупності розраховують за формулою:

$$V_c = (K_{p1} + K_{p2} + K_{p3} + K_{p4}) (106 + 105 + 90 + 76 = 377)$$

Обсяг вибірки соціолог визначає, виходячи з вимог одержання статистичних показників певної точності. Вибірка вважається статистично значущою тоді, коли теоретичні похибки є незначними. у соціології є правило, згідно з яким чим більш дисперсний (тобто неоднорідний) склад об'єктів дослідження, тим більший має бути об'єм вибірки, оскільки в ній має бути якнайщільніше відображена ця різноманітність. І навпаки, чим більш однорідний (дисперсія дорівнює нулю або близько до нього) є склад генеральної сукупності, тим меншу кількість осіб треба для опитування.

Питаннями формування та обґрунтування якості і обсягу вибірки займалися здебільшого математики, для яких статистичні показники тільки й є значущими. Практикам слід це пам'ятати, але далі брати до уваги соціально орієнтовані критерії. Отже, кількість респондентів слід розраховувати за формулою:

$$n = \frac{1}{\Delta^2 + 1/N},$$

де N – кількість осіб генеральної сукупності; Δ – припустима похибка.

За умови, що $\Delta = 0,05$, тобто допустима похибка оцінювання, наприклад, рейтингу партії напередодні виборів до парламенту становить 5%, обсяг вибіркової сукупності дорівнюватиме:

Чисельність/ Кількість опитаних

Генеральної сукупності	500	1000	2000	3000	4000	5000	175000	і т.д.
Обсяг вибірки:	222	286	333	353	364	370	399	400

Плануючи конкретно-соціологічне дослідження соціологи наперед визначають приблизну похибку. В жовтні 2012 порогом для потрапляння до Верховної Ради України є 5% голосів виборців. Тому $\Delta = 0,05$ на застосовують при інтервальному оцінюванні рейтингу бо отримавши оцінку $P\%$, на практиці використовують як достовірний інтервал $\{P - \Delta; \angle + \Delta\}$. Так, якщо $P = 6\%$, то рейтинг $(6 - 5 = 1)\%$ є теж достовірним, але політиків не може влаштувати. Тому обирають похибку суттєво меншу. Якщо менша в п'ять разів ($\Delta = 0,01$), то інтервал $\{P - \Delta; P + \Delta\}$ набуває такого вигляду $\{P - 1; P + 1\}$, тобто $\{5; 7\}$. Такий результат практично корисний, але тоді обсяг вибірки стає в 25 разів більше через зворотний зв'язок та другий ступінь при Δ . (*Більш детально про вибірку міститься у книгах: Паніна Н. Технологія соціологічного дослідження. – К.: ІС НАН України. – 2007. – 320 с., Черниш Н. Соціологія. – К.: Знання. – 2009. – 468 с.*)

Систематична похибка – не залежить від кількості опитаних. Вона може більше залежати від правильності постановки питання, від розуміння респондентом відповіді. Її можна виявити й усунути.

Похибка випадкова (статистична) – її ніколи не можна уникнути, тому що ми опитуємо не всіх, а частину людей.

Похибка вибірки залежить ще і від того, якою є дисперсія, варіація цієї ознаки, яку вивчаєте. Бо якщо всі мають однакове значення якоїсь ознаки, то можна було б опитати одну людину і сказати все це про інших. Проте реальну похибку вираховують потім, після того, як збрали дані. Потім вираховують показник того, наскільки сам вибір і побудова вибірки, її реалізація відрізняється від запланованого. Це є **дизайн-ефект**. Тобто це – коефіцієнт, на який треба помножити нашу теоретичну похибку, щоб одержати реальну похибку. Рекомендуємо опрацювати монографію київського фахівця Саріогло В.Г. «Проблеми статистичного зважування вибірових даних. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. – 264 с.», бо переказати алгоритми зважування коротко не можливо.

У процесі дослідження виникають **додаткові похибки**. Вони виникають тоді, коли, наприклад, треба опитати 100%, а опитали тільки 80% по різних причинах: не було дома, відрядження, відпустка, стоїть домофон у будинку, небажання респондента відповідати тощо, тобто немає досяжності респондента. Простежено, що кожного року в Україні досяжність респондентів падає на 1%. Тобто за останні 20 років він впав на 20%. У європейських країнах цю проблему намагаються замінити телефонним опитуванням. Тут є свої недоліки. Ще більші труднощі виникають із вибіркою у зв'язку із появою мобільних телефонів.

12.3. Анкета – інструмент соціологічного дослідження.

Одним із методів опитування чільне місце займає *анкетування*, основним інструментом якого є анкета. На перший погляд нема нічого легшого і простого, ніж розробка анкети на будь-яку тему, пов'язану з проблемною ситуацією. Кожен із нас у повсякденній практиці постійно ставить питання людям навколо, вирішуючи за їх допомогою безліч життєвих проблемних ситуацій. Однак у соціології питання виконує функцію дослідницького інструменту, що висуває особливі вимоги до його формулювання і зведення питань в анкету.

Насамперед це вимоги до структури анкети, її складовими повинні бути:

1. Вступ (звернення до респондентів з коротким викладом теми, мети, завдань опитування, назвою організації або служби, яка його проводить, із інструкціями щодо процедури заповнення анкети, із вказанням на анонімність опитування і використання його результатів лише з науковою метою);

2. Блоки простих питань, нейтральних за змістом (крім пізнавальної мети, вони забезпечують полегшене входження респондентів у процес опитування, пробуджують їх зацікавлення, формують психологічну установку на співробітництво з дослідниками, вводять у коло обговорюваних проблем);

3. Блоки складніших питань, які потребують аналізу і роздумів, активізації пам'яті, підвищеної зосередженості й уваги. Саме тут міститься ядро дослідження, збирається основна первинна соціологічна інформація;

4. Заключні питання, які повинні бути достатньо простими, знімати психологічну напругу у респондентів, дати можливість їм відчувати, що вони брали участь у важливій і потрібній роботі;

5. «Паспортичка», або блок із питаннями, що розкривають соціально-демографічні, професійно-освітні, етнічні, культурні тощо характеристики респондентів (стать, вік, сімейний стан, місце проживання, національність, рідна мова, ставлення до релігії, освіта, професійна підготовка, місце роботи тощо).

Питання анкети об'єднуються у блоки за тематичним і проблемним принципом.

Питання, внесені в анкету, поділяють на різні типи. Це можуть бути **відкриті питання**, коли дослідник ставить питання і залишає вільне місце для власноручного запису відповіді респондента. Наприклад: **«Вкажіть, будь ласка, чому на Вашу думку, КПУ об'єднується із правлячою партією»**

(Напишіть) _____

Закриті питання – це такі, на які в анкеті наведено в міру можливого повний набір варіантів відповідей, а респонденту лишається тільки позначити той варіант, який відповідає його думці. **Наприклад: «Чи будете Ви брати участь у виборах до Верховної Ради?» 1. Так; 2. Ні; 3. Важко відповісти.**

Альтернативні закриті питання передбачають вибір респондентами лише одного варіанту відповіді, унаслідок чого сума відповідей на всі варіанти становить 100%. Наприклад: **«Чи будете Ви брати участь у виборах Президента України?»**

- Так, впевнений, що братиму – 71,7%;
- Скоріше за все, братиму участь – 19,3%;
- Скоріше за все, не братиму участі – 3,8%;
- Впевнений, що не братиму участі – 3,0%;
- Ще не вирішив – 2,2%.

Як бачимо, сума відповідей у відсотках дорівнює 100.

Неальтернативні закриті питання допускають вибір респондентами декількох варіантів відповідей на одне й те ж питання, тому їх сума, як звичайно, перевищує 100%. Наприклад: **«Якщо Ви збираєтеся взяти участь у Президентських виборах, якими мотивами це зумовлено?» (можна дати 2-3 варіанти відповідей):**

- я вважаю, що участь у виборах є шансом змінити життя на краще (44,9%);
- бажання підтримати іншого кандидата, якому я симпатизую (24,5%);

- якщо я не прийду на вибори, то хтось зможе проголосувати моїм бюлетенем (24,3%);

- бажання не допустити обрання Президентом політика, до якого я особливо негативно ставлюся (15,3%);

- бажання висловити своє негативне ставлення до нині діючого Президента (14,5%);

- беру участь у виборах за звичкою (11,3%);

- якщо я ухилюся від участі у виборах, у мене можуть виникнути неприємності у взаєминах із місцевою владою або керівництвом підприємства, на якому я працюю (0,45%);

- інше (0,9%);

- важко відповісти (3,8%).

У даному випадку, сума відповідей у процентах значно **перевищує 100%** і вказує на комплексний характер мотивів на участі у Президентських виборах.

Напівзакриті питання – це така їх форма, коли спочатку перелічують усі можливі варіанти відповідей, але в кінці залишають місце для власноручно написаної відповіді респондента, якщо він вважає, що жоден із наведених варіантів відповідей не віддзеркалює його думки. Іншими словами, напівзакриті питання – це комбінація відкритих і закритих питань в одному.

Форми розташування питань

Таблична форма розміщення питань і відповідей.

Лінійна форма розміщення питань передбачає їх формулювання і наведення нижче можливих варіантів відповідей.

Існує і така форма розміщення питань, яка ґрунтується на використанні **шкали**. Наприклад: «**Якою мірою Вас задовольняє і/або не задовольняє те, як складається Ваше життя в цілому?**» (Оцініть, будь ласка, за десятибальною системою, де 1 – повністю незадоволені, 10 – повністю задоволені).

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Основні вимоги до оформлення анкети:

Валідність. Під валідністю розуміють міру відповідності запитання анкети досліджуваному показникові. Наприклад, «**Яка з політичних партій (блок) найбільше користується авторитетом?**» Це – прогностичний аналіз, але ні в якому разі це питання не поставиш як політичний вибір. Політичний вибір респондента буде тоді, коли він

дасть відповідь на таке запитання: **«За яку партію (чи блок) Ви будете голосувати на виборах до Верховної Ради України?»**

Існують три основні різновиди доказу чи спростування валідності: *логічний, емпіричний та статистичний.*

Логічний доказ. У прикладі, **«Яка з політичних партій (блок) найбільше користується авторитетом?»** є впевненість, що переможе тільки та партія (блок), але можливі і контраргументи. Незважаючи на те, що респондент назвав партію (блок), на виборах він може змінити свою думку під тиском оточуючих його друзів, бригади, сім'ї, а також зміною політичної ситуації. У такому випадку до анкети слід занести й інші варіанти запитання, щоб у процесі аналізу статично оцінити валідність кожного із індикаторів (показників), **«Яка з політичних партій зміцнила свої позиції за останній час?»**

Емпіричний доказ. Перевірка обґрунтованості через порівняння прогнозу. У розглянутому вище прикладі можна порівняти прогноз із реальними підсумками виборів.

Статистичний доказ. Визначення міри зв'язку між даними, одержаними на опосередковане запитання, з іншими критеріями, обґрунтованість яких учасниками дослідження уявляється більш вірогідною.

Лаконічність. Чим довше запитання, тим складніше відповісти респондентові. Експериментами встановлено, що для більшості людей 11-13 слів є межею нормального сприйняття. У виключному випадку, якщо слів багато то слід:

по-перше, переконатися, що скоротити питання неможливо;

по-друге, якщо речення складнопідрядне чи складносурядне, то його необхідно поділити на кілька речень і головне з них виділити іншим шрифтом;

по-третє, підкресливши ключові слова, зосередити увагу на основному змісті запитання.

Однозначність. Вимога однозначності передбачає однакове розуміння усіма респондентами саме того смислу запитання, який вклав у нього дослідник. Тут можуть бути помилки, породжені формулюванням запитання і відповідей, а також декілька відповідей на таке запитання.

Помилки при формулюванні запитань:

Невизначеність понять. Наприклад, **«Чи репрезентована Ваша організація на форумі молоді?»** Респонденту потрібно давати зрозумілі слова, тоді і відповідь буде такою, яку хоче отримати дослідник.

Неконкретність. Наприклад: *«Як би Ви оцінили політичну ситуацію?»* В даному запитанні слід уточнити місце, час і критерій за яким здійснюється оцінка (демократичність, стабільність, цензура ЗМІ, перспективи розвитку тощо). Тому запитання слід поставити таким чином: *«Як би Ви оцінили сучасну цензуру ЗМІ в Україні?»*

Неоднозначність. Наприклад, *«Як Ви будете проводити свою відпустку: поїдете на море, поїдете в Карпати, будете дома, поїдете в село, поїдете за кордон?»* Респондент може бути деякий час дома, потім поїхати на море, а потім бути в селі? Тому йому буде важко відповідати на таке запитання. Досліднику варто розділити дане запитання на окремі *«Чи поїдете Ви під час відпустки на море?», «Чи будете Ви під час відпустки відпочивати в Карпатах?», «Чи поїдете Ви під час відпустки в село?», «Чи поїдете Ви під час відпустки за кордон?»* і т.д. Звичайно, що це питання можна також сформулювати інакше і поставити його разом із відповідями: *«Де Ви будете проводити свою відпустку?»* 1- поїду на море; 2- поїду в Карпати; 3- буду дома; 4- поїду в село; 5- поїду за кордон; 6-інше.

Тенденційність. Наприклад, *«Чи відчуваєте Ви себе соціальн захищеною*

людиною, коли напроти Вашого будинку будують автомобільну заправку?»

У даному випадку результати відповідей можна передбачити з упевненістю

заздалегідь. Але запитання варто розділити на дві частини, щоб воно не

відображало позицію дослідника.

Упереджені висловлювання. Наприклад, *«Ви за чи проти того, щоб цей Уряд держави пішов як можна швидше у відставку?»*

Уникайте припущень. Наприклад, *«Ви погоджуєтесь чи ні із позицією Кабінету Міністрів про скасування пільг військовим?»*

Агітаційність. У анкеті не згадується жодна партія, крім однієї. Наприклад, *«Чи будете Ви голосувати за партію «Жінки за майбутнє»?»*

Помилки при формуванні віяла відповідей

Порушення односторонності. Наприклад, *«Чи хочете Ви безплатної медицини, так як було раніше?»* 1 – так ; 2 – ні-; 3 – важко відповісти.

У кінцевому випадку на альтернативне, за задумом автора, запитання, що передбачає тільки один варіант відповіді, респондент може зазначити кілька відповідей:

«Так, я хочу безплатної медицини, але не такої, як була раніше, бо вона лікувала невдало».

«Так, я хочу лікуватися безплатно, але операції такі роблять за кордоном і за гроші».

Неповнота множинності. Наприклад, **«Як часто за останні два роки Ви брали участь у мітингах?»** Набір відповідей повинен містити усі можливі варіанти на поставлене запитання: *1 – жодного разу; 2 – від випадку до випадку; 3 – часто; 4 – завжди.* Крім того, формуванні віяла відповідей варто керуватися таким правилом: у кінці переліку варіантів відповіді використовувати «заклучну тріаду»:

а) доповнення «інша відповідь»;

б) заперечення «жодні проблеми не хвилюють»;

в) ухилення «важко відповісти», «вагаюсь відповісти» тощо.

Порядок відповідей оціночного судження.

Наприклад, **«Чи задоволені Ви своєю роботою?»**

1 – цілком задоволений;

2 – скоріше задоволений;

3 – важко сказати, задоволений чи ні;

4 – скоріше не задоволений;

5 – зовсім не задоволений.

Порядок відповідей кількісного характеру.

Наприклад, **«Як часто Ви відвідуєте релігійні служби?»**

1 – щодня; 2 – декілька разів на тиждень; 3 – щотижнево; 4 – декілька разів на місяць; 5 – декілька разів на рік; 6 – раз на рік або рідше; 7 – лише в особливих випадках; 8 – не відвідую; 9 – важко відповісти (не зачитувати); 10 – відмова.

Порядок відповідей рівня життя, здоров'я. Наприклад, **«Як, на Вашу думку, змінився рівень життя Вашої родини за останній рік?»**

1 – значно покращився; 2 – покращився незначно; 3 – залишився без змін;

4 – дещо погіршився; 5 – набагато погіршився; 6 – важко відповісти (не зачитувати).

Порядок відповідей підтримки позиції. Наприклад, **«Чи підтримуєте Ви позицію деяких політичних сил, про відновлення**

статусу України як ядерної держави?» 1 – безперечно підтримую; 2 – підтримую; 3 – проти; 4 – безперечно проти; 5 – важко відповісти.

Додаткові запитання виконують у дослідженні різноманітні допоміжні функції: допомагають жорстку стандартизовану форму опитування наблизити до діалогу, відфільтрувати компетентних респондентів, зібрати додаткову інформацію, яка допоможе правильно інтерпретувати одержані результати, перевірити репрезентативність даних тощо.

Найпоширенішими серед додаткових запитань є *запитання-фільтри*.

Запитання фільтри відсіюють тих респондентів, до яких не стосується наступне запитання. Наприклад, **«Чи відвідують Ваші діти спортивні секції?»** повинно передувати запитання – фільтр **«Чи є у Вас діти шкільного віку?»** Але у багатьох випадках можна і не ставити запитання-фільтр, включивши до віяла відповідей такий варіант *«У мене немає дітей шкільного віку»*. Це скоротить Вам обсяг анкети.

Як уникнути помилок при складанні анкети:

1. Анкета повинна **«відлежатися»**. Навіть, якщо складений варіант не викликає жодних сумнівів. Не слід відразу тиражувати, тому що: а) виникають нові редакційні питання; б) спливають невраховані фактори; в) дослідник сам може виявити помилки у формулюванні, у порядку запитань.

2. **«Апробація»**. Дослідник на власні очі повинен побачити «живу картину», опитуючи кількох чоловік, як «працюють питання». Бажано випробовувати це на родичах, знайомих, друзях. Вони не соромляться перечитати і у незрозумілому випадку, можуть висловити критичні зауваження.

3. Пройти неформальну **експертизу** у колег.

4. На завершальному етапі – передруку остаточного варіанту особливу увагу приділити **коректурі** анкети.

Розмір анкети може бути найрізноманітнішим. Все залежить від вашої програми дослідження. У той же час, малі анкети не можуть показати все розмаїття проблеми, а громіздкі – викликають більшу кількість відмов у відповідях, респонденти на них проявляють недбалість, безпечність. Малі в свою чергу складають враження незначного, пустотного обговорення предмета. У практиці більше звертають увагу не на розмір анкети, а на її час заповнення. Так, вважається, що від 20 до 30 хвилин – це строк, який дозволяє

респонденту висловитись і не стомитись. Дуже важливо не зловживати часом респондентів.

Обґрунтованість і надійність отриманих результатів залежить не стільки від математично-статистичних даних при обробці анкети, скільки від правдивості цих результатів.

12.4. Обробка і аналіз інформації: звіт та його структура.

Підготовка до обробки і аналізу даних починається ще на етапі планування дослідження. Планування обробки включає: вибір комп'ютерної програми обробки. В Україні використовується два основних пакети програм обробки і аналізу інформації: ОСА (обробка соціологічних анкет) розроблена українським вченим доцентом А.П. Горбачиком) та SPSS (Statistical Package for the Social Sciences).

Планування аналізу на етапі проектування дослідження дає змогу ще до початку опитування, по-перше, відкоригувати вибірку, а по-друге, сформулювати запитання так, щоб максимально ефективно й адекватно можливостям дослідника використати дані.

Планування аналізу включає:

1. Формування гіпотез, які перевірятимуться на матеріалі емпіричного дослідження.
2. Оцінка кожного пункту (запитання) анкети під кутом зору можливості математико-статистичної перевірки гіпотези адекватним шляхом.

Після заповнення анкет їх редагують:

1. Перевіряють заповненість анкет;
2. Перевіряють правильність заповнення анкет;
3. Приводять у відповідність різноманітні форми бланків анкети у тих випадках, коли опитування проводилось за кількома формами анкети.
4. Кодують анкети.

Відбраковані анкети (немає відповіді), за рішенням виконавця приймають в обробку з відповідним кодуванням пропусків.

Коли анкети пронумеровані, заповнені і оброблені за всіма правилами, то вводиться тільки код до файлу інформації відповідно до вже раніше підготовленого формату паспорта згідно з програмою введення і опрацювання даних соціологічної інформації, що використовується.

Сучасна комп'ютеризація і програмне забезпечення дають змогу звичайні статистичні дані перетворити в інформацію із соціальними

процесами, закономірностями і зв'язками. Але, крім того, повинні бути знання і відповідна кваліфікація для доведення до кінця продукту соціологічної інформації.

Маючи статистичні дані, слід описати результати. Для цього:

1. Необхідно сформувати ряди розподілів;
2. Здійснити статистичну експертизу одержаних рядів розподілів;
3. Оформити одержані і статистично оцінені ряди розподілів у таблиці, графіку, діаграмі чи гістограмі так, щоб вони були доступні для розуміння пересічним споживачем.

Дуже важливий момент в аналізі даних – пояснити різноманітні зв'язки, дати оцінку подіям, явищам тощо.

Дослідник не повинен відчувати інтуїтивно ту чи іншу ситуацію і робити висновок, тільки має бути конкретний аналіз. Інтуїція і фантазія, а, можливо, побутові стереотипи не приведуть до реальних результатів.

Для того, щоб не було помилок при аналізі, в практиці соціологічного аналізу є відповідні шкали: номінальна, порядкова і метрична.

Номінальна шкала – це шкала, де код відповіді є не більш, ніж найменування категорій. Наприклад, на запитання **«Ви з якого району в Чернігівській області?»** закладено віяло відповідей:

1-Городнянського;

2-Ічнянського;

3-Козелецького;

3-Менського;

4-Щорського і т.д.

Респондент обводить кружечком свій район. Але можна дати запитання так: **«Ви з якого району в Чернігівській області? Напишіть**». Прикладами номінальних шкал можуть бути: стать, національність, професія, галузь, в якій працює респондент, регіон, мотиви того або іншого вчинку і т.д.

Можна ставити в номінальній шкалі і складніші запитання.

«Що, на Вашу думку, перешкоджає розвитку малого бізнесу». Постановка питання має на увазі багатоваріантну відповідь. Тому в кінці варіантів відповідей треба поставити (з найбільшим числовим значенням код) **«важко відповісти»** – це буде номінальна шкала.

Порядкова шкала – це така послідовність відповідей на запитання, за якої кожен наступний варіант відповіді характеризує наступне рангове

місце в континуумі значень. Наприклад, **«Назвіть Ваше військове звання»:**

1-лейтенант; 2-старший лейтенант; 3-капітан; 4-майор; 5-підполковник.

Тобто, віяло запитань іде по наростаючій. У цифровому варіанті – це умовно від 1 до 10.

Це є рангова шкала, вона послідовно визначає порядок відповідей.

Але шкала може бути позначена і як інтервальна. Це стосується використання індексів (рейтингів довіри, індексів задоволеності тощо). **Наприклад**, опитування ведеться серед покупців магазину: **«Чи задоволені Ви обслуговуванням в магазині?»** Пропонується інструкція: *Зазначте свій варіант відповіді на шкалі, де 1 бал означає повне незадоволення, а 5 балів – повне задоволення*

1 | 2 | 3 | 4 | 5

Відстань між інтервалами позначається в 1 бал. Це дає можливість розширити арсенал статистичних методів та методів аналізу.

Дослідник визначив спочатку шкалу, як порядкову, а потім, враховуючи всі вище вказані нюанси, використовує рангову чи інтервальну шкалу. Залежно від цього будують план аналізу – застосування тих чи інших статистичних процедур.

Шкала із безумовно рівними значеннями інтервалів між позиціями відповідей має назву інтервальна або метрична. **Наприклад**, 18-23 роки мають заробітну плату від 800 до 1500 гривень; 24-28 роки від 1500 до 2500 гривень; 29-34 роки – від 2500 до 5000 гривень. У даному випадку в центр аналізу треба покласти середні значення аналізованих величин.

Звичайно, що інколи метричну шкалу можна довести до абсурду.

Наприклад: *«О котрій годині Ви себе найкраще почуваете?»*

Відповіді будуть різні, а середньоарифметичне буде нереальним.

Оцінюючи тип шкали, дослідник повинен звертати увагу не так на форму, як на зміст відповідей.

Іноді рекомендують в ході проведення аналізу досліднику перетворювати один тип шкали в інший – це зумовлено рядом причин: відсутність дослідницької програми, плану аналізу, з'явилася нова гіпотеза, неузгодженість між можливостями збору даних і потребами аналізу і т.д, але наслідки вимагають обережної інтерпретації.

Для статистичного аналізу проводять різноманітні статистичні методи: можна проводити аналіз по кожній окремо обраній змінній (кожен пункт анкети має назву «змінній», бо всі відповіді одних

респондентів відрізняються від відповідей інших); можна проводити аналіз по двох змінних і показувати зв'язок між ними; можна проводити аналіз по кількох змінних і показувати різноманітні типи зв'язків між ними. **Наприклад:** «Хлопці у віці 18-20 років менше дивляться телевизор, ніж дівчата у такому віці. Дівчата цікавляться більше читанням».

Якщо аналізують результати відповідей на одне, окремо взяте запитання анкети, то такий вид аналізу має назву *одновимірний*; коли включаємо до аналізу дві змінні і встановлюємо характер зв'язку між ними, то такий вид аналізу має назву *двовимірний*; коли встановлюється характер зв'язків між кількома змінними, такий вид аналізу має назву *багатовимірний*.

Аналіз *одномірних* розподілів проводять по кожному пункту анкети, тобто підраховують, скільки респондентів вказали на той чи інший варіант відповіді на кожне з поставлених в анкеті запитань. Такий розподіл називають *частотним*. Наприклад: **«Як часто Ви відвідуєте театр?»**

Частота (N) *відвідую постійно* – 63;

не відвідую – 18;

відвідую раз в 3 місяці – 176;

відвідую раз в півроку – 437;

відвідую раз в рік – 329;

Разом- 1023

Наступним кроком одновимірного аналізу є підрахунок відсотків

Як часто ви відвідуєте театр?

N = 1023

відвідую постійно – 6,1%;

не відвідую – 1,8%;

відвідую раз в 3 місяці – 17,2%;

відвідую раз в півроку – 42,7%;

відвідую раз в рік – 32,2%;

Разом – 100%.

Це процес обраховування, але можуть виникнути запитання:

1. Як кодувати дані, у відсотках чи частотах?
2. Щодо якої кількості обраховувати відсоток?
3. З якою точністю вказувати дані?

Як правило, дані подають у відсотках, це дає можливість порівняти з аналогічними даними інших опитуваних, або порівняти з минулим

роком. Але, щоб уникнути викривлення чи неправильної інтерпретації даних, треба керуватися правилом: у кожній таблиці у відсотках розподілів необхідно вказувати абонентну кількість людей, щодо яких обчислювався відсоток.

Щодо якої кількості обрахувати відсоток? Це запитання зумовлене тим, що кількість опитаних не співпадає з обсягом вибірки. На це є об'єктивні причини. Зокрема, наприклад, запитання **«Чи займаєтесь ви спортом?»** може не стосуватися його, тому що він зараз хворіє. Інколи люди не відповідають на запитання, що стосується матеріального стану, інтимне запитання, а респондент може настирливо запитувати і таке інше.

Можна задати запитання: **«Чи Ви довіряєте?»** Одні довіряють, інші не довіряють, ще інші скоріше не довіряють, будуть і такі, що не дадуть відповіді (наприклад, таких буде біля 40%). Що ж робити? У кожному конкретному випадку авторові аналізу необхідно віднайти науково обгрунтоване рішення.

Загальні принципи для одномірних розподілів

1. У таблиці треба навести повне формулювання запитання (у тому вигляді, в якому воно було наведене в анкеті).

2. Якщо не дали відповідей менше 5%, то можна наводити відсотковий розподіл.

3. Якщо – більше 50%, то краще наводити обидва відсоткові розподіли (до опитаних і до тих, хто не відповів).

4. У кожній таблиці вказувати абсолютну кількість людей.

5. У тих випадках, коли шкала номінальна, у таблиці не наводяться кодові значення варіантів відповідей; коли шкала порядкова, у таблиці – треба наводити кодові значення варіантів відповідей.

Округлення, як правило, проводиться до однієї десятої. Проблему округлення, автор вирішує сам.

Загалом можна керуватися такими правилами:

1. Всі дані повинні наводитись з однаковою мірою точності.

2. Коли відсоток береться до числа, значення якого менше 100 осіб то дослідник оперує відсотками.

3. Якщо опитується від 100 до 1000 осіб, то дані, як правило, подаються у цілих числах.

4. Якщо опитується більше 1000 осіб, то краще дані наводити з десятими.

Основними узагальнюючими даних є середні величини: середнє арифметичне, мода і медіана.

Наприклад, як визначається середнє арифметичне:

Вік (років)	№
14	54
15	73
16	133
17	81
18	59
Разом	400 (осіб)

Потім значення кожної ознаки множимо на кількість осіб, наділених цією ознакою, і одержані добутки додаємо:

$$14 \times 54 = 756$$

$$15 \times 73 = 1095$$

$$16 \times 133 = 2128$$

$$17 \times 72 = 1224$$

$$18 \times 59 = 1062$$

$$\text{Разом: } 6265$$

Середнє арифметичне обчислюють шляхом поділу суми добутків на загальну кількість опитаних (391):

$$6265 : 400 = 15,56$$

У розглянутому випадку середній вік опитаних старшокласників становить 15,56 року.

Мода трапляється в кожному розподілі. Це те *значення ознаки, що найчастіше присутнє в одномірному розподілі*. У наведеному прикладі модою є значення 16 років, бо такий вік притаманний 133 старшокласникам.

Під **медіаною** мається на увазі значення ознаки, яке *розділяє впорядковану множину даних навпіл*. Отже, серед 133 осіб, які мають повних 16 років є деяка кількість (величина x), за межею котрих баланс двох частин розподілу буде порушено. Тому: медіана, звісно, має 16 років повних років, а її мантису обраховують як половину всіх частот за виключенням суми частот до медіанної групи, отримана різниця має бути поділена на частоту цієї групи. Коефіцієнт попереду в даному випадку є 1, бо то розмір кроку вікового інтервалу.

$$\text{Тобто: } 1 \cdot [1/2(400) - (54 + 73)] / 133 = 73 / 133 = 0,549.$$

Медіаною є величина 16,549.

Не можна визначити середнє арифметичне, коли мова йде про заробітну плату різних соціальних категорій (робітників, підприємців, фермерів і т.д.), коли опитуються одночасно школярі 12-16 років і вчителі у віці 40-60 років і т.п.

Як бачимо, що одного середнього значення недостатньо, щоб одержати уяву про досліджувану ознаку. Тому в соціології існують міри мінливості (варіації, розсіювання).

Варіації – це відзначати вік 12-16 років окремо і 40-60 років окремо.

Розсіювання – це показники стандартного відхилення і дисперсії (від лат. *dispersus* – розпорошений).

Стандартне відхилення і дисперсія – взаємопов'язані величини, що показують міру середньої величини відхилень (усіх опитаних) від середнього значення. Стандартне відхилення дає змогу, *по-перше*, мати уявлення, наскільки далекі значення опитаних від середнього арифметичного; *по-друге*, стандартне відхилення є величиною, яка закладена у підвалини багатьох видів багатовимірного аналізу.

Існує ще одна характеристика розподілу даних, одержаних на перервних шкалах, яку дослідник повинен враховувати.

Зокрема, іноді дані розподілу певних рис старшокласників міста є прикладом нормального розподілу, але про це детально слід читати в спеціальній літературі.

Використовують ще **показники скосу і ексцесу**. При бажанні Ви можете познайомитись з цим матеріалом з додаткової літератури. Але, як **приклад**, наведемо такий аналіз із заробітною платнею різноманітних угруповань населення. Параметри дають змогу не тільки порівняти, наскільки відмінна середня заробітна плата у яких-небудь двох категорій працівників, але й оцінити, чи є відмінність статистично значущою (з якою мірою ймовірності ми отримаємо ту саму відмінність під час повторних досліджень на інших аналогічних вибірках).

Пояснення та інтерпретація даних є вже **аналіз двовимірних таблиць** або їх називають ще **крос-табуляція** (cross-tabulation). Дослідник, перш ніж публікувати результати двовимірного аналізу, повинен здійснити статистичну експертизу, яка дає змогу або «припустити» результати дослідження для широкого оприлюднення, (коли одержані показники є статистично обґрунтованими), або «відбракувати» таблиці, (коли помічені «на око» відмінності статистично невірогідні через ті або інші причини і можуть призвести до неправильних висновків). Якщо дослідник не задоволений результатами

статистичної перевірки, (іншими словами, підказує йому, що гіпотеза була слушною), він може в подальших дослідженнях перевірити її, удосконалюючи інструментарій та організацію збору даних. Але він не повинен подавати для широкої аудиторії дані, що не відповідають статистичним критеріям. Більш детально про це можна дізнатись ознайомившись із додатковою літературою.

Існує також і **тривимірний аналіз**. У багатьох випадках він підтверджується, що стосується, зокрема, відмінності етнічного чи соціокультурного фактора. Але причина відмінності може бути не в національності, а в освіті і якщо ввести ще якусь контрольну ознаку, **наприклад**, місце проживання, і зв'язок між цими двома змінними нівелюється, то ця ознака має назву «пояснювальна змінна», оскільки встановлений між двома показниками зв'язок пояснюється тим, що обидві ознаки були наслідком дії іншого фактору. Цей фактор залишається **латентним (прихованим) від дослідника, коли він розглядає зв'язки між парами ознак, тобто здійснює двомірний аналіз**.

Пошук латентних змінних (основних факторів впливу) закладено у численні статистичні процедури багатомірного аналізу, зокрема, латентно-структурний аналіз, спрямований на побудову пояснювальних змінних.

Якщо метою дослідження є пошук закономірностей і причин досліджуваних явищ, то можливість багатовимірного аналізу планується на етапі підготовки проекту та програми дослідження: висувуються гіпотези щодо латентних факторів і будуються шкали, які дадуть змогу застосувати відповідні процедури.

Проводячи конкретно-соціологічне дослідження, досліднику треба:

1. Висвітлюючи результати, необхідно визначити:
 - а) *описувати факти;*
 - б) *шукати причини і закономірності процесів.*
2. Визначити вибір рівня:
 - а) *опитування громадської думки;*
 - б) *соціологічне дослідження.*
3. Аналіз громадської думки треба враховувати із результатами статистичної експертизи.
4. Розпочавши соціологічне дослідження, треба врахувати такі фактори:

а) розрізняти загальний соціологічний аналіз і статистичний аналіз;

б) загальний соціологічний аналіз включає побудову теоретичного конструкту: логічне обґрунтування взаємозв'язків досліджуваного явища;

в) кожний взаємозв'язок у теоретичній моделі повинен бути підтверджений фактами, які дослідник може долучити із інших джерел; якщо немає фактів, він повинен їх зібрати сам – це основне завдання;

г) має бути підпорядкованість гіпотез програмі дослідження;

д) статистичний аналіз є не що інше, як перевірка гіпотез;

е) тип шкали, вибраний дослідником, повинен відповідати статистичним процедурам перевірки гіпотез.

5. Плануючи рівень аналізу, треба також враховувати особливості підсумкового документа, в якому будуть подані результати дослідження.

Після завершення аналізу даних результати оформлюють у підсумкові документа дослідження. Одним із головних документів є **звіт**. Першою особливістю звіту є **повнота огляду матеріалу**. Якщо стояла велика кількість питань, а використана у звіті певна частина, значить Ви даремно потратили свій час. Другою особливістю звіту є **доступність**, тобто ваше повідомлення зрозуміти і сприймати легко. Для того, щоб легко сприйняти обсяг запропонованого звіту, доцільно, перш за все, подати основні результати, а потім зупинитися на деталях, що дають змогу глибше зрозуміти особливості досліджуваного явища.

Структура звіту включає такі розділи:

а) «резюмуюча» частина;

б) дані одновимірних розподілів;

в) основна частина.

У «резюмуючій» частині викладено найважливіші, цікаві і цінні результати проведеного дослідження, висновки та рекомендації. Після цього подаються таблиці одновимірних розподілів за всіма запитаннями анкети (у тому порядку і з тими повними формулюваннями запитань та відповідей, в яких вони ставилися респондентам). При складанні таблиць необхідно: формулювати назву таблиці; дані наводити в одних вимірах: (балах, відсотках, натуральних числах); одні і ті ж таблиці подають з однаковим округленням (до сотих, десятих чи цілих чисел).

Основний зміст включає два розділи: методичний і змістовий.

У методичному описують:

1. Принципи та процедуру підготовки вибірки.

2. Принципи підготовки анкети: пояснення можливого зв'язку між досліджуваними показниками чи питаннями анкети, функціональне призначення запитань, можливості інтерпретації відповідей.

Змістовий розділ присвячений докладному викладові результатів опитування та аналізу одержаних даних. Змістовий розділ включає численні фрагменти, кожний з яких висвітлює певний результат.

Основна мета дослідження – це висновки і рекомендації. Загальне правило – це обґрунтування висновків на основі результатів аналізу. Не інтуїція, не фантазія, не життєвий досвід, не здоровий глузд, а об'єктивний аналіз робить дослідження реальним. Рекомендації не формулюють у наказовій формі.

Після аналізу дослідження можуть бути опубліковані: в науковій статті, засобах масової інформації, використані в публічних і навчальних лекціях.

Взірець (скорчений)

Район _____ Місто(село) _____ Прізвище
інтерв'юєра _____

АНКЕТА №

Тернопільське відділення соціологічної асоціації України проводить опитування з метою вивчення політичної думки у Тернопільській області. Анкетування анонімне і всі відповіді будуть узагальнені і використані лише з науковою метою.

1. Як Ви оцінюєте ситуацію у Тернопільській області?

1. Цілком стабільна	2. Скоріше стабільна	3. Скоріше нестабільна	4. Повністю нестабільна	5. Важко відповісти
---------------------	----------------------	------------------------	-------------------------	---------------------

2. Як Ви вважаєте, чого зараз більше за все потребує Тернопільська область?

1. Стабільності	2. Кардинальних змін	3. Важко відповісти
-----------------	----------------------	---------------------

3. Які місцеві органи влади, на Вашу думку, найбільше відповідальні за ситуацію у Вашому регіоні?

1	Голова обласної державної адміністрації	2	Обласна державна адміністрація	3	Голова обласної ради
4	Депутати обласної ради	5	Мер міста Тернополя	6	Депутати міської ради
7	Усі несуть однакову Відповідальність	8	Жоден з них	9	Важко відповісти

4. Які органи влади найбільше відповідальні за ситуацію в країні?

1	Прем'єр-міністр України	2	Кабінет міністрів України	3	Президент України
4	Секретаріат Президента України	5	Голова Верховної Ради України	6	Депутати Верховної Ради України
7	Усі несуть однакову Відповідальність	8	Жоден з них	9	Важко відповісти

ПЕРЕДАЙТЕ КАРТКУ №1 ВІДМІЧАЙТЕ НЕ БІЛЬШЕ ТРЬОХ ВІДПОВІДЕЙ

5.Вирішення яких проблем Ви вважаєте найважливішим для Вашого району або міста Тернополя

1	Ріст корупції у місцевій владі	2	Неналежний рівень участі громадян у прийнятті рішень місцевою владою
3	Ріст цін	4	Утиски свободи слова і преси
5	Ріст заборгованості із зарплати	6	Погіршення екології, вирубування лісів
7	Ріст комунальних платежів	8	Зменшення патріотизму на місцевому рівні
9	Зниження рівня безробіття	10	Ріст розшарування в суспільстві на бідних і багатих
11	Протистояння місцевої влади	12	Тиск влади на малий і середній бізнес
13	Погіршення охорони здоров'я і освіти	14	Недостатньо розвивається туризм на місцевому рівні
15	Перебої з постачанням послуг (тепло, вода, газ)	16	Інше
17	Ріст злочинності	18	Немає жодних проблем
19	Протистояння політичних сил	20	Важко відповісти
21	Ріст курсу долара		

6. Чи відчули особисто Ви (або члени Вашої родини) вплив економічної кризи?

1. Так, відчув значний вплив	2. Відчув, але незначний вплив
3. Ні, не відчув жодного впливу	4. Важко відповісти

7. Від кого насамперед залежить подолання економічної кризи: від місцевої чи центральної влади?

1. Більше від центральної влади	2. Більше від місцевої влади
3.1 від центральної і від місцевої	4. Важко відповісти

8. Наскільки Ви довіряєте таким місцевим політичним лідерам ...?

	1.Цілком довіряю	2.Швидше довіряю	3.Швидше не довіряю	4.Зовсім не довіряю	5.Не знаю такого	6.Важко відповісти
Петренко І.І.	1	2	3	4	5	6
Іваненко С.В.	1	2	3	4	5	6
Сидоренко А.С.	1	2	3	4	5	6

ПЕРЕДАЙТЕ КАРТКУ №2 ВІДМІЧАЙТЕ ТІЛЬКИ ОДНУ ВІДПОВІДЬ

9. За яку політичну силу Ви би проголосували, якби вибори до міської Ради відбулися наступної неділі?

1.Комуністична Партія України		9. Партія «Єдиний Центр»	
2.Соціалістична Партія України		10. Партія Регіонів	
3.Всеукраїнське об'єднання «Свобода»		11. Українська Народна Партія	
4. Партія «Удар»		12. Інша	
5. БЮТ		13. Проти всіх	
6. Народна Самооборона		14. Не брав би участі у виборах	
7.Народний Союз «Наша Україна»		15. Важко відповісти	
8.Конгрес Українських Націоналістів			

10. А за яку політичну силу Ви проголосуєте на виборах до Тернопільської міської та обласної рад?

	9. Міської Ради	10. Обласна рада
1.Комуністична Партія України	1	1
2.Соціалістична Партія України	2	2
3.Всеукраїнське об'єднання	3	3
4. Партія «Удар»	5	5
5. БЮТ	6	6
6. Народна Самооборона	7	7
7.Народний Союз «Наша Україна»	8	8
8.Конгрес Українських Націоналістів	9	9
9. Партія «Єдиний Центр»	10	10
10. Партія Регіонів	11	11
11. Українська Народна Партія	13	13
12. Інша	14	14
13. Проти всіх	15	15
14. Не брав би участі у виборах	16	16
15. Важко відповісти	17	17

ПЕРЕДАЙТЕ КАРТКУ №3 ПЕРЕДАЙТЕ КАРТКУ №4
НЕ БІЛЬШЕ ТРЬОХ ВІДПОВІДЕЙ НЕ БІЛЬШЕ ТРЬОХ ВІДПОВІДЕЙ

11. Які ТЕЛЕКАНАЛИ Ви найчастіше	12. Яке FM РАДІО Ви найчастіше
1. 24 Новини	1. Радіо Тернопіль
2. 5 канал	2. Тернопільське обласне радіо
3. УТ-1	3. УХ радіо
4. Інтер	4. Niko FM
5. Канал «1+1»	5. Радіо Тон
6. Новий канал	6. Ера FM
7. НТН	7. Наше радіо
8. СТБ	8. Ретро FM
9. Smile-TV Тернопільський канал	9. KI55 FM
10. ТВ-4 Тернопільський канал	10. Люкс FM
11. ТТБ Тернопільський канал	11. Радіо Мелодія
12. Інший	12. Інше
13. Важко відповісти	13. Важко відповісти

ПЕРЕДАЙТЕ КАРТКУ №5 ПЕРЕДАЙТЕ КАРТКУ №6
НЕ БІЛЬШЕ ТРЬОХ ВІДПОВІДЕЙ НЕ БІЛЬШЕ ТРЬОХ ВІДПОВІДЕЙ

13. Які <u>МІСЦЕВІ</u> ГАЗЕТИ Ви найчастіше читаєте?	14. Які <u>НЕ МІСЦЕВІ</u> ГАЗЕТИ найчастіше читаєте?
1. 20 хвилин	1. Високий замок
2. Ріа плус	2. Газета по-українськи
3. Вільне життя	3. Західний кур'єр
4. Місто	4. Україна молода
5. Нова Ера	5. Газета 24
6. Нова тернопільська газета	6. Експрес
7. Номер один	7. Факти
8. Свобода	8. Львівська газета
9. Тернопіль вечірній	9. Галицькі контракти
10. Тернопільська газета	10. Грані
11. Інші	11. Сільські вісті
12. Важко відповісти	12. Інші
	13. Важко відповісти

15. Ваш вік: 1. 18-29; 2. 30-39; 3. 40-54; 4. 55-70 16. Ваша освіта: 1. Початкова, неповна середня 2. Середня загальна (школа, ПТУ) 3. Середня спеціальна (технікум, училище) 4. Вища, незакінчена вища (спеціаліст, магістр) 17. Скажіть, яке із суджень найбільше відповідає фінансовому становищу Вашої сім'ї? 1. Нам не вистачає грошей навіть на їжу 2. Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже складно 3. Нам вистачає грошей на їжу та одяг, але цього недостатньо для покупки таких речей, як холодильник чи телевізор 4. Ми можемо купувати деякі дорогі речі, але не можемо собі дозволити все, що забажаємо 5. Ми можемо дозволити собі все, що Забажаємо	18. Скажіть, до якої конфесії Ви себе відносите? 1. Українська греко-католицька церква 2. Римо-католицька церква 3. УПЦ (Київський патріархат) 4. УПЦ (Московський патріархат) 5. Українська автокефальна православна церква 6. Конфесії протестантського напрямку 7. Інша конфесія 8. Віруючий, але не належу до жодної конфесії 9. Невіруючий, атеїст 10. Важко відповісти / Не знаю 19. Ваша професія: 1. Лікар 2. Педагог 3. Службовець 4. Керівник 5. Робітник 6. Студент 7. Домогосподарка 8. Підприємець 9. Військовий 10. Працюю в Селі 11. Пенсіонер 12. Безробітний 13. Інший 20. Стать респондента: 1. Чоловік 2. Жінка
--	---

Дякуємо за щирі відповіді!

Інструкція для інтерв'юєра при проведенні опитування

Добрий день! Соціологічна група ... вивчає громадсько-політичну думку. Всі дані будуть узагальнені і використані лише з науковою метою. Анкета анонімна. Чи не дали б Ви згоду допомогти нам і відповісти на запитання.

Візьміть будь-ласка анкету (іноді анкету не дають на руки).

Якщо буде відмова, треба вибачитись. У іншому випадку:

1. **Принцип «організованості» і «дисциплінованості».** Якщо інтерв'юєр захворів або щось інше і не може провести опитування, він зобов'язаний повідомити про це керівника.

2. **Принцип «репрезентативності».** Інтерв'юєр опитує тільки осіб, вказаних у завданні. Довільні заміни осіб категорично заборонені.

3. **Принцип «конфіденційності».** Інтерв'юєр завжди має пам'ятати, що йому категорично заборонено розголошувати свої враження від бесіди з опитуваними. Свої враження, характеристику особливостей опитування він подає в узагальненому вигляді (без вказівки адрес та прізвищ).

4. **Принцип «добровільності».** Інтерв'юєр повинен бути ввічливим, коректним і не забувати, що участь респондента в опитуванні завжди має добровільний характер – респондент у будь-який момент має право відмовитись відповідати на будь-яке конкретне запитання, так і від подальшої участі в опитуванні.

5. **Принцип «уніфікації відповідей».** Інтерв'юєр не повинен підказувати чи роз'яснювати респондентам сенс запитань, значення слів чи термінів, незрозумілих респондентові. Якщо респондент не може відповісти на сформульоване питання, це – об'єкт вивчення для авторів дослідження.

6. **Принцип «своєчасності».** Інтерв'юєр має вчасно здати роботу. Коли ж є загроза зриву термінів роботи, інтерв'юєр повинен завчасно попередити керівників. Анкети необхідно принести у визначений строк.

7. **Принцип «якості».** Якість звіту визначають повнотою та системністю змісту та заповненням (якістю технічного оформлення) анкет.

Якісною є і аналітика, що реально відображає думку тих людей, які відповідали на запитання анкети.

Інтерв'юєр не повинен висловлювати свою думку з приводу проблем, які містяться в анкеті ні до, ні під час, ні після інтерв'ю. Під час

інтерв'ю не повинно бути ні обговорень, ні полеміки, між інтерв'юєром і респондентом. Повністю нейтральна поведінка інтерв'юєра природно неможлива, рекомендується – привітний погляд, мовчазне схвалення будь-якого висловлювання, думки тощо.

Якщо інтерв'юєр заповнить певні питання за респондента, то це кваліфікується як підробка даних.

По закінченні опитування (щоб не бачив респондент) інтерв'юєр підписує анкету і ставить дату та місце проведення опитування.

У процесі проведення конкретно-соціологічного дослідження над інтерв'юєром встановлюється інспекційний нагляд.

Запитання для самоперевірки

1. Які методи дослідження застосовують при розробці соціологічної теорії?

2. Що вивчає емпірична соціологія?

3. Чим відрізняється академічна соціологія від прикладної?

4. Які завдання стоять перед академічною соціологією?

5. Які завдання стоять перед прикладною соціологією?

6. Чому у конкретно-соціологічному дослідженні необхідно складати програму?

7. Які вимоги ставлять до програма конкретно-соціологічного дослідження?

8. Охарактеризуйте розділи конкретно-соціологічного дослідження: методологічний, методичний, організаційно-технічний.

9. На прикладі будь-якої теми: обґрунтуйте актуальність, поставте проблему, з'ясуйте мету, розкрийте завдання, визначте об'єкт і предмет, висуньте гіпотези, вкажіть на глосарій (словник термінів якими ви будете користуватись в роботі).

10. Охарактеризуйте різновиди вибірки.

11. Як є типи вибірок?

12. Як визначити обсяг вибіркової сукупності?

13. Які є похибки і чи можливо їх уникнути?

14. Яка є структура анкети?

15. Які є питання в анкеті?

16. Яка є форма розташувань питань в анкеті?

17. Які є основні вимоги до оформлення анкети?

18. Які є помилки при формулюванні запитань?

19. Які є помилки при формуванні віяла відповідей?

- 20. Для чого ставлять додаткові запитання?*
- 21. Як уникнути помилок при складанні анкети?*
- 22. Які ви знаєте шкали?*
- 23. Назвіть загальні принципи для одномірних розподілів в аналізі.*
- 24. Які є загальні принцип одномірних розподілів і якими правилами слід користуватися?*
- 25. Як пояснювати та інтерпретувати дані двовимірних таблиць?*
- 26. Як шукати латентні зміни у тривимірних таблицях?*
- 27. Що треба визначити досліднику проводячи конкретно-соціологічне дослідження?*
- 28. Як скласти звіт соціологічного дослідження?*
- 29. Які головні вимоги до інтерв'юєра?*

ТЕСТИ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ ІЗ СОЦІОЛОГІЇ

1. Які з перерахованих нижче властивостей не відносяться до наукового знання:

1. емпіричність
2. передача
3. нормативність
4. узагальнюючий характер

2. Соціологія – це наука про:

1. групи, які складаються з невеликого числа людей
2. особистості в суспільстві
3. суспільство
4. людей у своїй сім'ї

3. Предметом соціології як наукової дисципліни виступають:

1. взаємини і зв'язки людей із приводу виробництва матеріальних благ, їхнього обміну й розподілу
2. явища взаємодії людей і людських груп один з одним
3. події, коли-небудь, що мали місце, і роль конкретних людей у них
4. механізми мотивації й регуляції звертання людей

4. Яке з перерахованих нижче понять ставиться до сфери вивчення соціології:

1. симпатія
2. капітал
3. статус
4. почуття

5. З якими з наведених нижче суджень ви згодні:

1. поняття «суспільство» за відносно до будь-якої епохи, до кожної по чисельності групі або об'єднанню людей
2. суспільство – сама більша група із всіх об'єднань людей, які проживають на даній території
3. якщо будь-яке об'єднання поповнює свою чисельність переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є визнаними його представниками, то його обов'язково називають суспільством
4. суспільством називають таке об'єднання людей, що є частиною будь-якої більшої системи

6. З яким з наведених нижче суджень ви згодні:

1. щоб будь-яке об'єднання людей називалося суспільством, у нього обов'язково повинна існувати така система цінностей, які називають культурою
2. сучасні держави, які нараховують сотні мільйонів громадян, не можуть вважатися суспільством

3. древні племена, які розміщалися на території, рівної нинішньому міському мікрорайону, не були суспільствами

4. суспільство виникає на певній стадії розвитку держави

7. Нижче наведені різні судження про зовнішнє середовище яке відповідає внутрішньому світу людини. Частина з них, безсумнівно, ставиться до соціології, частина – до психології. Вкажіть, до якої саме дисципліни ставиться кожне судження.

Судження		
7.1	Еліта — це вищий клас, що займає ключові позиції в якій-небудь сфері суспільства	
	Соціологія	Психологія
7.2	Як правило, мислення менеджера стереотипне, а підприємця — інноваційне	
	Соціологія	Психологія
7.3	Рефлекси підрозділяються на вроджені й придбані	
	Соціологія	Психологія
7.4	Кадровим робітником людина стає звичайно до 30 років	
	Соціологія	Психологія
7.5	В екстремальній ситуації прискорюються процеси прийняття рішень	
	процеси прийняття рішень	
	Соціологія	Психологія

8. Термін «соціологія» з'явився:

1. на початку XX ст.
2. наприкінці XVIII ст.
3. у першій половині XIX ст.
4. в античності

9. Першим у науковий обіг термін «соціологія» увів:

1. Георг Зіммель
2. Огюст Конт
3. Герберт Спенсер
4. Чарльз Хортон Кулі

10. Центральним поняттям «розуміючої соціології» Макса Вебера є:

1. соціальний факт
2. закон інтелектуальної еволюції
3. соціальна дія
4. спосіб виробництва

11. Суть позитивізму як соціологічної доктрини полягає в:

1. запереченні основних принципів негативізму
2. визнанні універсалізму законів природи й доцільності застосування методів природничих дисциплін до вивчення суспільства
3. твердженні першорядного й виняткового значення соціальної реальності й соціологічних методів у поясненні буття людини і його середовища
4. визнанні необхідності специфічного методу пізнання в соціальних науках, що відрізняє їх від дисциплін природничого циклу

12. Автором класичної соціологічної роботи «Самогубство» є:

1. Карл Маркс
2. Макс Вебер
3. Еміль Дюркгейм
4. Герберт Спенсер

13. Огюст Конт утверджує, що елементарною структурною одиницею суспільства є:

1. мала група
2. сім'я
3. рід
4. особистість

14. Суспільний прогрес, по О. Конту, є предметом вивчення:

1. соціальної статистики
2. соціальної динаміки
3. соціальної фізики
4. соціометрії

15. Еволюція, по Г. Спенсеру, – це:

1. синонім прогресу

2. процес швидкого, стрибкоподібного переходу матерії з одного стану в інший

3. процес плавного, поступового нагромадження кількісних змін у стан матерії

4. інтеграція матерії з переходом з невизначеного стану в реальність

16. Суспільство, на думку Спенсера, – це:

1. випадкова спільнота взаємодіючих між собою людей

2. група індивідів, які складаються в родинному зв'язку між собою

3. досить тривале об'єднання самостійних індивідів, які не вступають у регулярні взаємодії

4. продукт еволюції малих людських співтовариств у більші

17. Базис у марксистській аналітичній схемі суспільства – це:

1. продуктивні сили суспільства

2. фундамент, на який опирається керування суспільством

3. виробничі відносини

4. сукупність продуктивних сил і виробничих відносин

18. Емілю Дюркгейму належить:

1. теорія суспільного договору

2. закон ієрархії наук

3. концепція механічної й органічної солідарності

4. теорія суспільно-економічних формацій

19. Вершиною піраміди «ієрархії наук» О. Конта є:

1. математика

2. біологія

3. соціологія

4. астрономія

20. Головні ознаки соціальних фактів по Дюркгейму:

1. приналежність їх до громадського життя й незалежність від природного середовища

2. незалежне від індивіда існування й здатність робити на індивіда тиск (примусова сила)

3. походження із соціальної взаємодії членів суспільства

4. культурна й політична природа

21. Творцем теорії соціального конфлікту вважають:

1. Огюста Конта

2. Макса Вебера

3. Карла Маркса

4. Пітірима Сорокіна

22. Хто із соціологів вважав, що головне в суспільному розвитку – це не стабілізація суспільства, а його руйнування й заміна іншим, більш справедливим:

1. Е. Дюркгейм
2. К. Маркс
3. М. Вебер
4. М. Спенсер

23. Назвіть класиків соціології, яким належать наступні ідеї.

Ідея		Автор
23.1	Мотиви інших людей ми розкриваємо завдяки тому, що в схожих ситуаціях більшість людей ведуть себе однаково	1. Е. Дюркгейм 2. К. Маркс 3. М. Вебер 4. М. Спенсер
24.2	Пролетаріату належить особлива місія створення нового суспільства, внаслідок чого він сам зникає як клас	1. Е. Дюркгейм 2. К. Маркс 3. М. Вебер 4. М. Спенсер
25.3	Солідарність членів суспільства спочиває на колективній свідомості – сукупності загальних вірувань і почуттів, які розділяють члени однієї соціальної групи або суспільства	1. Е. Дюркгейм 2. К. Маркс 3. М. Вебер 4. М. Спенсер
26.4	Вчення про суспільство повинно складатися із двох частин – соціальної статистики, що описує закони існування, і соціальної динаміки, що описує закони зміни суспільства й етапи цієї зміни	1. Е. Дюркгейм 2. К. Маркс 3. М. Вебер 4. М. Спенсер

27. Які із суспільств, по Е. Дюркгейму, засновані на механічній солідарності, де особистість не належить собі й поглинається колективом:

1. архаїчні
2. індустріальні
3. цивільні
4. постіндустріальні

28. Поняття ідеального типу як інструмента вивчення соціальних явищ увів у науковий поворот:

1. Герберт Спенсер
2. Еміль Дюркгейм
3. Макс Вебер
4. Карл Маркс

29. Найбільш розгорнута теорія соціальної стратифікації належить:

1. Карлу Марксу
2. Пітіриму Сорокіну
3. Максу Веберу
4. Емілю Дюркгейму

30. Яку з наукових дисциплін О. Конт поставив в основу своєї «ієрархії наук»:

1. соціологію
2. фізику
3. математику
4. астрономію

31. Кого прийнято вважати піонером соціальної статистики в соціології:

1. О. Конта
2. М. Сорокіна
3. Е. Дюркгейма
4. К. Маркса

32. Хто із соціологів-класиків віддавав провідне місце при побудові своєї теорії виробничим відносинам:

1. К. Маркс
2. М. Вебер
3. М. Спенсер
4. Е. Дюркгейм

33. Хто із соціологів пропонував опиратися на соціальні факти й вивчати їх статично:

1. О. Конт
2. К. Маркс
3. М. Вебер
4. Е. Дюркгейм

34. Кому із соціологів належить найбільш розгорнуте визначення еволюції:

1. О. Конту
2. М. Спенсеру
3. К. Марксу
4. П. Сорокіну

35. Ідея про необхідність революційного перетворення соціальних відносин являє головний висновок:

1. позитивізму
2. історичного матеріалізму
3. розуміючої соціології
4. соціального реалізму

36. Нижче наведено судження. Деякі з них правильні, а деякі неправильні. Ви повинні розібратися в цьому. Якщо ви вважаєте, що дане судження правильне, відповідайте «так», якщо неправильне відповідайте «ні».

Судження		
36.	Відкриті соціологією закони К. Маркс призивав викладати в школах і університетах, щоб просвітити людей, як треба правильно й розумно будувати свої взаємини	
	Так	Ні
37.	О. Конт дав ім'я соціології і вивчав суспільство раніше К. Маркса	
	Так	Ні
38.	Для М. Вебера окремий індивід – майже ніщо, а точніше – абстракція. Суспільство ж є вища реальність	
	Так	Ні
39.	М. Вебер виступав за революційний шлях зміни суспільства, а інші класики соціології – за реформістський	
	Так	Ні
40.	К. Маркс пропонував опиратися на соціальні факти й пропонував вивчати їх статистично	
	Так	Ні
41.	Поняття «консенсус» увів у науковий поворот соціології Е. Дюркгейм	
	Так	Ні
	Так	Ні
43.	Ідеальний тип – метод дослідження Е. Дюркгейма	
	Так	Ні
44.	Вивчення мотивів звертання ігнорували Конт, Маркс і Дюркгейм	
	Так	Ні

45.	Е. Дюркгейм затверджував, що люди схильні до співробітництва від народження	
	Так	Ні

46. Емілю Дюркгейму належить:

1. теорія еволюції
2. концепція ідеальних типів
3. ідея про розбіжність механічної й органічної солідарності
4. теорія конфлікту

47. Основоположником якого теоретичного напрямку соціології є Герберт Спенсер:

1. соціологізм
2. органічна аналогія
3. концепція ідеальних типів
4. історичний матеріалізм

48. Суть історичного матеріалізму складається в:

1. розгляді історичного процесу як матеріальної субстанції
2. визнанні переваги матеріального світу перед духовним
3. виділенні як провідні відносини із приводу виробництва матеріальних

благ

4. особливій увазі до матеріальних об'єктів і речей

49. Хто із класиків соціології вивчав особливий вплив релігійних поглядів на способи організації господарського життя:

1. М. Вебер
2. Е. Дюркгейм
3. О. Конт
4. К. Маркс

50. Діяльність бюрократії як механізму керування й особливого соціального прошарку служить вираженням:

1. цілераціонального типу соціальної дії
2. цінностно-раціонального типу соціальної дії
3. традиційного типу соціальної дії
4. афективного типу соціальної дії

51. Що загального, по Е.Дюркгейму, утримується у всіх релігіях:

1. концепція Бога як могутньої надприродної істоти
2. наявність інституту церкви
3. розподіл усього світу на дві категорії (матеріальне, духовне)
4. наявність культів поклоніння.

52. Хто із соціологів-класиків, на противагу К. Марксу, наполягав на визначальному впливі надбудови на базис:

1. О. Конт
2. Г. Спенсер
3. Е. Дюркгейм
4. М. Вебер

53. Анемічне самогубство, згідно Е.Дюркгейму, найбільшою мірою характерно для тих суспільств, де:

1. панує політеїзм
2. переважає органічний тип солідарності
3. переважає механічний тип солідарності
4. не спостерігається поглибленого поділу праці

54. Які фактори соціального розвитку Г. Спенсер відносить до вторинного:

1. клімат
2. наслідку вирубання лісів
3. флору й фауну
4. інтелектуальні якості соціальних одиниць

55. Автором концепції харизматичного панування є:

1. Огюст Конт
2. Герберт Спенсер
3. Еміль Дюркгейм
4. Макс Вебер

56. Соціальним статусом називається:

1. ступінь поваги до людини з боку навколишніх
2. позиція людини в суспільстві з певним набором прав і обов'язків
3. досягнутий рівень просування по службовим сходам
4. характер почуттів (симпатій або антипатій), випробуваних до людини з боку друзів, товаришів по службі й родичам

57. Соціальна роль – це:

1. розуміння індивідом свого місця серед оточуючих людей
2. відносини, які виявляються нами до оточуючих нас людей
3. характер звертання, очікуваний від власника того або іншого соціального статусу
4. становище котре займає людина у своїй соціальній групі та визнане оточуючими

58. Під соціальним інститутом розуміють:

1. об'єднання людей, створюване ними для задоволення певної сукупності особистих і суспільних потреб
2. організаційну форму тієї або іншої соціальної системи, що впорядковує сукупність відносин між людьми, які утворюють її

3. навчально-виховну організацію, у якій члени суспільства проходять процес вторинної соціалізації й прилучаються до майбутньої діяльності в рамках формальних організацій

4. стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, які регулюють взаємодії людей у певній сфері суспільної життєдіяльності й організуючих його в систему ролей і статусів

59. Нижче наведені визначення найважливіших понять, які представляють по своїй суті серцевину предмета соціології. Виберіть із запропонованого списку ті поняття, які визначаються наведеними формулюваннями:

1. стратифікація, соціальна структура
2. соціальний статус
3. соціалізація, соціальна функція
4. суспільство
5. соціальна роль
6. культура
7. соціальний інститут
8. артефакт
9. соціальна мобільність
10. статусна кристалізація

59) –це просто набір прав і обов'язків; його не слід однозначно отожднювати з індивідом, що займає його

60) -динамічний аспект статусу; пов'язаний з тим, що індивід соціально приписаний до певного статусу й у той же час може змінити його згодом

61)-упорядкування позицій, зв'язаних індивідами у різних вимірах соціального підпростору

62)-описує той факт, що власники статусів взаємодіють один з одним

63)-відносно стабільні й інтегровані сукупності символів, вірувань, цінностей, норм, ролей і статусів, які впорядковують цілі сфери соціального життя, такі як сім'я, релігія, утворення, економіка, керування

64. В таблиці наведені визначення деяких економічних статусів. Укажіть у правій графі номери тих родів занять, що, на вашу думку, мають відношення до них.

Статус	Рід занять
Капіталіст – власник капіталу, що перебуває в обороті й приносить прибуток	

Підприємець – людина, що затіває нову, часто ризиковану, справу й власне або запозичає способи в інших та вкладає їх у власну справу	
Менеджер – посадова особа, що планує і здійснює керування підприємством, у підпорядкуванні якого перебуває один і більше працівників	
Рід занять: 1. Брокер. 2. Рант'є. 3. Банкір. 4. Кредитор. 5. Директор. 6. Дилер. 7. Фермер. 8. Продюсер. 9. Міністр	

65. Виберіть із зазначених нижче систем ті, які відносять до тих що самоорганізуються:

1. армійський підрозділ
2. позаформальна група
3. шкільний клас
4. конструкторське бюро

66. Який з наведених нижче статусів є аскриптивним:

1. ректор
2. студент
3. принц
4. кондуктор

67. Соціальна стратифікація – це:

1. розподіл всіх членів суспільства на групи відповідно до певної заданої системи критеріїв
2. станова організація суспільства
3. об'єднання людей для досягнення конкретної мети
4. придбання людиною певного соціального статусу

68. Поділ суспільства на класи являє собою:

1. ціннісно-нормативну модель
2. категоріальну модель
3. структурно-функціональну модель
4. стратифікаційну модель

69. У нижче наведених судженнях деякі є правильні, а інші неправильні. ви повинні бути розібратися в цьому. Якщо ви вважаєте, що дане судження правильне, то відповідайте «так». Якщо ви вважаєте, що судження неправильне, то відповідайте «ні».

Судження		
69.	Суспільний поділ праці – похідне від статусів і ролей	
	Так	Ні
70.	Соціальна структура – анатомічний кістяк суспільства	
	Так	Ні
71.	Статуси й ролі – порожні осередки соціальної структури	
	Так	Ні
72.	Слово «статус» прийшло в соціологію із грецької мови	
	Так	Ні
73.	Права й обов'язки – елементи суспільного поділу праці	
	Так	Ні
74.	Обов'язки свідчать про те, що виконавець даної ролі або носій даного статусу повинен робити щодо інших виконавців або носіїв	
	Так	Ні
75.	Права говорять про те, що людина може дозволити собі або допустити щодо інших людей	
	Так	Ні
76.	Статус рабовласника в древньому світі припускав тільки обов'язку й не містив майже ніяких прав	
	Так	Ні
77.	Від того, як розташовані права й обов'язки в соціальній структурі, залежить рівень розвитку суспільства	
	Так	Ні
78.	Статус учителя, як і будь-який інший статус, певний щодо всього суспільства	
	Так	Ні
79.	Люба людина, в остаточному підсумку, займає тільки одну соціальну позицію, хоча бере участь у безлічі груп і організацій	
	Так	Ні

80.	Для жінок головним найчастіше виявляється статус домогосподарки, а для чоловіків – статус, пов'язаний з основним місцем роботи або заняттям	
	Так	Ні
81.	Соціальний статус зіграє видну роль серед знайомих, а особистий – серед незнайомих людей	
	Так	Ні
82.	Король за певні провини міг позбавити людини дворянського титулу	
	Так	Ні
83.	Система поріднення включає тільки природжені статуси	
	Так	Ні
84	Функцію статусних символів виконують також житло, мова, жести, манери звертання	
	Так	Ні
85	Соціальний і особистий статуси можуть збігатися, а можуть і не збігатися	
	Так	Ні

86. Оцінка професійного рейтингу відбиває:

1. особистий статус
2. соціальний статус
3. і те, й інше
4. ні те, ні інше

87. Найважливішою передумовою інституціоналізації є:

1. об'єднання волі й бажання всіх індивідів, які представляють даний соціум
2. успішне проходження більшістю індивідів процесу соціалізації
3. інтерналізація індивідами нових соціальних норм і цінностей і формування на цій основі нових систем потреб особистості, ціннісних орієнтацій та очікувань
4. прагнення членів суспільства до консенсусу

88. Поняттям «рольова дистанція» позначають:

1. ситуацію суб'єктивного відділення від ролі її виконавця, коли він не може зжитися з нею
2. розбіжність між виконанням своїх соціальних ролей власниками різних соціальних статусів

3. ситуацію протиріччя між вимогами різних ролей, які виконують тим самим актором

4. поняття, які характеризує ступінь близькості, віддаленості або відчуженості різних соціальних статусів

89. Соціальна мобільність – це:

1. зміна людиною місця свого постійного проживання

2. зміна ціннісних орієнтацій особистості

3. зміна соціального статусу індивіда або групи

4. розширення професійного й загальнокультурного кругозору

90. Укажіть, які з перерахованих каналів соціальної мобільності є найбільш важливими в традиційних, а які – в індустріальних суспільствах:

Канал	Тип суспільства
Армія	
Церква	
Школа (утворення)	
Політична організація	
Економічна організація	

91. Яка з описаних нижче ситуацій є прикладом групової висхідної мобільності:

1. локаут (масове звільнення)

2. «із грязі – у князі»

3. створення корпусу «червоних директорів»

4. репресії 1930-х р.р.

92. Поняття «інституціоналізація» означає:

1. визнання досягнутого соціального статусу індивіда

2. установа соціального інституту певною групою осіб

3. перевірку ступеня відповідності звертання індивіда тому, що вважається загальноприйнятим

4. закріплення суспільної практики або якоїсь області суспільних відносин у вигляді закону, соціальної норми або загальноприйнятого порядку

93. Укажіть, з якими з наведених нижче суджень ви згодні (відзначивши «так»), а з якими не згодні (відзначивши «ні»).

Судження		
93	Діти робітників і селян частіше переходять в інтелігенти, чим діти інтелігентів – у робітники й селяни	
	Так	Ні
94	Чим вище людина піднімається по соціальних сходинках, тим більше в нього народжується дітей	
	Так	Ні
95	У сім'ях нижчих класів менше дітей, у сім'ях вищих – Більше	
	Так	Ні
96	Король за певні провини міг позбавити людини дворянського титулу	
	Так	Ні
97	Система поріднення включає тільки природжені статуси	
	Так	Ні
98	Функцію статусних символів виконують також житло, мова, жести, манери звертання	
	Так	Ні
99	Соціальний і особистий статуси можуть збігатися, а можуть і не збігатися	
	Так	Ні

100. Прикладом спадаючої соціальної мобільності можна вважати:

1. підвищення в посаді
2. зміна віросповідання
3. звільнення по скороченню штатів
4. зміна професії

101. Найважливішим критерієм економічної стратифікації є:

1. рівень утворення
2. престиж професії
3. ранг у державній ієрархії
4. місце в організації роботи

102. У найбільш загальному виді соціальна стратифікація формується як наслідок:

1. розподілу влади
2. розподілу матеріальних багатств

3. суспільного подолу праці
4. упорядкування соціальних відносин

103. Історично першою системою соціальної стратифікації є:

1. страти
2. касти
3. класи
4. стани

104. Прикладом висхідної соціальної мобільності є:

1. звільнення по скороченню штатів
2. зміна громадянства
3. вступ у шлюб
4. підвищення в посаді

105. Прикладом горизонтальної мобільності є:

1. звільнення по скороченню штатів
2. зміна громадянства
3. вступ у шлюб із представником своєї соціальної групи
4. підвищення в посаді

106. Нижче наведені деякі твердження, пов'язані з рольовою теорією.

Укажіть, кому із соціологів могло б належати кожне з них:

1. Річард Ліптон
2. Роберт Мертон
3. Джордж Герберт Мід
4. Толкотт Парсонс

Теоретичне положення		Автор
106.	Діти освоюються в суспільстві й розвивають свої соціальні сутності («самости»), як би приміряючи на себе ролі спостережуваних ними дорослих, тобто шляхом прийняття ролей	
107.	Будь-яку роль можна описати за допомогою п'яти основних параметрів: (1) рівень емоційності; (2) спосіб одержання; (3) масштаб; (4) ступінь формалізації; (5) мотивація	
108.	Рольові приписи кореняться в культурі суспільства й знаходять своє вираження в соціальних нормах, які й ведуть звертання індивідів у русло ролей	
109.	Існує небагато найпоширеніших способів дозволу рольового конфлікту: а) установлення для себе ієрархії важливості ролей; б) чітка низовина різних сфер життєдіяльності; в) гумор...	

110. Особистий (особистісний) статус – це позиція, котру займає індивід:

1. у суспільному транспорті
2. у виробничому колективі
3. у первинній малій групі
4. у великій соціальній спільності

111. Соціальний статус – це позиція, зачеплена індивідом:

1. у сім'ї
2. у шкільному класі
3. у первинній малій групі
4. у великій соціальній спільності

112. Що можна віднести до емпірично обмірюваних параметрів економічної стратифікації:

1. рівень кваліфікації
2. ранг у державній ієрархії
3. місце в організації роботи
4. підкорення однієї професії іншою

113. Нижче наведені судження. Деякі з них правильні, інші неправильні. Якщо ви вважаєте, що дане судження правильне, то відповідайте «так», якщо вважаєте, що неправильне, то відповідайте «ні».

Судження		
113.	Роль дає статичне зображення предмета соціології, а статус – динамічне	
	Так	ні
114.	В одну людину може бути тільки один статус	
	Так	ні
115.	Кожна роль пропонує пене коло прав і обов'язків, які визначені	
	Так	ні
116.	Сукупність всіх статусів утворює соціальну структуру	
	так	ні
117.	У примітивних суспільствах багато статусів, а в сучасні мало	
	так	ні
118.	Соціальні статуси зв'язані міжособистісними відносинами, а особисті – соціальними	
	так	ні
119.	Статуси зв'язані між собою соціальними функціями, які проявляються через соціальні відносини	
	Так	ні

120.	Основні, або загальні, інститути, у свою чергу, складаються з безлічі неосновних, або часток, інститутів	
	так	ні
121.	У кожний момент будь-який інститут може бути представлений певною сукупністю	
	так	ні
122.	Інститут сім'ї нараховує приблизно 5-6 тис. років, а інститут держави – приблизно 500 тис. років	
	так	ні

123. Системоутворюючою ознакою в марксистській теорії соціальної класифікації є:

1. ємність ринків роботи
2. наявність або відсутність власності на засоби виробництва
3. розподіл обсягу політичної влади
4. рівень утворення й кваліфікації

124. Для немарксистських соціологічних підходів характерне виділення в структурі сучасних суспільств:

1. трьох основних класів
2. чотирьох основних класів
3. п'яти основних класів
4. шести основних класів

125. Відповідно підходам західної соціології, нижчі класи складаються з:

1. представників некваліфікованих і напівкваліфікованих представників індустріального й сільськогосподарського робітничого класу
2. жителів міських трущоб
3. жінок і представників етнічних меншостей, зайнятих у найменш оплачуваних, найменш безпечних і найбільш неприємних професіях
4. декласованих елементів

126. Статусною несумісністю в соціології йменується:

1. розбіжність статусних устремлінь у власників двох і більше соціальних статусів, що співвідносяться
2. протиріччя соціальних інтересів представників основних класів суспільства
3. невідповідність особистих здатностей і спеціальної підготовки індивіда вимогам його соціального статусу
4. ситуація володіння високим статусом в одному із соціальних підпросторів або вимірів при одночасному володінні низьким статусним рівнем в іншому підпросторі

127. Нижче наведені судження. Деякі з них правильні, а інші неправильні. Ви повинні розібратися в цьому. Якщо ви вважаєте, що дане судження правильне, то відповідайте «так»; якщо неправильне – «ні».

Судження		
127.	Соціальна стратифікація – це сукупність більших соціальних груп, розташованих ієрархічно за критеріями соціальної нерівності й названих стратами	
	Так	Ні
128.	Сукупність більших соціальних груп дає соціальний склад населення	
	Так	Ні
129.	У соціальній стратифікації всі статуси рівні й зв'язані між собою функціонально	
	Так	Ні
130.	Рабство не існувало й не існує в новий і новітній час	
	Так	Ні
131.	Універсальним вимірником нерівності в суспільстві є утворення	
	Так	Ні
132.	Представники класу дрібної буржуазії (при капіталізмі) – це одночасно й власники, і наймані робітники	
	Так	Ні
133.	Висхідна соціальна мобільність звичайно здійснюється добровільно, що сходить – примусово	
	Так	Ні
134.	Соціальний статус сім'ї – один з факторів індивідуальної мобільності	
	Так	Ні
135.	Всі аскриптивні статуси є природженими	
	Так	Ні
136.	Функцією політичних інститутів є задоволення потреби суспільства у виробництві й розподілі матеріальних благ	
	Так	Ні

137. Рівень утворення індивіда є найважливішим параметром при визначенні його місця в системі:

1. економічної стратифікації
2. політичної стратифікації
3. професійної стратифікації
4. соціальної стратифікації

138. Прикладом горизонтальної соціальної мобільності можна вважати:

1. переїзд в інше місто
2. зміна предмета, який викладається вчителем
3. одержання збільшення до платні
4. звільнення по скороченню штатів

139. Теорії соціальної мобільності органічно пов'язані з:

1. концепціями соціальної стратифікації
2. теоріями соціального панування
3. теоріями демографічних змін
4. концепціями інституціональної соціології

140. Найважливішим каналом соціальної мобільності в сучасному суспільстві є:

1. інститут армії
2. інститут церкви
3. інститут політики
4. брачно-сімейний інститут

141. Репродуктивні функції в суспільстві здійснюють:

1. політичні інститути
2. економічні інститути
3. правові інститути
4. брачно-сімейні інститути

142. Сімейний-брачно інститути містять у собі:

1. тільки аскриптивні статуси
2. статуси, які досягнуті
3. і ті й інші
4. ні ті ні інші.

143. Відповідно до прийнятого в сучасній соціології класифікації суспільств, вони підрозділяються на:

1. примітивні
2. традиційні
3. індустріальні
4. постіндустріальні

144. Яке з наведених нижче історичних перетворень може бути віднесене за своїм характером до соціальної революції

1. сталинські реформи
2. горбачовська перебудова
3. колективізація та індустріалізація 30-х р.р. XX ст.
4. скасування кріпосного права в Росії

145. В індустріальному суспільстві головним об'єктом власності є:

1. земля
2. капітал
3. люди
4. знання

146. Сутність соціальної революції полягає в:

1. переході до іншого типу світогляду
2. зміні способу політичного пристрою суспільства
3. корінному перевороті в більшості сфер суспільної життєдіяльності й способі життя населення
4. удосконаленнях, які відбуваються в якій-небудь сфері суспільної життєдіяльності

147. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві найчастіше має місце:

1. в демографічній сфері
2. у релігійній сфері
3. у культурній сфері
4. в економічній сфері

148. Науково-технічні винаходи й відкриття роблять найбільш сильний вплив на соціальні зміни:

1. у примітивному суспільстві
2. у традиційному суспільстві
3. в індустріальному суспільстві
4. в інформаційному суспільстві

149. Скорочення частки некваліфікованої роботи в сукупній робочій силі являє собою:

1. характерна ознака постіндустріального суспільства
2. найважливіший фактор сукупного обсягу мобільності
3. фактор спадної мобільності
4. індекс горизонтальної мобільності

150. У міру переходу від індустріального суспільства до постіндустріального:

1. збільшується число функціонально освічених людей
2. зростає частка працездатного населення, зайнятого в сервісному секторі
3. підсилюється моральний потенціал суспільства
4. підвищується рівень політичної свідомості

151. Зв'язок соціальної мобільності з рівнем розвитку суспільства виражається в тому, що:

1. у міру підвищення рівня розвитку суспільства відкривається усе більше каналів горизонтальної мобільності
2. чим вище рівень розвитку суспільства, тим більше можливостей інформаційного забезпечення кожного з його членів
3. чим вище рівень розвитку суспільства, тим більші можливості воно відкриває для соціальної мобільності, одночасно усе більше маючи потребу в ній
4. у міру підвищення рівня розвитку суспільства підсилюється індивідуальна мотивація до соціального просування

152. Протягом 90-х рр. XX ст. одним з найбільш соціально мобільних суспільств був:

1. Китай
2. СРСР
3. Уругвай
4. Єгипет

153. Стрижневою основою (навколо якої вибудовуються всі соціальні відносини) індустріального суспільства є:

1. індивідуалізм
2. віра у вище призначення людської особистості
3. приватна власність на капітал
4. підвищення ролі інтелігенції

154. Прогресивна сутність зміни суспільно-економічних формацій насамперед проявляється:

1. в удосконалюванні знарядь роботи й технологічних процесів
2. у нагромадженні загального обсягу знань про природу й суспільство
3. у підвищенні ступеня ролі інтелектуальної роботи
4. у гуманізації соціальних відносин

155. Національні держави із чітко позначеними територіальними границями виникають:

1. при первісно-общинному ладі
2. при рабовласницькій суспільно-економічній формації
3. при феодальній формації
4. при капіталізмі

156. Найбільша кровно-споріднена група людей, зв'язаних єдністю походження, – це:

1. сім'я
2. клан
3. рід
4. плем'я

157. Поняття локальної цивілізації як особливого культурно-історичного типу ввів у науковий обіг:

1. П. Сорокін
2. О. Шпенглер
3. Н. Данилевський
4. А. Тойнбі

158. Під інституціоналізацією конфлікту в соціології розуміють:

1. наукове вивчення класових конфліктів у суспільстві з метою їхнього запобігання

2. розвиток особливих соціальних інститутів для врегулювання конфліктів між роботодавцями й найманими робітниками з метою відмежування їх від конфліктів політичних

3. створення спеціальних судових і арбітражних установ для розгляду трудових і цивільних суперечок

4. розробку правил цивільного протистояння

159. Пануюча система цінностей є підставою типології суспільств у теорії циклічних цивілізацій, розробленої:

1. Н. Данилевським
2. П.Сорокіним
3. А. Тойнбі
4. О. Шпенглером

160. У марксистській теорії соціальної революції центральним є питання:

1. про боротьбу основних антагоністичних класів
2. про розподіл влади
3. про характер розподілу матеріальних благ
4. про перехоплення гегемонії прогресивним класом

161. Яка тенденція зміни профілю стратифікації в сучасних розвинених суспільствах:

1. не змінюється
2. загострюється
3. округляється
4. здобуває ромбовидну форму

162. У середньому людина в сучасному суспільстві міняє:

1. меблі – один раз в 10 років (дані італійських експертів)
2. професію – ...
3. шлюбного партнера – ...
4. роботу – ...
5. місце проживання – ...

163. Мала соціальна група являє собою:

1. будь-яке короткочасне зосередження людей, у якому вони тим або іншому способу взаємодіють один з одним

2. сукупність індивідів, зв'язаних між собою кровно-родинними зв'язками

3. деяке число людей, які вступають між собою в постійні безпосередні контакти

4. групу індивідів, які мають однакові або близькі соціальні статуси

164. Вторинна соціалізація – це:

1. процес «переучування соціальних ролей, коли людина попадає в середовище з іншими умовами життя

2. період соціалізації, що збігає з одержанням формального утворення

3. процес закріплення соціальних звичок, одержуваних у ході первинної соціалізації

4. соціалізація, що протікає за рамками класної кімнати

165. Суть яких теорій соціальної взаємодії викладена нижче (укажіть номер, під яким позначена відповідна теорія):

1. теорія обміну

2. символічний інтеракціонізм

3. етнометодологія

4. керування враженнями

Теорія	
165.	Вивчення правил, які регулюють контакти між людьми й звичайно прийнятих на віру
166.	Головна увага тут приділяється впливу витрат і винагород на звертання людей
167.	Регулювання взаємодій між людьми ґрунтується на вираженні зручних для них символічних значень
168.	Всі дії людей є проявом соціального звертання, заснованого на комунікації; комунікація стає можливою завдяки тому, що люди надають однакового значення даному символу

169. Вторинна група зіграє пануючу роль:

1. у родоплемінній громаді
2. у традиційному суспільстві
3. у сучасному суспільстві
4. у формальній організації

170. Пігірім Сорокін однієї з найважливіших умов виникнення соціальної взаємодії вважав:

1. наявність значимих символів
2. наявність провідників взаємодії
3. наявність соціальної групи
4. успішне проходження соціалізації

171. Головним агентом первинної соціалізації є:

1. сім'я
2. дитячий сад
3. школа
4. група друзів

172. Соціальний характер є продуктом:

1. рівня розвитку суспільства
2. національної культури
3. особливостей природно-географічного середовища
4. індивідуального виховання

173. Короткочасне зосередження людей, які не мають нічого загального, крім одночасної фізичної присутності в тому самому місці, іменують:

1. клан
2. група
3. юрба
4. черга

174. Яке з наведених нижче висловлень відноситься до соціалізації:

1. вона властивий не тільки людині, але й тваринами
2. це кумулятивний процес нагромадження соціальних звичок
3. це теоретичне оволодіння правами й обов'язками свого статусу
4. це психофізіологічний процес зміцнення організму

175. Термін «інтеракція» означає:

1. міжнародні відносини
2. соціальні відносини
3. соціальна взаємодія
4. процес установалення способу комунікації

176. Засновником теорії символічного інтеракціонізму прийнято вважати:

1. Дж. Г. Міда

2. Е. Гідденса
3. Т. Парсонса
4. Б. Маліновського

177. Ресоціалізація являє собою:

1. період соціалізації, що збігає з одержанням формального утворення
2. процес закріплення соціальних звичок, одержуваних у ході первинної соціалізації
3. відмова від старих норм, цінностей і ролей
4. процес «перенавчання» соціальних ролей, коли людина попадає в середовище з іншими умовами життя

178. Девіантна поведінка – це не що інше, як:

1. типова поведінка правопорушника (делінквента)
2. злочинна поведінка
3. відхилення від формального закону
4. будь-яка поведінка, що відкидається від загальноприйнятих норм

179. Девіація найчастіше спостерігається:

1. у людей похилого віку
2. у людей, заклопотаних насамперед особистими інтересами
3. у жінок
4. у молоді

180. До макросоціологічних понять відносяться:

1. мала група
2. соціалізація
3. цивілізація
4. взаємодія

181. До понять мікросоціології відносять:

1. мала група
2. цивілізація
3. світова система
4. держава

182. До числа динамічних процесів у малій групі відносять:

1. збори групи
2. сварка між членами групи
3. структурування
4. загальний відпочинок

183. Найважливішою умовою соціальної взаємодії П. Сорокін вважав:

1. наявність відповідної мотивації
2. наявність двох або більше індивідів, які спричиняються звертання й психічне переживання один одного
3. наявність взаємної зацікавленості
4. наявність взаємної вигоди

184. Типовим представником малої групи є:

1. черга в магазині
2. учасники забігу на коротку дистанцію
3. група відвідувачів музею, супроводжувана екскурсоводом
4. нуклеарная сім'я

185. Засновником теорії групової динаміки вважають:

1. Курта Левіна
2. Джорджа Герберта Міда
3. Едварда Гарфінкеля
4. Елтона Мейо

186. Найбільшу чисельність малої групи визначають:

1. межею в 8-10 осіб
2. межею в 25-30 осіб
3. функціями групи в більшій соціальній спільності
4. сталістю або регулярністю безпосередніх контактів між її членами

187. Найбільш загальною основою виникнення взаємодії вважається:

1. наявність загальних інтересів у суб'єктів взаємодії
2. регулярне з'єднання в просторово-тимчасовому континуумі
3. єдина лінгвістична база спілкування
4. приналежність до однієї й тій же соціальної групи

188. До латентних функцій вторинної соціалізації ставляться:

1. ті функції, які випливають із «ідеології утворення»
2. інтелектуалізація індивіда і його наступного способу життя
3. виконання схованого навчального плану
4. виховання дисципліни

189. Первинною називається мала група:

1. утворююче ядро вторинної групи
2. відрізняються найбільш високою частотою й щільністю контактів між її членами

3. формується раніше вторинної за часом

4. система цінностей і норм якої є для її членів своєрідним еталоном

190. Тип соціального характеру, що переважає в сучасних розвинених суспільствах, називається:

1. неринковий
2. орієнтований на себе
3. орієнтований на традицію
4. орієнтований на інших

191. До числа соціологічних теорій девіантної поведінки відносять:

1. психоаналітична теорія (З. Фрейд)
2. теорія вродженої схильності до криміналу (Ч. Ломброзо)
3. теорія органічної схильності до криміналу (У. Шелдон і ін.)

4. теорія навішення ярликів (Г. Беккер і ін.)

192. Єдиним типом недевіантної поведінки в типології Р. Мертона є:

1. конформність
2. інновація
3. ритуалізм
4. ретритизм

193. Нижче наведені судження. Укажіть ту з концепцій соціальної взаємодії, для якої вони характерні:

1. теорія обміну
2. символічний інтеракціонізм
3. етнометодологія
4. керування враженнями

Судження		
193	Соціальне життя залежить від нашої здатності уявляти себе в інших соціальних ролях, і це прийняття ролі іншого залежить від нашої здатності до внутрішньої розмови із самим собою	
194	Люди проєктують власні іміджі, причому звичайно такими способами, які щонайкраще відповідають їхнім власним цілям	
195	Виникаюча в ході взаємодії винагорода стає повторюваною і регулярною, поступово переростаючи у відносини між людьми, які базуються на взаємних очікуваннях	
196	Розуміння в розмові залежить від того, наскільки його учасники здатні заповнити ряд основних припущень, унікальних для кожного процесу взаємодії	

197. Найважливішою соціальною функцією первинної групи є:

1. задоволення потреби її членів у спілкуванні
2. виготовлення оптимальних норм звертання
3. успішна соціалізація її членів
4. ефективний поділ праці

198. Які з малих груп вважаються найбільш продуктивними:

1. діади
2. тріади
3. чисельністю 5-6 чоловік
4. чисельністю більше 6 чоловік

199. Соціальним конформістом можна назвати:

1. законослухняної людини
2. хитрого пристосованця
3. людини, що не має власної думки

4. того, хто одягається модно й елегантно

200. Який з типів девіантної поведінки, по Р. Мертону, являє собою «залишення або зниження занадто високих культурних цілей великого грошового успіху й швидку соціальну мобільність там, де ці устремління не можуть бути задоволені»:

1. інновація
2. ритуалізм
3. ретритизм
4. заколот

201. Мала група, система цінностей і норм якої є для індивіда еталоном, називається:

1. еталонною
2. ідеальною
3. референтною
4. когерентною

202. Як співвідносяться поняття цивілізація і культура?

1. це дві фази розвитку культурно-історичних цінностей;
2. відносно-самостійні етапи соціального розвитку;
3. цивілізація має бути культурною, а культура цивілізованою
4. незалежні одне від одного.

203. Хто, з авторів порівнює державу з біблійським морським чудовиськом Левіафаном?

1. Дж. Локк
2. Т. Мор
3. Т. Гоббс
4. Дж. Віко

204. Культ Харі Кришни є прикладом:

1. девіантної релігії
2. девіантної культури
3. девіантної субкультури
4. девіантного суспільства

205. Кому із авторів належить праця «Про місто Боже»

1. Т.Мор
2. Конфуцій
3. А.Августин
4. Арістотель

206. Молодіжна культура є прикладом:

1. субкультури
2. етноценіризму
3. культурного релятивізму
4. контркультури

207. Релігійні цінності були засадами капіталістичного світогляду, стверджував:

1. М. Вебер
2. Е.Дюргейм
3. К.Маркс
4. Р.Мертон

208. Як впливає культура на життя суспільства:

1. культура пронизує всі форми людської діяльності стимулюючи їх діяльний творчий елемент
2. культура визначає соціально-економічний і політичний розвиток суспільства
3. культура є духовний розвиток суспільства
4. культура обумовлює динаміку та стабільність суспільства

209. Що таке субкультура?

1. культура, яка притаманна окремим соціальним спільнотам
2. культура примітивних суспільств, наприклад, мисливців та збирачів
3. культура, що перебуває на стадії зникнення
4. окремі складові культури, наприклад, матеріальна та нематеріальна

210. Які норми жорстко регламентовані?

1. норми права
2. норми поведінки
3. норми моралі
4. норми взаємовідносин

211. Яку роль відіграє культура в житті особи?

1. культура є надбанням кожної людини
2. культура є надбанням лише представників духовної еліти
3. культура позитивно впливає на розвиток обдарованих людей
4. культура є надбанням художників, поетів, письменників

212. Культурні універсалії визначаються як:

1. загальнолюдські цінності та права людини
2. універсальні форми мистецтва, однакові для всіх культур
3. норми, цінності, форми поведінки тощо, притаманні усім культурам
4. процеси зародження, розквіту та занепаду будь-якої культури

213. Ціннісні орієнтації це:

1. усвідомлена потреба особистості у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності
2. соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії
3. внутрішні стимули активності особистості, те що забезпечує її існування і самозбереження

4. соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею

214. Групові норми, цінності та стилі життя, що суперечать, протиставляються домінуючим у суспільстві нормам, цінностям та стилям життя, називають:

1. культурним відхиленням
2. неінтегрованою культурою
3. контркультурою
4. зверхкультурою

215. Культура містить все з наведеного нижче, окрім:

1. локалізація певної спільноти в соціальному просторі
2. ціннісні уявлення певної спільноти
3. норми поведінки в побуті
4. діалекти національної мови

216. Як впливає культура на потреби та інтереси людини?

1. потреби та інтереси опосередковуються культурою
2. задоволення потреб та інтересів здійснюється незалежно від культурного впливу
3. потреби та інтереси формують культурні цінності людини
4. культура розвивається незалежно від потреб та інтересів людини

217. Яка із цих функцій соціального інституту використовується у діях щодо засвоєння індивідом чи групою обраних суспільством ціннісних орієнтацій і загальних норм поведінки, перетворення їх на мотиви і дійові принципи соціальної активності:

1. соціалізуюча
2. репродуктивна
3. комунікативна
4. регулятивна
5. адаптивна

218. Тенденція оцінювати культуру інших суспільств чи соціальних груп за стандартами власної культури – це вияв:

1. етноцентризму
2. культурного релятивізму
3. універсалізму
4. патріотизму

219. У чому сутність функціонального підходу до визначення культури?

1. культура це система цінностей
2. культура – це система правових норм
3. культура – це сукупність моральних норм
4. культура- це сукупність політичних норм

220. Яку роль виконує мистецтво в культурному становленні індивіда?

1. збагачує духовний світ і надає сенс життєдіяльності кожній людині
2. активізує життєдіяльність лише представників елітарної верстви суспільства

3. не відіграє суттєвої ролі в становленні людини

4. сприяє духовному розвитку людини

221. Ви та люди, які до та після Вас стоять у черзі за квитками на концерт рок-зірки (поп-групи) становлять:

1. групу фанатів

2. соціальну групу

3. первинну групу

4. скупчення

222. Що таке культура?

1. система засобів та зразків взаємодії людей між собою із природою

2. високий ступінь моральності

3. високий ступінь розвитку всіх видів і жанрів мистецтва

4. взаємодія між людьми

223. Що відноситься до сфери матеріальної культури?

1. все що задовільняє матеріальні потреби людини відповідно до вимог часу

2. сучасні технології виробництва зброї, будівництва атомних реакторів, ракет

3. прадавня посуда

4. глина

224. Що відносять до сфери духовної культури?

1. рівень і глибина пізнання природи, суспільства і особистості

2. розваги, веселощі, безтурботність

3. захоплююча література, релігійні ритуали

4. пісні, танці

225. Що є першоосновою будь-якої культури?

1. мова

2. ритуали, звичаї і вірування

3. фольклор, література, музика

4. традиції народу

226. У чому сутність функціонального підходу до визначення культури?

1. культура це система цінностей

2. культура це система правових норм

3. культура це сукупність моральних норм

4. культура це сукупність етичних норм

227. За функціями соціальні норми поділяються на :

1. норми оцінки, орієнтуючі, каральні, заохочувальні
2. жорсткі, гнучкі
3. загальні, локальні
4. загальнолюдські, колективні, групові, суспільні

228. Назвіть основні функції культури:

1. творча
2. ціннісно-нормативна
3. консервуюча
4. поведінкова стереотипна

229. Тенденція оцінювати культуру інших суспільств чи соціальних груп за стандартами власної культури – це вияв:

1. етноцентризму
2. культурного релятивізму
3. універсалізму
4. патріотизму

230. Визначте основну цінність культури в переліку нижче наведених цінностей:

1. людина
2. багатство
3. престиж
4. держава

231. Як співвідносять культуру і владу в соціології Б. Кістяківського?

1. влада повинна діяти в межах культури
2. культура повинна підпорюватися владі
3. культура і влада сумісні
4. влада управляє культурою

232. Як впливає культура на потреби та інтереси людини?

1. потреби та інтереси опосередковуються культурою
2. задоволення потреб та інтересів здійснюється незалежно від культурного впливу

3. потреби та інтереси формують культурні цінності людини

4. культура на потреби та інтереси людини не впливає

233. Які проблеми виникають у взаємодії національних культур?

1. збереженні самобутності і унікальності кожної національної культури
2. взаємодія з культурами інших націй аж до їх повного злиття
3. поділ культури між історичними та не історичними державним й не державними націями
4. постійна боротьба

234. В чому полягають особливості української національної культури?

1. у розвитку традицій української елітарної культури
2. у подальшому розвитку ідей радянської культури
3. у дотриманні кращих взірців західної культури
4. у розвитку кожної окремої культури

235. Як впливає культура на життя суспільства?

1. культура пронизує всі форми людської діяльності, стимулюючи їх діяльний творчий елемент
2. культура визначає соціально-економічний і політичний розвиток суспільства
3. культура є вторинною похідною від соціально-економічного розвитку
4. культура не впливає на життя суспільства

236. Яку роль відіграє культура в житті особи?

1. культура є надбанням кожної людини
2. культура є надбанням лише представників духовної еліти
3. культура позитивно впливає на розвиток обдарованих людей
4. культура є надбанням художників, поетів, письменників

237. Культурні універсалії визначають як:

1. загальнолюдські цінності та права людини
2. універсальні форми мистецтва, однакові для всіх культур
3. норми, цінності, форми поведінки тощо, притаманні усім культурам
4. процеси зародження, розквіту та занепаду будь-якої культури

238. Ціннісні орієнтації це:

1. усвідомлена потреба особистості у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності
2. соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії
3. внутрішні стимули активності особистості, те що забезпечує її існування і самозбереження
4. соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею

239. Групові норми, цінності та стилі життя, що суперечать, протиставляють домінуючим у суспільстві нормам, цінностям та стилям життя, називають:

1. культурним відхиленням
2. неінтегрованою культурою
3. контркультурою
4. зверхкультурою

240. Культура містить все з наведеного нижче, окрім:

1. локалізація певної спільноти в соціальному просторі
2. ціннісні уявлення певної спільноти
3. норми поведінки в побуті

4. діалекти національної мови

241. Як впливає культура на потреби та інтереси людини?

1. потреби та інтереси опосередковуються культурою

2. задоволення потреб та інтересів здійснюється незалежно від культурного впливу

3. потреби та інтереси формують культурні цінності людини

4. культура розвивається незалежно від потреб та інтересів людини

242. Яка із цих функцій соціального інституту використовується у діях щодо засвоєння індивідом чи групою обраних суспільством ціннісних орієнтацій і загальних норм поведінки, перетворення їх на мотиви і дійові принципи соціальної активності:

1. оціалізуюча

2. репродуктивна

3. комунікативна

4. регулятивна

5. адаптивна

243. Яку роль виконує мистецтво в культурному становленні індивіда?

1. збагачує духовний світ і надає сенс життєдіяльності кожній людині

2. активізує життєдіяльність лише представників елітарної верстви суспільства

3. не відіграє суттєвої ролі в становленні людини

4. сприяє духовному розвитку людини

244. Що відносять до сфери духовної культури?

1. рівень і глибина пізнання природи, суспільства і особистості

2. розваги, веселощі, безтурботність

3. захоплююча література, релігійні ритуали

4. пісні, танці

245. Що є першоосновою будь-якої культури?

1. мова

2. ритуали, звичаї і вірування

3. фольклор, література, музика

4. традиції народу

246. Назвіть основні функції культури:

1. творча

2. ціннісно-нормативна

3. консервуюча

4. поведінкова стереотипна

247. Тенденція оцінювати культуру інших суспільств чи соціальних груп за стандартами власної культури – це вияв:

1. етноцентризму

2. культурного релятивізму
3. універсалізму
4. патріотизму

248. Як впливає культура на потреби та інтереси людини?

1. потреби та інтереси опосередковуються культурою
2. задоволення потреб та інтересів здійснюється незалежно від

культурного впливу

3. потреби та інтереси формують культурні цінності людини
4. культура на потреби та інтереси людини не впливає

249. Які проблеми виникають у взаємодії національних культур?

1. збереженні самобутності і унікальності кожної національної культури
2. взаємодія з культурами інших націй аж до їх повного злиття
3. поділ культури між історичними та не історичними державним й не

державними націями

4. постійна боротьба

250. У чому полягають особливості української національної культури?

1. у розвитку традицій української елітарної культури
2. у подальшому розвитку ідей радянської культури
3. у дотриманні кращих взірців західної культури
4. у розвитку кожної окремої культури

251. Як впливає культура на життя суспільства:

1. культура пронизує всі форми людської діяльності стимулюючи їх діяльний творчий елемент

2. культура визначає соціально-економічний і політичний розвиток суспільства

3. культура є духовним розвитком суспільства

4. культура обумовлює динаміку та стабільність суспільства

252. Соціальна дистанція між найвищим і нижчим статусами стратифікації даного суспільства:

1. статус, що досягає
2. висота стратифікації
3. аскриптивний статус
4. рольова дистанція

253. Ситуація володіння високим статусом в одному із соціальних підпросторів при одночасному володінні низьким статусним рівнем в іншому підпросторі:

1. статусна кристалізація
2. рольовий конфлікт
3. рольова дистанція
4. статусна несумісність

254. Теорія, що розглядає соціальну взаємодію як процес, у ході якого індивіди прагнуть максимізувати одержувані вигоди й мінімізувати втрати; основна увага приділяє вивченню впливу витрат і винагород на звертання людей:

1. етнометодологія
2. керування враженнями
3. теорія обміну
4. символічний інтеракціонізм

255. Група, що містить у собі як складені частини первинні малі групи:

1. вторинна група
2. референтна група
3. формальна група
4. група впливу

256. Процес взаємопроникнення й взаємовпливу звичаїв і традицій, поширення культурних цінностей з одних соціальних центрів в інші:

1. соціальна взаємодія
2. дифузіонізм
3. аккультурація
4. інституціоналізація

257. Поняття, які позначають процес, у ході якого індивід вивчає й сприймає як обов'язкові соціальні цінності й норми, перекладаючи їх на «внутрішній» рівень:

1. конформність
2. інтерналізація
3. ресоціалізація
4. інституціоналізація

258. Розподіл страт по всьому соціальному просторі, співвідношення чисельності різних страт на різних статусних рівнях:

1. рольова дистанція
2. висота стратифікації
3. секуляризація
4. профіль стратифікації

259. Процес, у ході якого й за допомогою якого люди вчать пристосовуватися до соціальних норм, тобто процес, що уможливорює продовження суспільства й передачу його культури між поколіннями:

1. інституціоналізація
2. соціалізація
3. секуляризація
4. статусна кристалізація

260. Багатозначне поняття, що позначає: певний рівень суспільного розвитку матеріальної й духовної культури суспільства; період розвитку суспільства, що виникає за варварством; конкретний культурно-історичний тип розвитку суспільства:

1. еволюція
2. аккультурація
3. інституціоналізація
4. цивілізація

271. Будь-яка дія, у ході якої зовнішні акти або психичні акти одного соціального актора викликають відповідну реакцію іншого соціального актора у формі його зовнішніх актів або психічних переживань:

1. етнометодологія
2. соціальна взаємодія
3. соціалізація
4. модернізація.

272. Період розвитку конкретного суспільства, протягом якого домінує певний спосіб виробництва:

1. суспільно-економічна формація
2. цивілізація
3. секуляризація

273. Період соціалізації, що збігає з дитячим віком:

1. первинна
2. вторинна
3. ресоціалізація
4. інтерналізація

274. Період розвитку суспільства, що характеризується різким ростом чисельності й щільності народонаселення й пов'язаний з переходом від одного типу демографічної стабільності з високими показниками народжуваності й смертності до іншого – з низькими показниками народжуваності й смертності:

1. економіка їжі
2. аккультурація
3. секуляризація
4. демографічний перехід

275. Стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, що регулюють взаємодію людей у певній сфері життєдіяльності й організуючих його в систему ролей і статусів:

1. соціальний клас
2. соціальний інститут
3. соціальна страта
4. профіль стратифікації

276. Поняття, що характеризує конкретний вид виробництва і здійснюється в рамках конкретно-історично суспільних відносин:

1. сукупність базису й надбудови
2. локальна цивілізація
3. економіка їжі
4. виробничі відносини
5. спосіб виробництва

277. Етап соціалізації, що збігається з періодом одержання формального утворення:

1. первинна
2. вторинна
3. демографічний перехід
4. аккультурація

278. Поняття, що характеризує ступінь близькості, віддаленості або відчуженості різних соціальних статусів:

1. рольова дистанція
2. соціальна дистанція
3. рольовий конфлікт
4. виробничі відносини

279. Сукупність індивідів, які володіють однаковими або близькими за значенням координатами в соціальному просторі:

1. страта
2. клас
3. соціальна група
4. мала група

280. Сукупність статусів, що характеризують соціальні й особистісні позиції того самого соціального суб'єкта в соціальному просторі:

1. висота стратифікації
2. статусний набір
3. профіль стратифікації
4. статусна кристалізація
5. секуляризація.

281. Чи впливає політика на формування громадської думки?

1. впливає при вирішенні суспільно значимих проблем
2. впливає опосередковано при вирішенні проблем окремих соціальних груп
3. впливає лише на вирішення питань міждержавних відносин
4. не впливає

282. Які засоби унеможливають маніпулювання громадською думкою?

1. ґрунтовне вивчення процесів формування та функціонування громадської думки
2. контроль громадськості над ЗМІ
3. діяльність правоохоронної системи
4. роз'яснювальна робота лідерів політичних партій та громадських організацій

283. Що змушує владні структури маніпулювати громадською думкою?

1. вибори до органів влади всіх рівнів
2. провести у владу «своїх людей»
3. контроль над фінансовими потоками в державі, регіонах, областях
4. облаштувати власне комфортне життя

284. Які механізми найчастіше використовують у процесі маніпулювання громадською думкою?

1. політичні технології
2. цілеспрямовані програми радіо-телепередач
3. виступи політичних лідерів
4. мітинги, протести, звернення тощо

285. На який вирішальний чинник соціальної взаємодії вказував Дж. Мід?

1. на здатності індивіда «перебирати на себе роль іншого»
2. на вимоги і приписи соціальних груп і спільнот до поведінки індивіда
3. на дотриманні моральних і правових норм
4. на дотриманні Божих заповітів

286. Чи впливає політика на формування громадської думки?

1. частково
2. так
3. ні
4. не можу відповісти

287. Хто із соціологів ґрунтовно досліджував громадську думку в контексті політики?

1. Гегель – громадська думка багатомірна, вона містить у собі як вірні оціночні судження так і невірні. У політиці використовуються виключно вірні

2. Маркс у громадській думці виділяв думку бідних і злиднених (пролетарів) і думку багатіїв(буржуазії)

3. У. Ліпман впровадив поняття стереотипу – спрощеного уявлення людей про обставини за яких відбувається їхня життєдіяльність

4. П. Бурд'є стверджував, що громадська думка – це артефакт який створюють і використовують політики

288. Яку роль відіграє громадська думка у правовій формі суспільної свідомості?

1. сприяє розумінню права як елемента соціального контролю
2. поширює знання про механізми і форми дії права представниками різних груп, спільнот, соціумів
3. формує негативне сприйняття правових вимог
4. нейтрально відноситься до правових норм і вимог, що позначається на низькій правовій культурі населення

289. Як впливає масова свідомість на громадську думку?

1. як процес, спрямований всередину – на суб'єкт громадської думки
2. як процес, спрямований на рефлексію психоемоційних переживань
3. як рефлексія над власним досвідом
4. масова свідомість повністю нівелює внутрішній світ суб'єкта громадської думки

290. Чим зумовлена необхідність вивчення громадської думки?

1. принцип доцільності
2. принципом корисності
3. принципом престижності
4. принципом індивідуального героїзму

291. Які критерії визначають інтерес до вивчення громадської думки?

1. критерії громадського інтересу
2. сумою індивідуальних інтересів
3. сумою інтересів економічно пануючих груп
4. інтересами певних політичних партій

292. Які повідомлення передають засобами інформаційного тиску (демонстрації, страйки)?

1. вони не в змозі репрезентативно відображати думки різних соціальних груп і спільнот
2. вони походять фільтрацію через фігуру «ретранслятора»
3. якщо в цих матеріалах знаходять порушення закону, то їх відхиляють.
4. вона виконується лише в тій мірі, щоб не зашкодити безпеці людей

293. Яку роль відіграє повідомлення, передане через особисті контакти з представниками влади?

1. позитивну, бо представник влади робить висновки на основі вимог громадської думки
2. неоднозначну, бо представник влади не має права одноосібно давати гарантії суб'єктам громадської думки, щодо виконання їх вимог
3. негативну, бо влада ніколи не виконувала і не виконуватиме всіх вимог громадськості
4. ніяку, бо влада робить вигляд, що враховує дане повідомлення.

294. Яка дієвість повідомлення, що передають листами населення?

1. вони не представляють громадської думки, бо авторами цих листів є люди різної ментальності

2. вони неефективні, бо сформульовані у формі нездійсненних вимог або ж погроз

3. вони ефективні, бо задовольняє психоемоційні амбіції автора

4. на таке органи влади ніколи не звертали і не звертатимуть уваги

295. Яке повідомлення передають в органи управління спеціалізованими засобами і каналами виразу громадської думки (референдум)?

1. така інформація найбільш якісною і надійною, об'єктивною і репрезентативною

2. не є абсолютно якісною, бо із зміною соціальних очікувань вона може кардинально змінюватися

3. справа не в якості інформації, а в реалізації мети тих груп, які використовують дану інформацію

4. інформація є лише засобом досягнення цілей певних соціальних груп

296. Кому вигідне некваліфіковане соціологічне дослідження?

1. владі

2. політичним партіям

3. опозиції

4. кожному хто здійснює незаконні дії, реалізуючи владні функції

297. Чому опозиція зацікавлена в проведенні «замовних» досліджень?

1. у дискредитації дій коаліції

2. у дискредитації діяльності президента

3. у дискредитації дій влади

4. у дискредитації окремих діячів політичної партії, яка перемогла на виборах

298. Чому політичні партії зацікавлені у конкретних соціологічних дослідженнях?

1. щоб постійно залишатися при владі

2. щоб мати монопольну сферу впливу на виборців у певному регіоні

3. щоб створювати імідж лідерам партії

4. щоб незаконно збагачуватись за рахунок бюджету

299. Чи є можливість суб'єкту, соціальній групі діяти вільно у політизованому суспільстві?

1. є, але в дуже обмеженому часовому проміжку, під час виборів

2. у реальному житті вся його громадська діяльність підконтрольна владним структурам

3. є, але він виходить із сфери реального життя: секти, різноманітні нетрадиційні таємні організації

4. немає ніякої можливості

300. Як впливає політика на індивіда?

1. політика, що проводиться демократичною владою – позитивно

2. політика, що проводиться антидемократичною владою – негативно
3. національна політика – позитивно
4. будь-яка політика негативно впливає на індивіда

301. Як розглядають народ політичні еліти?

1. у політичних еліт думка про «народ» відсутня, вони оперують терміном «електорат»

2. народ – засіб досягнення влади
3. народ – джерело злочинного збагачення
4. народ – це ніщо

302. Які соціальні, національні і правові характеристики має електорат?

1. має лише чітко вираженні соціально-політичні характеристики
2. має досить обмежені регіональні, національні риси
3. не має ніяких правових прав
4. не має ніяких рис

303. Хто такі політтехнологи?

1. це люди, які розглядають досягнення політиками влади
2. це досить високооплачувані люди, які обслуговують інтереси багатих і заможних
3. це люди, які у своїх пропозиціях діяти так, а не інакше порушують моральні і правові норми
4. це безпринципні, цинічні люди, котрі за гроші можуть продати найдорожче для народу.

304. Яку небезпеку несуть політтехнологи?

1. уся їх діяльність спрямована на роз'єднання суспільства
2. негативно впливають на правосвідомість
3. негативно впливають на дотримання норм моралі
4. правовий і моральний рівень свідомості політтехнологів адекватний, правовий і моральний свідомості тих хто користується їхніми послугами

305. Які причини спалаху політичної активності українському суспільстві?

1. економічна, політична і парламентська криза
2. політична активність є виразом господарсько-економічній недолугості влади
3. політична активність на словах є виразом громадської пасивності на ділі
4. політична активність щедро фінансується політичними партіями заради збереження свого статусу

306. Яких рис набуває індивід, соціальна група, спільнота, соціуми у сфері політичної діяльності?

1. втрачають своє «Я», що дає змогу використовувати їх як засіб, а не мати за мету

2. це засіб завоювання політичної влади – «електорат»
3. електорат – це маса, в якій знівельоване все гуманістичне, людське і підсилене антилюдське, звіряче

4. народ – будівельний матеріал для п'єдесталу політики

307. Який вплив має електорат на своїх обранців?

1. ніякого
2. має, але досить обмежений рамками звернень, пропозицій, вимог
3. має досить великий під час виборів
4. вплив обмежений рівнем ради: на депутата сільської, селищної, районної ради – досить значний, на депутатів міської і обласної рад – не значний, на депутатів ВР – ніякого

308. Як відноситься влада сьогодні до лозунгів Майдану?

1. на словах позитивно, насправді негативно
2. позитивно у випадках, коли вони не суперечать її діяльності
3. негативно, якщо вона суперечить владі
4. ніяк

309. Синдромом кого називають антидемократичні сили вимоги Майдану?

1. синдромом господарських бездіяльних, безвідповідальних осіб
2. синдром крайнього націоналізму
3. синдромом «мавпування» перед Заходом
4. синдромом натовпу

310. Які чинники посилюють прірву між словом і ділом?

1. пасивністю і невимогливістю населення
2. безкарною практикою, фальсифікацією об'єктивної
3. корупцією чиновників усіх гілок влади
4. зрошуванням влади і криміналу

311. Чому будь які спроби громадськості приречені на невдачу?

1. недосконалі закони
2. цинізм владних структур
3. безкорисність владних структур
4. моральна нищість можновладців

312. Як позбутися пасивності індивідів, соціальних груп?

1. «переключити» психоемоційну енергію невдоволення, пасивності, злості на конструктивну створюючу енергію у всіх сферах суспільного життя
2. кардинально поліпшити законодавство
3. провести справжні реформи у всіх сферах суспільного життя
4. дотримуватися хоча б тих законів які існують

313. Що потрібно зробити , щоб відволікти людей від політики?

1. надати кожному згідно його професії, освіти, природних задатків місце роботи;

2. роз'яснювати, що політика – це сфера діяльності у котру, при певних обставинах, ідуть не професіонали, «люди із злочинним минулим»

3. прийняти досконалий закон про вибори

4. не піддаватися на спокуси, довірливість тощо під час виборів

314. У чому полягає актуальність взаємовідносин громадської думки і влади?

1. у ціннісно-оціночних судженнях громадською думкою дій влади

2. у зацікавленості громадськості вирішення конкретної соціально-значимої проблеми

3. у зацікавленості влади вирішувати дану проблему

4. влада завжди створює ілюзію врахування громадської думки в своїх діях

315. Що ми розуміємо під критеріями взаємодії влади і громадської думки?

1. обумовленість взаємодії влади і громадської думки політичним устроєм;

2. суспільною значимістю вирішуваної проблеми для влади;

3. суспільною значимістю вирішуваної проблеми громадської думки;

4. суспільною значимістю вирішуваної проблеми для певних політичних партій.

316. На якій основі функціонують режими взаємовідносин громадської думки і влади?

1. на основі юридично закріплених потреб і інтересів громадськості і влади

2. на основі правових вимог влади

3. на основі задоволення потреб громадськості

4. на основі задоволення потреб певних економічних і політичних груп

317. Як впливає недемократичність виборчого закону на взаємовідносини влади і громадської думки?

1. якщо виборчий закон недемократичний, то влада дискримінує вимоги громадськості

2. громадською думкою визнають думку влади

3. задоволення інтересів влади видають як задоволення інтересів громадськості

4. задоволення інтересів фінансових і олігархічних груп видають за громадський інтерес

318. Як впливає недемократичність виборчої системи на функціонування громадської думки?

1. позитивно при обмеженні емоційних вимог громадськості

2. негативно, бо порушує демократичні вимоги

3. негативно, бо порушує моральні вимоги

319. Що таке режим взаємодії влади і громадської думки?

1. це міра включення громадської думки в прийняття рішень влади

2. нав'язування владою своїх вимог громадськості як обов'язкових
- 3 використання владою сили для виконання своїх вимог
4. це репресія і насильство

320. Хто оцінює найважливіші дії влади?

1. громадськість
2. Верховна Рада
3. сама влада
4. політичні партії

321. Хто визначає перелік питань, які не можуть бути вирішені без участі громадськості?

1. Конституція
2. Верховна Рада
3. влада
4. опозиція

322. Який закон обмежує сваволю влади?

1. закон про референдум
2. закони Верховної Ради
3. громадськість
4. Генпрокуратура

323. При якій умові громадська думка відіграє значну роль у суспільстві?

1. при законодавчому закріпленні ролі громадської думки
2. при умові справедливих вимог громадськості до влади
3. при умові санкцій з боку громадськості до влади
4. при умові всенародного засудження дій влади, які ігнорують вимоги громадськості

324. За допомогою яких засобів тоталітарна влада впливає на громадську думку?

1. за допомогою репресивних заходів
2. за допомогою економічних важелів
3. за допомогою політичних репресій
4. за допомогою обіцянок

325. У якій формі функціонує громадська думка у тоталітарному режимі?

1. влада диктує суб'єктам громадської думки свій план вирішення даної проблеми
2. громадська думка має свій план вирішення проблеми, протилежний владному

3. громадська думка поширює свій план соціальних змін підпільно
4. влада і громадська думка на цьому етапі є антагоністами

326. При яких умовах громадська думка враховується владою?

1. коли існує певна кількість вільних і альтернативних каналів її виразу
2. коли у вирішенні суспільно значимої проблеми зацікавлена влада
3. коли у вирішенні цієї проблеми зацікавлена громадськість
4. коли у вирішенні цієї проблеми зацікавлені групи, що контролюють

владу

327. Як йде дискусія між владою і громадською думкою при різних режимах політичного устрою?

1. при демократичному режимі – діалог
2. авторитарний режим – монолог влади
3. тоталітарний режим – монолог влади з позицій сили
4. олігархічний режим – монолог з позицій страху

328. Яких можливостей набуває громадська думка при постійному звертанні влади до її порад?

1. враховувати при підготовці й реалізації рішень влади
2. ігнорувати, якщо вона суперечить владним інтересам
3. враховувати лише ті поради, які влаштовують владу
4. враховувати на словах – ігнорувати на ділі

329. Чи завжди влада здійснює адекватні дії у відповідь на звернення громади?

1. не завжди
2. здійснює в межах можливостей
3. здійснює якщо мова йде про зміну влади
4. робить вигляд що здійснює

330. Що таке «пропагандистське повідомлення»?

1. повідомлення, яке розповсюджує не тільки певні знання, але й «заклик» мислити і діяти у певному напрямку
2. пропагандистське повідомлення – це обман владою людей
3. чітко спрямована провокація однієї політичної сили проти іншої
4. це виправдовування несправедливих дій влади

331. Розкрийте зміст терміну «ідеологія»

1. це один із рівнів масової свідомості, система ідей, які виражають інтереси, ідеали певних соціальних груп
2. це обґрунтування групових ідей як загальнонародних
3. це пропаганда ідей, що зближують людей
4. це пропаганда ідей, що роз'єднують людей

332. Що таке ідеологічна робота?

1. вид діяльності по формуванню ідеології і її пропаганди
2. діяльність певних груп людей, які обслуговують владні структури
3. переконувати що погане – це добре
4. соціально важливий вид діяльності

333. Що таке реклама?

1. форма комунікації, розробник котрої намагається якість товарів та послуг перевести на мову потреб споживача

2. пропаганда низької якості товарів як високої

3. потужна сфера сумнівного бізнесу

4. справляє деформуючий вплив на свідомість молоді

334. У якій формі функціонує реклама?

1. у друкованій, рукописній, графічно оформленій про особи, товари та послуги з метою створення іміджу чи збільшити збут

2. засоби радіо і телебачення

3. усній агітації й пропаганді

4. соціальних обіцянок і політичних закликів

335. Що таке паблік рілейшнз?

1. «піар» чи «PR» – це такий зв'язок з громадськістю, який сприяє налагодженню та підтримці взаємовигідних відносин між організацією та громадськістю

2. «піар» – це обіцянки політичних лідерів, які вводять в оману людей

3. «піар» – це безсоромне самовихваляння особою самої себе

4. «піар» – це негативні слова і несправедливі діла

336. Яка сфера діяльності PR?

1. PR здійснює вплив не тільки на громадську думку, але і на спеціалізовані аудиторії

2. PR обслуговує владні структури

3. PR обслуговує політичних лідерів

4. PR обслуговує фінансові групи, засоби масової інформації

337. Гіпотеза в соціологічному дослідженні – це:

1. прогноз (проорокування) того, що повинне відбутися

2. положення, що припускає наявність зв'язку між двома або більше змінними

3. опис процедури збору даних

4. вибір індикаторів, що виявляють соціальні ознаки

338. Термін «закрите питання» означає:

1. питання, що припускають закриття проблеми

2. питання, на яке не існує відповіді

3. питання, на яке пропонують кілька альтернативних варіантів відповідей, з яких повинно бути вибрано тільки один варіант

4. питання, відповідь на яке є відоме заздалегідь

339. Термін «відкрите питання» у соціологічному опитуванні означає:

1. питання, що не одержало відповіді

2. питання, на яке не пропонують ніяких альтернативних варіантів відповідей

3. питання, сформульоване упереджено

4. питання, на яке можна відповісти як завгодно

340. Якщо механічна вибірка із 250 елементів береться з сукупності в 1500 елементів, то інтервал (крок) вибірки буде:

1. 6
2. 12
3. 15
4. 20

341. Кодування питань в анкеті або інтерв'ю проводять з метою:

1. приховання теперішнього задуму дослідника від респондента
2. полегшення статистичної обробки, а також комп'ютерного введення даних
3. упорядкування одержуваних даних
4. допомоги респондентові в розумінні теперішнього задуму дослідника

342. Зв'язок між двома змінними проявляється в:

1. стійкості (незмінності) значень однієї змінної при зміні значень іншої;
2. впливі на характер відповіді порядку, у якому питання розміщені в запитальнику
3. зміні значень однієї змінної при зміні значень інший змінної
4. наявності однакового вербального вираження

343. В основі класифікації даних соціологічного дослідження лежить:

1. угруповання даних по заданій ознаці
2. розташування даних у ранжируемому ряді
3. занесення даних у заздалегідь заготовлені таблиці
4. розміщення статистичних даних по різних кластерах

344. Контент-аналіз – це:

1. один зі способів обробки даних, отриманих у ході опитування-опитування-експрес-опитування
2. процедура, за допомогою якої вербальні записи, якісні за своїм характером, перетворюють в кількісні дані
3. один зі способів аналізу результатів соціального експерименту
4. читання тексту з наступним підрахунком символів

345. Під ймовірнісною вибіркою розуміють:

1. вибірку, у якій розраховується ймовірність збігу отриманих результатів з тим, що є насправді
2. сукупність отриманих даних, що мають певний ступінь вірогідності
3. вибірку, для якої всі елементи в популяції мають однакову й заздалегідь відому ймовірність бути відібраним у її склад
4. підбір респондентів відповідно до загального задуму дослідників

346. Найпоширенішим методом збору соціальних даних є:

1. спостереження

2. аналіз документів

3. опитування

4. експеримент

347. Репрезентативністю соціологічного дослідження називають:

1. величина, що характеризує обсяг і масштаби дослідження

2. термін, що визначає надійність і вірогідність отриманих даних

3. ступінь погодженості висунутих припущень із пануючою соціологічною парадигмою

4. сукупність властивостей вибіркової сукупності, що дозволяють їй на час опитування виступати в ролі «представника» генеральної сукупності

348. Найважливішою перевагою опитування перед іншими типами прикладних соціологічних досліджень є:

1. більше високий ступінь вірогідності одержуваних результатів

2. простота формування інструментарію

3. широта охоплення різноманітних сфер соціального життя

4. можливість швидкої й безпосередньої перевірки висунутих гіпотез

349. Включеним називається такий вид спостереження, при якому:

1. умови, у яких йде спостережуваний процес, задає дослідник

2. спостерігач перебуває в безпосередньому контакті зі спостережуваними об'єктами й бере участь у їхній діяльності

3. дослідник роз'яснює учасникам процесу мету й завдання дослідження, тим самим «включаючи» їх як співучасників

4. дослідник визначає заздалегідь, які саме елементи досліджуваного процесу, явища повинні бути включені в спостереження

350. Квотною вибіркою називають такий вид вибіркової сукупності, при якому:

1. об'єкти, що відбирають, являють собою групи або кластери більше дрібних одиниць

2. застосовують процедури поетапного відбору об'єктів, причому сукупність об'єктів, відібраних на попередньому етапі, стає вихідною для відбору на наступний

3. вибірку сукупність формують на основі статистичних відомостей про певні (переважно) характеристики генеральної сукупності (переважно соціально-демографічних) характеристики генеральної сукупності

4. відбору передують процедура розподілу вихідної сукупності на статистично або якісно однорідні підсукупності

351. Як відомо, залежно від джерела первинних соціологічних даних й методів їх збору виділяють наступні типи досліджень:

1. опитування

2. спостереження

3. аналіз документів

4. експеримент

352. У ході соціологічного опитування виявляють:

1. дані про соціально-демографічну структуру вибіркової сукупності
2. розподіли норм і цінностей в обраній популяції
3. документальні відображення подій соціальної реальності
4. суб'єктивні думки людей, що називаються респондентами

353. Обов'язковою умовою експерименту є:

1. грамотне формулювання його умов
2. правильний підбір експериментальної та контрольної груп
3. добровільна згода учасників
4. збереження в таємниці від учасників справжніх цілей і завдань

дослідження

354. Якщо вам необхідно зробити систематичну вибірку обсягом в 100 осіб, а список генеральної сукупності нараховує 12 967 осіб, то крок вибірки буде:

1. 100
2. 130
3. 150
4. 200

355. Дано гіпотезу: «Виборець, що має економічні труднощі, з більшою ймовірністю буде голосувати проти кандидата, що є в тій же партії, в якій є провладний президент». У ролі залежної змінної в ній виступає:

1. рівень економічних утруднень
2. правляча партія
3. характер голосування
4. явка на вибори

356. Суть емпіричної соціології полягає в:

1. складанні анкет, їхньому сортуванню й наступній статистичній обробці
2. вивченні й описі методів збору первинних даних, їх обробки й аналізу
3. складанні висновків і практичних рекомендацій для прийняття оптимальних управлінських рішень
4. підготовці фахівців зі збору первинної соціологічної інформації

357. Перша частина методологічного розділу програми соціологічного дослідження – «Формулювання й обґрунтування проблеми» – завершують формулюванням:

1. гіпотез
2. операціональних визначень
3. цілей і завдань дослідження
4. дослідницьких питань

358. Які з перерахованих нижче змінних, що характеризують соціально-демографічні показники вибіркової сукупності, вимірюють за допомогою інтервальної шкали:

1. стать
2. вік
3. освіта
4. соціально-професійний статус (рід занять)

359. Словник змінних – це:

1. тлумачення значень кожної зі змінні дослідження із зіставленням визначень різних авторів
2. логічний аналіз змісту питань
3. зведена таблиця змінні дослідження із вказівкою тих можливих значень, які може приймати кожна з них, кодів, зазначених в анкеті, а також номерів позицій, які займає дана змінна в рядку матриці бази даних
4. дослідницька інтерпретація значеннєвого аспекту використовуваних понять.

360. Емпірична соціологія – це наукова дисципліна, функції якої полягають в:

1. теоретичному осмисленні й узагальненні соціальних подій
2. висновку загальних законів, згідно яких йде розвиток соціальних спільнот
3. описі механізмів звертання більших груп людей
4. пошуку джерел емпіричної соціальної інформації, її зборі, обробці й аналізі

361. Модальною ознакою в лінійному розподілі називають:

1. різновид способу заповнення рядів розподілів
2. те значення змінної, котре зустрічається серед даних найбільш часто
3. те значення змінної, котре зустрічається серед даних найменш часто
4. найменування заголовка таблиці

362. Таблиця, у якій групують дані по виявленню зв'язків між двома змінними, називають:

1. кросстаб
2. табуляграма
3. таблоїд
4. матриця

363. Підмет у таблиці – це:

1. назва таблиці, що розкриває структуру угруповання
2. те, що підлягає опису, тобто вказівка змінних і тих конкретних значень, які вони можуть приймати
3. числові значення змінної, рознесені по графах
4. вербальний опис змінному, підлягаючому аналізу

364. Величина дисперсії (або середньоквадратного відхилення) показує:

1. числове значення середньої величини змінної
2. силу зв'язку між двома й більше змінними
3. напрямок зв'язку між двома й більше змінними
4. міру розподілу всіх зафіксованих значень змінної навколо середнього

365. Незалежна змінна, котра передує за часом виникнення інший незалежній змінній:

1. залежна змінна
2. інтервентна змінна
3. антецедентна змінна
4. альтернативна змінна

366. Питання анкети, не супроводжувані пропонованими альтернативами відповідями, на який респондент повинен відповідати своїми словами:

1. відкрите питання
2. закрите питання
3. півзакриті питання
4. альтернативне питання

367. Алгоритм, по якому виробляють відображення стан індикаторів досліджуваних соціальних об'єктів у ту або іншу числову систему:

1. множина
2. медіана
3. код
4. діаграма
5. шкала

368. Адекватна відповідність між обмірюваним показником і тим явищем, що підлягає процедурі виміру:

1. релевантність
2. валідність
3. операціоналізація
4. регресія

369. Емпіричне дослідження, у якому виміри змінних проводяться для тих самих одиниць аналізу в різних часових точках:

1. експериментальне дослідження
2. пілотажне дослідження
3. крапкове дослідження
4. панельне дослідження

370. Гіпотеза, у якій незалежна й залежна змінні ідентичні, що робить її підтвердження або спростування неможливим:

1. тавтологічна

2. корелятивна

3. направлена

4. каузальна

371. Вибірка, для якої всі елементи генеральної сукупності мають однакову й заздалегідь відому ймовірність бути відібраними до складу вибіркової сукупності:

1. неймовірнісна вибірка

2. стихійна вибірка

3. квотна вибірка

4. ймовірнісна вибірка

372. Соціальне явище, характеристика або процес, які можуть приймати різні конкретні значення:

1. експериментальна модель

2. змінна

3. варіація

4. кореляція

373. Питання, використовувані для сортування респондентів з розрахунком на те, що на наступне питання будуть респонденти відповідати тільки ті, для яких він призначасться:

1. питання-пастка

2. непряме запитання

3. питання-фільтр

4. контактне питання

374. Процес відбору одиниць спостереження до складу вибіркової сукупності за певними правилами, обумовленим цілями й завданнями дослідження:

1. вибірка

2. угруповання

3. класифікація

4. коваріація

375. Спосіб виміру, при якому індикатори повною мірою володіють всіма властивостями визначальних їхніх чисел і до їхньої обробки застосовні будь-які математичні дії:

1. номінальна шкала

2. рангова шкала

3. інтервальна шкала

4. пропорційна шкала

376. Наочне графічне відображення пояснювальної схеми дослідника:

1. гістограма

2. пузиркова діаграма

3. стрілочна діаграма

4. полігон розподілів

377. Науково обґрунтоване припущення про наявність (або відсутність) зв'язку між двома й більше змінними, а також про її характер:

1. прогноз
2. гіпотеза
3. діагноз
4. регресія

378. Властивості вибірки, які дозволяють їй виступати на момент опитування як модель, представника генеральної сукупності:

1. реактивність
2. упередженість
3. операціональність
4. репрезентативність

379. Тип вибірки, чисельність і склад якої формуються довільно й часто незалежно від самого дослідника:

1. вибірка «снігової кулі»
2. стихійна вибірка
3. систематична вибірка
4. квотна вибірка

380. Та частина об'єкта дослідження, що локалізована за часом і територіально й на яку ми будемо поширювати всі висновки:

1. генеральна сукупність
2. каркас вибірки
3. вибіркова сукупність
4. проблемна група

381. Взаємозв'язок, у якій значення однієї змінної зростають у міру збільшення значень іншої:

1. сильний зв'язок
2. негативний зв'язок
3. прямий зв'язок
4. слабкий зв'язок

382. Сума всіх значень змінної, розподілена на загальне число значень:

1. середнє
2. медіана
3. мода
4. дисперсія

383. Питання, які насправді складаються із двох питань:

1. відкрите питання
2. упереджене питання
3. двозначне питання

4. альтернативне питання

384. Спосіб виміру, де ознаки представлені у вигляді упорядкованих категорій (за принципом «більше/менше»), які не обов'язково стоять один від одного на рівній відстані:

1. номінальна шкала
2. рангова шкала
3. пропорційна шкала
4. інтервальна

385. Вибірка, у якій респондентів по закінченні інтерв'ю просять назвати додаткових респондентів для наступних кроків:

1. вибірка «снігової кулі»
2. стихійна
3. систематична
4. квотна

386. Соціальне явище, що, як передбачається, викликано якимось іншим явищем і випробовує на собі його дію, вплив:

1. незалежна змінна
2. інтервентна змінна
3. антецедентна змінна
4. залежна змінна.

387. Мікромодель об'єкта соціологічного дослідження, сформована на основі статистичних відомостей переважно про соціально-демографічні характеристики генеральної сукупності:

1. вибірка «снігової кулі»;
2. стихійна вибірка;
3. систематична вибірка;
4. квотна вибірка.

388. Сукупність робочих документів, за допомогою яких здійснюється збір первинної інформації відповідно розроблений ними в робочій програмі вимогами:

1. анкета
2. бланк спостереження
3. інструментарій
4. картка контент-аналіза

389. Гіпотеза, що припускає наявність взаємозв'язку між двома перемінними без вказівки на її природу й характер:

1. нульова
2. спрямована
3. корелятивна
4. каузальна

390. Обмежене правилами відбору число одиниць спостереження, які відбирають з генеральної сукупності, покликане як мікромодель відтворювати її структуру :

1. вибіркова сукупність
2. контрольна група
3. експериментальна група
4. одинична група

391. Накладення розподілів значень однієї змінної (по горизонталі) на розподіл значень іншої (по вертикалі):

1. комбінаторика
2. крос-табуляція
3. перфорація
4. параметризація

392. Тип діючої особи (індивіда, групи, інституту, країни), який конкретизують у дослідницькій гіпотезі:

1. об'єкт дослідження
2. фігурант
3. представник вибірки
4. одиниця аналізу

393. Присвоєння числових значень питанням і значенням змінних (тобто питанням анкети й варіантам відповідей на них):

1. шифровка
2. кодування
3. оцифровка
4. факторизація

394. Шкала найбільш високого рівня виміру:

1. рангова
2. номінальна
3. пропорційна
4. інтервальна

395. Особистість, що дає відповіді на питання соціологічного опитування:

1. респондент
2. анкетер
3. інформатор
4. інтерв'юер

396. Статистичний термін, що представляє зміну однієї із перемінних, котре частково детермінується її залежністю від іншої, плюс фактор помилки:

1. ентропія
2. регресія

3. варіативний ряд

4. поєднання

397. Метод збору соціологічної інформації, що полягає в направленому, систематичному, безпосередньому візуальному й слуховому сприйнятті й реєстрації, соціальних процесів, явищ, ситуацій, фактів, які піддаються перевірці й контролю:

1. спостереження 2. аналіз документів

3. анкетування

4. інтерв'ювання

398. Що можна віднести до емпірично обмірюваних параметрів економічної стратифікації:

1. рівень кваліфікації

2. ранг у державній ієрархії

3. місце в організації роботи

4. підкорення однієї професії іншою

399. Крос-табуляція-це:

1. статистичний аналіз

2. аналіз двовимірних таблиць

3. латентний аналіз

4. багатовимірний аналіз

400. Дизайн-ефект – це:

1. красиво оформлена анкета

2. коефіцієнт на який множать теоретичну вибірку, щоб одержати реальну похибку

3. формування якості і обсягу вибірки

4. якість дослідження випадкової вибірки

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України прийнята 28 червня 1996 року. – К.: Видаництво ПРАВО, 1996. – 63 с.
2. Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренькова. – М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1999. – 560 с.
3. Артемов Г.П. Политическая социология: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2003. – 280 с.
4. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г.Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688с.
5. Бабосов Е.М. Экономическая социология. Вопросы и ответы / Е.М.Бабосов. – Мн.: «ТетраСистемс», 2004. – 224 с.
6. Бабосов Е.М. Практикум по социологии: Учебное пособие для студентов вузов. – Мн.: «ТетраСистемс», 2003. – 416 с.
7. Бодуен Ж. Вступ до політології / Пер. з фр. О.Марштупенко. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
8. Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. – К.: Наукова думка, 1995. – 224 с.
9. Бююль А., Цефель П. SPSS: искусство обработки информации. Platinum Edition: Пер. с нем. / Ахим Бююль, Петер Цефель. – СПб.: ООО «ДИАСофтЮП», 2005. – 608 с.
10. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи.- Політика/ Пер. з нім. О.Погорілий.- К.: Основи, 1998.- 534 с.
11. Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи.-К.:ІС НАН України, 2000.- 310 с.
12. Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 1. Соціальна статика. – К.: Вид-во КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000. – 336 с.
13. Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 2. Соціальна динаміка. – К.: ВЦ «Київський університет», 2000. – 464 с.
14. Гавриленко І.М. Соціологія організацій: Навч. посіб. – К.: АПСВ, 2005. – 260 с.
15. Гавриленко І.М. Сучасна зарубіжна соціологія: навч. посіб./ І.М.Гавриленко.- К.: Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. -498 с.
16. Гідденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іваненко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
17. Головатий М.Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2003. – 504 с.
18. Головатый Н.Ф. Социология молодежи: Курс лекций. – К.: МАУП, 1999. – 224 с.

19. Головаха Є.І. та ін. Політична культура населення України (результати соціологічних досліджень). – К.: Наукова думка, 1993. – 130 с.
20. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991.- 240 с.
21. Дворецька Г. В. Соціологія праці: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. Дисц. – К.: КНЕУ, 2005. – 203 с.
22. Добренков В. И. Кравченко А. И. Методы социологического исследования. Учебник. – М.:ИНФОРМ»М, 2006. -767 с.
23. Жукова Н. Особливості української самоідентифікації Б. Кістяківського // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності / Збірник наукових праць, випуск 11 / Відповідальні редактори: М.М.Бровко, О.Г.Шутов. – К.: Віпол, 2003.- С.317 – 321.
24. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
25. Зборовский Г.Е. Метапарадигмальная модель теоретической социологии // Социологические исследования. 2008. № 4. – С. 3-15.
26. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. Отв. ред. – акад. РАН Г.В.Осипов. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА•М, 1999. – 576 с.
27. История теоретической социологии. В 4-х т. / Ответ. ред и составитель Ю.Н.Давыдов. – М.: Изд-во «Канон+» ОИ «Реабилитация», 2002. –Т.1. – 496 с.; – Т. 2. – 560 с.; Т. 3. – 448 с.; Т. 4. – 736 с.
28. Кістяківський Б. Вибране / Богдан Кістяківський. – К. : Наукова думка, 1996. – 581 с.
29. Литвин А.П. Громадська думка та її взаємодія із владою: критерії і режими функціонування // Психологія і суспільство, 2010, №4, С. 91-97.
30. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. // Філософська і соціологічна думка. – 1991, № 9.
31. Лукашевич М.П. Соціологія: Підручник для дистанційного навчання / Лукашевич М.П., Туленков М.В., Гринчук А.В. – К.: Університет «Україна», 2006. – 337 с.
32. Лукашевич М.П. Соціологія економіки: підручник. – К.: Каравела, 2005. – 288 с.
33. Маршак А.Л. Общая социология.- Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 384 с.
34. Мендра А. Основы социологии: Учебное пособие для вузов.- М.: Издательство Дом NOTA BENE, 1999. – 344 с.
35. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Под общей ред. В.В. Танчера. – К.: ИСНАН Украины, 1996. – 112 с.
36. Зинченко Г.П. Социология для менеджеров. – Ростов н/Д: «Феникс», 2001. – 352 с.

37. История теоретической социологии. В 4-х т. / Ответ. ред. и составитель Ю.Н. Давыдов. – М.: Изд-во «Канон+» ОИ «Реабилитация», 2002. – 496 с.
38. Некрасов А.И. Основы социологии: Конспект лекций. – Х.: ООО «Одиссей», 2002. – 256 с.
39. Ольшевский А.С., Ольшевская А.С. Негативные PR-технологии. – М.: ИНФРА-М, – 2004. – 329 с.
40. Осовський В.Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. – К.: ІС НАН України, 1999. – 137 с.
41. Осовський В.Л. Соціологія громадської думки. – К.: ПЦ «Фоліант»; ВД «Стилос», 2005. – 186 с.
42. Павліченко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія. Навчальний посібник. – К.: Лібра, 2002. – 256 с.
43. Пилипенко В.Є., Вишняк О.І., Куценко О.Д. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.
44. Пилипенко В.Е. и др. Экономическая социология: Учеб. пособие / В.Е. Пилипенко, Э.А. Гансова, В.С. Казакова и др.; Под ред. В.Е. Пилипенко. – К.: МАУП, 2002. – 296 с.
45. Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти України. – К.: «Каравела», 2000. – 248 с.
46. Практикум з соціології: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / За ред. В.М. Пічі. – Львів: «Новий світ – 2000», 2004. – 368 с.
47. Система социологического знания: Учебн. пособие / Сост. Г.В. Щекин. – 4-е изд., стереотип. – К.: МАУП, 2001. – 208 с.
48. Сірій Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
49. Словник-довідник для соціального працівника / Автор упорядник Литвин А.П. – Тернопіль, 2008. – 224 с.
50. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. – М.: Феникс, 1998. – 688 с.
51. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонова: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
52. Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політична практика. – К.: ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2005. – 254 с.
53. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Волович, В.І. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с
54. Соціологія: навч. Посібник / За ред. С.О. Макеева. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – 344 с.

55. Соціологія: Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков, Ю. І. Яковенко. – К. : Каравела, 2008. – 544 с.
56. Соціологія: Підручник / Н.П.Осипова, В.Д.Воднік, Г.П. Клімова та ін.; За ред. Н.П. Осипової. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
57. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.
58. Соціологія: Курс лекцій. – Тернопіль, 2004. – 180 с.
59. Соціологія права: Навч. посіб. / О.М. Джужа, І.Г. Кириченко, В.С. Ковальський, С.М. Корецький та ін.; За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
60. Соціологія / За ред. В.М. Пічі. – Львів: Магнолія-2006, 2008. – 278 с.
61. Тарабукін Ю.О. Соціологія молоді. Курс лекцій. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 376 с.
62. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / Під ред. М.О. Шульги. – К.: ІС НАН України, 1999. – 687 с.
63. Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: ІС НАН України, 2004. – 705 с.
64. Черниш Н. Соціологія. Підручник. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
65. Чумиков А.Н. Связи с общественностью: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – 272 с.
66. Чурилов Н. Типология и проектирование выборочного социологического исследования (история и современность). – К.: Факт, 2008. – 366 с.
67. Якуба О. О. Соціологія. Навчальний посібник для студентів.- Харків, Константа, 1996. – 192 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Барматова С.П. Політична соціологія. Курс лекцій. – К.: Аналітичний центр вивчення суспільства, 2003. – 252 с.
2. Бебик В.М. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі: (Соціопсихологія і технологія політ боротьби). – Абрис, 1993. – 128 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М.: «Academia», 1999. – 956 с.
4. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 194-250.
5. Белл Д. Социальные границы информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Наука, 1986. – С. 330-342.
6. Блау М. П. Исследование формальных организаций // Американская социология. – М.: Прогресс, 1972. – С. 98.
7. Валлерстайн И.. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П.М. Кудюкина. Под ред. Б.Ю Кагарлицкого. – СПб.: Изд-во «Университетская книга», 2001. – 416 с.
8. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-706.
9. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
10. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та ком. О. Погорілого. – К.: Основи, 1998. – 134 с.
11. Гавриленко І.М. Історичний акціоналізм як методологія аналізу історичного процесу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3.
12. Гавриленко И.Н. Исторический акционализм // Константы: альманах социальных исследований. – 1999. – № 2.
13. Горохов В.Г., Розин В.М. Введение в философию техники. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 223 с.
14. Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
15. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2002. – 288 с.
16. Дарендорф Р. Тропы из утопии: Работы по теории и истории социологии / Пер. с нем. Б.М. Скуратова, В.Л. Близнакова. – М.: Праксис, 2002. – 536 с.
17. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический проект, 2000. – 558 с.

18. Дюркгайм Э. Самогубство: Соціол. дослідж. / Пер. з фр. Л. Кононович. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
19. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 19. – К.: Політвидав України, 1964. – С. 181-223.
20. Кампанелла Т. Місто Сонця. – К.: Дніпро, 1988. – 207 с.
21. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: ЕКСМО-Пресс, 2001. – 832 с.
22. Кистяковский Б. А. В защиту права / Б. А. Кистяковский. – Вехи: Сборник статей. – М.: Юриздат, 1991. – 180 с.
23. Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое / Б. А. Кистяковский // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 131-157.
24. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1916. – 708 с.
25. Кимелев Ю. А., Полякова Н. Л. Социологические теории модерна, радикализованного модерна и постмодерна: Науч.-аналит. обзор / РАН. ИНИОН. – М.: ИНИОН, 1996. – 66 с.
26. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К: «ARC-UKRAINE», 1996. – 793 с.
27. Кубаєвський М.К. Національна ідея: історичні й методологічні засади осмислення. -Тернопіль: Економічна думка, 2007. -192 с.
28. Култыгин В.П. Тенденции в европейской социологической теории начала XXI века (Навстречу 5-й Европейской социологической конференции) // Социологические исследования. 2001. № 8. – С. 21-31.
29. Култыгин В.П. Теоретическая социология за рубежом накануне конгресса // Социологические исследования. 2005. № 9. – С. 10-13.
30. Култыгин В.П. Теория рационального выбора – возникновение и современное состояние // Социологические исследования. 2004. № 1. – С. 27-36.
31. Литвин А.П. Електоральна поведінка українських виборців на виборах у 1998 та 2002 роках.- Тернопіль, Економічна думка, 2004. – 250 с.
32. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве / Пер. с итал. – М.: Мысль, 1996. – 639 с.
33. Мак'явеллі Н. Державець // Мак'явеллі Нікколо. Флорентійські хроніки. Державець / Пер. з італ. А. Перепаді. – К.: Основи, 1998. – С. 393-463.
34. Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей / Составитель А.А. Жаровский. – М.: REFL-book, 1994. – 352 с.
35. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
36. Парсонс Т. О социальных системах / Под общей ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с.

37. Парсонс Т. О структуре социального действия / Под общей ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
38. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
39. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги: В 2-х т. – К: Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с; Т. 2. – 494 с.
40. Сміт А. Добробут націй: Дослідження про природу та причини добробуту націй. – К.: Port-Royal, 2001. – 593 с.
41. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Перевод с английского, комментарии и статья В.В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 2000. – 1056 с.
42. Тарасенко В.І., Іващенко О.О. Проблема ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма).-К.: ІС НАН України, 2004. – 576 с.
43. Токвиль А. де. Демократия в Америке. – М.: Прогресс, 1992. – 560 с.
44. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 1. Скорочена версія томів I-IV Д.Ч. Сомервелла / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
45. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 2. Скорочена версія томів VI 1-X Д.Ч. Сомервелла / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. – К.: Основи, 1995. – 406 с.
46. Тоффлер О. Третя хвиля // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К: Либідь, 1996. – С. 275-334.
47. Тоффлер О. Третья волна / Науч. ред, автор предисл. П.С. Гуревич. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
48. Тоффлер О. Эра смещения власти // Философия истории. Антология. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – С. 322-339.
49. Фурман А.В., Литвин А.П. Субкультура // Психологія і суспільство, 2011, №3, – С. 187-192.
50. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм, демократія / Пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук; передмова Т. Боттомора. – К: Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України; Видавництво «Основи», 1995. – 528 с.
51. Щербина В.М., Наумова М.Ю., Аза Л.О. та ін. Соціологічні дослідження культури: концепції та практики: Збірник наук. праць / наук. ред. Щербина В.М., відповід. ред. Наумова М.Ю. – К.: Ін-т культурології НАМУ, 2010. – 256 с.

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

АБСЕНТЕЇЗМ – ухилення громадян, які мають виборче право, від участі у виборах.

АБСОЛЮТ – виражає граничну загальну основу суцього й найвищу цінність для людини.

АВТОКРАТІЯ – одна з форм правління, яка базується на необмеженому та безконтрольному повновладді одної особи у державі. У сучасній політологічній літературі поняття «автократія» інколи означає тоталітарні та авторитарні політичні режими, у яких здійснюється необмежена та безконтрольна влада вождя.

АВТОНОМІЯ – здібність, право самостійного, відносно незалежного функціонування політичних суб'єктів у складі державного утворення, закріплене конституцією.

АКТИВНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКА – поняття, яке характеризує цілеспрямовану діяльність індивідів та соціальних груп, яка направлена на зміну та розвиток громадянського суспільства та його інститутів.

АКТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНА – одна з форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів. Політична активність властива як індивідам, так і масам, буває усвідомленою і стихійною.

АЛЬТРУЇЗМ – система ціннісних орієнтацій особистості, у якій центральним мотивом і критерієм оцінки виступають інтереси іншої людини чи соціальної спільноти. Безкорисливе піклування про благо інших і готовність жертвувати для інших своїми особистими інтересами; протилежне – егоїзм. Термін А. вперше ввів О.Конт (1798-1857), який побудував на ньому систему етики, використовуючи такі форми А., як милосердя, благодіяння, повага та ін.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ – одночасна присутність сильних протилежних почуттів (любові та ненависті) по відношенню до однієї людини.

АНАЛІЗ ДАНИХ – етап емпіричного соціологічного дослідження, в ході якого за допомогою змістовних міркувань і математико-статистичних методів на основі первинної інформації розкриваються зв'язки перемінних, які досліджуються.

АНАРХІЯ – 1. Стихійність, неорганізованість, безлад. 2. Стан суспільства, в якому відсутня державна влада.

АНІМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА – 1. Діяльність, спрямована на розвиток і зміни соціального спілкування людей, суспільних структур і вдосконалення умов для дій окремих індивідів і соціальних груп. 2. Спосіб ведення соціально-культурної роботи в різних сферах суспільної діяльності.

АНКЕТА – 1. Інструмент збору первинної інформації, ряд запитань і висловлювань у вигляді листа опитування. 2. В соціології – метод збору емпіричної інформації. Розрізняють А. пряму, домашню, поштову, групову тощо.

АНКЕТУВАННЯ – метод збору соціологічної інформації. Широко застосовується в соціальній психології, соціології. А. дає можливість за порівняно короткий час опитати більшу кількість людей, що особливо важливо при оперативному вивченні громадської думки (наприклад, при висуненні керівних працівників, атестації кадрів, вивченні причин плінності і т. д.). Основним інструментом А. є анкета (опитувальний лист), тобто список спеціальних і певним чином згрупованих питань. По змісту і формі питань анкети класифікуються на: відкриті (питання задаються у відкритій формі), закриті (передбачені жорсткі варіанти відповідей) і комбіновані. По способу проведення анкетування поділяють на: пряме (в присутності автора) і заочне.

АПАРАТ ДЕРЖАВНИЙ – сукупність закладів, організацій, їх працівників, які здійснюють обслуговування сфери державного управління всіх рівнів. Державний апарат реалізує дві основні взаємопов'язані функції. По-перше, він здійснює рішення керівництва, політичних еліт і тим самим пов'язує їх з населенням. По-друге, через нього проходить зворотній зв'язок населення з інститутами державної влади. Подібна роль, відносна незалежність апарату від керівництва, організаційна стійкість, професіоналізм та інші характеристики апарату підкреслюють його значимість та необхідність у процесі державного управління і керівництва всіма галузями державної влади.

АПОЛІТИЧНІСТЬ – ухилення від участі у політичному житті.

АСИМІЛЯЦІЯ – одностороннє або взаємне поглинання індивідів і груп іншими групами, внаслідок чого відбувається ототожнення культурних рис і характеристик самосвідомості індивідів, що складають групу. На відміну від аккультуації, що передбачає зміну культури в результаті контакту з іншими культурами, А. веде до повної елімінації культурних відмінностей. А. часто супроводжується явищем

маргінальності, що властиве групам та індивідам, які втратили зв'язок зі старою культурою, але не повністю сприйняли риси нової культури.

АТЕЇЗМ – заперечення існування Бога і пов'язане з цим заперечення релігії.

БАГАТСТВО – рівень життя людини, при якому її доходи суттєво перевищують середній рівень матеріального забезпечення в даній країні.

БЕЗВЛАДДЯ – кризовий стан суспільства або його окремої адміністративно-територіальної одиниці, що проявляється в різкому порушенні функціонування існуючих органів влади. В умовах безвладдя відповідні органи або розпадаються в силу зовнішніх та внутрішніх причин, або, хоч і існують, не виконують своїх функцій: не приймають необхідних для стабільного функціонування суспільства або його елементів управлінських рішень, не гарантують персональної безпеки і нормальної життєдіяльності громадян.

БІОСОЦІАЛЬНЕ – прояви життєдіяльності індивіда, які є наслідком взаємодії біологічного і соціального (напр., сексуальна, спортивна поведінка).

БРИФІНГ – коротка інформаційна нарада представників засобів масової інформації, телебачення, радіо, газет. На ній спеціально вповноважені для цього особи висловлюють позицію уряду або відповідних організацій з конкретного питання; дається узгоджена сторонами, які ведуть переговори, засідання або конференції, інформація про їх хід, погляди сторін і т.п. В основі брифінгу як політичного і соціального інституту є гармонізація, узгодженість дій в рамках сучасної демократії.

БЮРОКРАТИЗМ – спосіб прояву негативних якостей бюрократії як осібною (окремою) чиновницько-адміністративною прошарку держави. Цей об'єктивний стан чиновника-бюрократа, обумовлений соціально-економічними факторами, незалежними від інтересів, свідомості людей. Тому бюрократичне ставлення є формою проявлення суперечностей, антагонізмів між державою та суспільством, владою та громадянами.

БЮРОКРАТІЯ – 1. Система управління, в якій вирішальну роль відіграє бюрократичний апарат. 2. По М. Веберу – тип ідеальної раціональної організації, який характеризують: ефективність адміністративних дій, яка досягається за рахунок спеціалізації кваліфікованого управлінського апарату і формального розподілу обов'язків; ієрархічна система контролю і підпорядкування посадових

осіб; неособистісні відносини, що базуються на зафіксованих законах і правилах, які визначають прийняття рішень; відокремлення адміністративних функцій від власне засобів управління. 3.Синонім бюрократизму – відчуження державного апарату по відношенню до суспільства, перетворення засобів адміністративної діяльності в самоціль; формалізм, канцелярищина, бездушність, рутини.

ВАЛІДНІСТЬ – обґрунтованість і адекватність дослідницьких інструментів (операціоналізованих понять, операцій вимірювання і експериментів).

ВЕРИФІКАЦІЯ – 1. Перевірка істинності теоретичних положень, встановлення їх достовірності. 2. В неопозитивізмі – принцип дослідної перевірки, згідно з яким істинність будь-якого твердження в кінцевому рахунку повинна бути встановлена шляхом його співставлення з чуттєвими даними.

ВЕТО – в широкому плані означає заборону якого-небудь рішення, прийнятого уповноваженим органом, але не співпадаючого з позицією органу або особи, що володіє цим правом. У політичній практиці право вето означає можливість заборони одним політичним органом або особою виконувати рішення або постанову іншого органу або особи.

ВИБІРКА – представницька частина генеральної сукупності. В. може бути: ймовірності, гніздова, угруповань, диспропорційна, квотна тощо.

ВИБОРИ – реалізація кожним громадянином свого невід'ємного права (в окремих країнах громадянського обов'язку) брати участь у формуванні представницьких органів державної влади та органів самоврядування або брати участь у формуванні виборчих органів політичних та громадських організацій.

ВИБОРЧА СИСТЕМА – сукупність правил і законів, що забезпечують певний тип організації влади, участь суспільства у формуванні державних представницьких, законодавчих, судових і виконавчих органів, вираження волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визначення результатів виборів легітимними.

ВИБУХ ДЕМОГРАФІЧНИЙ – різке прискорення темпів зростання населення на фоні зниження смертності при збереженні високої народжуваності.

ВІДНОШЕННЯ ДО ЛЮДИНИ АМБІВАЛЕНТНЕ – двоїсте, суперечливе, як позитивне, так і негативне, відношення до людини.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЕКОНОМІЧНА – свідоме ставлення господарських суб'єктів до суспільних вимог і обов'язків; усвідомлення суспільного значення своєї економічної діяльності та її наслідків.

ВІЙНА – організована збройна боротьба між державами або класами, продовження політики засобами збройного насильства. Війни розрізняють за цілями (завойовницькі, визвольні), за масштабами (локальні, світові), за політичним характером (громадянські, міждержавні), за характером воєнної техніки (ядерні), за способом ведення (партизанські, фронтові, тотальні) і т.д.

ВЛАДА – 1) центральне, організаційне й регулятивно-контрольне начало політики, здатність, право і можливість суб'єкта політики нав'язувати власну волю, розпоряджатися іншими людьми, суспільними групами, державами за допомогою авторитету, закону, примусу тощо; 2) система керівних (державних) органів.

ГЕНОЦИД – винищення окремих груп населення за расовими або релігійними мотивами. Конвенцією ООН (1948 р.) геноцид оголошено злочином.

ГІПОТЕЗА в соціологічному дослідженні – наукове припущення, що його висувують для можливого пояснення певних соціальних фактів щодо явищ і процесів, яке слід підтвердити або спростувати.

ГЛОБАЛІЗМ – доктрина у політиці, за якої певне питання розглядають і вирішують у контексті постановки загальноцивілізаційних чи загальнолюдських проблем, що потребують для свого розв'язання спільних зусиль.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – сфера політичних відносин у суспільстві (економічних, духовних, релігійних, приватних, сімейних та ін.) галузь самовияву інтересів і волі вільних індивідів. У демократичних системах громадянське суспільство зумовлює і визначає сферу діяльності держави та її органів.

ГРОМАДЯНСТВО – формально зафіксований правовий зв'язок людини з державою, який передбачає певну сукупність взаємних прав та обов'язків.

ГРУПА – 1.Сукупність індивідів, об'єднаних певною спільною ознакою: спільним просторовим і часовим буттям, діяльністю, економічними, демографічними, психологічними і іншими характеристиками. 2.Сукупність індивідів, між якими існують певні прямі або побічні соціальні відносини. 3.Сукупність індивідів, які

дотримують прийняті ними норми і які виконують соціальні ролі на основі стандартизованих взірців взаємодії

ГРУПА ВТОРИННА – група, члени якої опосередковано пов'язані спільною діяльністю для досягнення спільної мети; Г.в. відрізняється від первинної відносно багаточисельністю, типом соціальних контактів (переважно опосередкованих), характером цілей (більш спеціалізованих), і більшим ступенем формалізації соціальних організацій.

ГРУПА НЕФОРМАЛЬНА – група, зазвичай невелика і часто утворена спонтанно, яка не має формально встановлених правил, цілей, лідерів.

ГРУПА ПЕРВИННА – група, відносно нечисельна, яка має вирішальне значення в процесі соціалізації, виконує різноманітні неспеціалізовані функції; члени Г.п. підтримують стійкі, безпосередні, особистісні, емоційно забарвлені контакти, мають спільні цінності і взірці поведінки.

ГРУПА РЕФЕРЕНТНА – група людей, на яку орієнтується людина, в якій вона позичає для себе цілі, цінності, ідеї, норми, правила поведінки. Г.р. в значній мірі визначає психологію і поведінку тієї людини, для якої вона є референтною.

ГРУПА ФОРМАЛЬНА – група, структура і діяльність якої раціонально організована і стандартизована відповідно з точно приписаними груповими правилами, цілями і ролевими функціями.

ДЕВІАНТНІСТЬ – характеристика поведінки, яка не співпадає з соціальними нормами і цінностями, що прийняті в суспільстві.

ДЕІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ – процес, альтернативний тривалому утриманню людей (душевних хворих, правопорушників, дітей, стариків) у великих стаціонарних закладах різного типу. Головний принцип подібного підходу – надати людині право знаходитися не в таких обмежених умовах існування, як стаціонари, вести нормальний спосіб життя і жити настільки незалежно, наскільки вона здатна. Основні елементи Д.: 1) намагання уникати без крайньої необхідності розміщення і утримання людей в стаціонарах; 2) організація відповідних альтернативних варіантів за місцем проживання для розміщення, лікування, професійної підготовки, навчання і реабілітації осіб, яких немає необхідності утримувати в стаціонарах; 3) покращення умов догляду і лікування за місцем проживання тих, кого раніше прийнято було розміщувати в стаціонарах.

ДЕМАГОГІЯ – облудні гасла, нездійсненні обіцянки, викривлення фактів, використовувані політичними лідерами або угрупованнями для досягнення власних цілей, переважно здобуття або утримання влади, маніпулювання свідомістю мас.

ДЕМОКРАТІЯ – форма політичної організації суспільства, яка визначає джерелом влади народ, його право вирішувати державні справи, водночас захищаючи громадянські права і свободи.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ – втілення демократичних принципів у організації суспільства.

ДЕРЖАВА – форма політичної організації суспільств, ознаками якої є: наявність особливого апарату, який здійснює функцію влади і володіє монополією узаконеного застосування насильства; право, яке закріплює певну систему норм; населена територія, на яку розповсюджуються юридичні норми Д. В залежності від характеру бази даного суспільства розрізняють історичні типи Д.: рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична; за формою правління: монархія, республіка; з точки зору державного устрою: конфедерація, федерація, унітарна Д.; за характером функціонування політ. інститутів: авторитарна, демократична, правова, тоталітарна тощо.

ДЕСПОТИЗМ – форма самодержавної влади, необмежена монархія, яка відрізняється повним свавіллям влади, безправ'ям підданих; самовладдя і тиранія по відношенню до оточуючих.

ДИЗАЙН-ЕФЕКТ – спочатку вираховується реальна похибка, після того як зібрані дані. Потім вираховується показник того, наскільки сам вибір і побудова вибірки, її реалізація відрізняється від запланованого.

ДИКТАТУРА – спосіб здійснення державної влади. Для диктатури характерним є безпосереднє застосування озброєної сили, обмеження прав та свобод. Диктатура як особливий спосіб здійснення влади виникає частіше всього у надзвичайних умовах, в період загострення боротьби між класами і соціальними групами.

ДИСПЕРСНІСТЬ – ступінь внутрішньої подрібненості й розщепленості об'єкту дослідження (наприклад, якоїсь соціальної спільноти подібної етносу).

ДУМКА ГРОМАДСЬКА – виражене в формі деяких суджень, ідей і уявлень ставлення соціальних груп до явищ або проблем соціального життя, що торкаються загальних інтересів. Д.г. формується під впливом всіх засобів масового впливу (радіо, преси, телебачення),

хоча може виникнути і стихійно під впливом тих чи інших життєвих обставин і ситуацій.

ЕЛЕКТОРАТ – сукупність громадян, яким надано право брати участь у виборах певного органу, політичної партії чи конкретної особи.

ЕМІГРАЦІЯ – 1.Добровільне або примусове переміщення населення з країн постійного проживання в інші країни, яке викликається різними причинами (екон., політ., релігійними тощо). 2.Сукупність емігрантів, які проживають в певній країні.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ – розпізнання чого-небудь або кого-небудь, процес зв'язування об'єкту з раніше сформованим образом. В соціальній психології – самовіднесення суб'єкта до певної соціальної групи, соціум (соціальна ідентифікація).

ІДЕОЛОГІЯ – упорядкована, струнка система поглядів, які виражають ставлення до дійсності, цілі й програми, спрямовані на закріплення, розвиток чи зміну суспільних відносин. Як і політика, ідеологія має універсальний характер, тобто охоплює найрізноманітніші галузі думки, діяльності, поведінки, визначає їх спрямованість, цілі й засоби.

ІЄРАРХІЯ – система послідовно підпорядкованих елементів, розташованих в порядку від нижчого до вищого, яка характеризує різноманітні, багаторівневі системи (соціальні, політичні, лінгвістичні і т.д.).

ІМПІЧМЕНТ – правова процедура притягнення до суду парламенту вищих посадових осіб держави. Імпічмент можна розглядати як вищу форму розвитку демократії. Це пов'язано з розповсюдженням права на всіх громадян держави, включаючи суб'єктів вищого рівня політичної влади.

ІНАГУРАЦІЯ – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави або посвячення в сан.

ІНДИВІД – 1.Особа, окремо існуючий організм, окремо взята людина як представник людського роду. 2.Окремий представник суспільства, народу, класу, даної соц. групи.

ІНДИВІДУАЛІЗМ – світоглядна позиція, принцип поведінки, які стверджують індивіда в якості абсолютної цінності; характеризується переважанням індивідуальних інтересів над колективними.

ІНЦЕСТ – статевий зв'язок між близькими родичами (батьки і діти, брати і сестри). Має негативні наслідки для нащадків. В більшості країн світу кровні шлюби та статевий зв'язок між близькими родичами

заборонені, караються й засуджуються громадською думкою (на відміну від шлюбів двоюрідних родичів, між дядьком і племінницею).

КВОТА – мінімум голосів, необхідних для отримання на виборах депутатського мандату.

КЛЕРИКАЛІЗМ – політична течія, спрямована на посилення впливу релігії та церкви на всі сфери суспільного життя.

КОАЛІЦІЯ – союз політичних партій або угруповань, створений на добровільних засадах для спільної участі у виборах або створення спільного (коаліційного) уряду.

КОМПРОМІС – згода у поглядах на що-небудь, яка досягається між людьми за рахунок їх взаємних поступок.

КОМУНІКАЦІЯ – 1.Процес передачі інформації, який включає адресата, канали, кодування, дешифровку, зміст, ефективність, контроль, ситуацію, намір. 2.Акт спілкування між людьми засобом передачі символів, метою якого є взаємопорозуміння. 3.Обмін інформацією будь-якого виду між різними системами зв'язку.

КОНСЕНСУС – політичні та практичні позиції, ідеї, питання, які дають змогу різним політичним силам, суб'єктам політики під час переговорів досягти згоди, взаємоприйнятних рішень, встановити взаєморозуміння і взаємодію.

КОНСЕРВАТИЗМ – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

КОНСОЛІДАЦІЯ – зміцнення спільних зусиль різноманітних соц. сил, груп, організацій для подолання кризової ситуації і досягнення певних цілей.

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ – метод соціальної психології і соціології, за допомогою якого через кількісні характеристики тексту (наприклад, аналіз частоти уживання визначених термінів і їхніх сполучень) розкриваються закономірності змісту. Кількісний аналіз значущих одиниць у тексті дає можливість виявити тенденції зміни неявно виражених установок, оцінок, мотивів різних типів поведінки окремої особистості і досліджуваної групи в цілому.

КОНТРАКУЛЬТУРА – 1.Тип субкультури, який відкидає цінності і норми пануючої в даному суспільстві культури і який відстоює свою альтернативну культуру. 2.Ліворадикальний, антихристиянський соціально-політичний і ідеологічний рух, що виникли в 60-і рр. XX ст.

(Західна Європа, США) у формі соціального протесту, які виступають з різкою критикою існуючої соціальної системи. Теоретики К. виступали проти буржуазного способу життя, масової культури, конформізму і т.д. 3.Маргінальні групи, які характеризуються девіантною поведінкою, яка становить безпосередню загрозу загальноприйнятим соціокультурним нормам (алкоголізм, дипсоманія, наркоманія, проституція тощо).

КОНФЕДЕРАЦІЯ – союз суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, зокрема координації дій у сфері політики (переважно у зовнішньополітичних і військових справах).

КОНФЛІКТ – зіткнення протилежно направлених інтересів, цілей, бажань та позицій об'єктів взаємодії. Конфлікт починається з інциденту, коли одна з сторін зачіпає інтереси іншої. Розрізняють міжгрупові, соціальні, етнічні та міждержавні конфлікти. Розвиток конфлікту характеризується наступними стадіями: інцидент – поступове посилення конфлікту за рахунок накопичення досвіду боротьби – підвищення конфліктної активності учасників – загострення протиріч – залучення до конфлікту нових учасників – дезорганізація поведінки учасників конфлікту у випадку, коли конфлікт деструктивний. Але конфлікт може бути і конструктивним, допомагати пошуку продуктивного вирішення проблем.

КОНФЛІКТ І СУСПІЛЬСТВО – сукупність проблем, які характеризують складний процес взаємодії, залежності і проявлення конфліктів у громадянському житті. Соціальний конфлікт, як будь-яке складне соціальне явище, тисячами ниток пов'язаний з тими громадськими структурами, у яких він виникає і розвивається. В залежності від самого суспільства, його структурних і функціональних особливостей, спільного типу соціальної системи та ряду інших соціальних параметрів визначається загальний стан явної та криїтої конфліктності.

КОНФОРМІЗМ – згода, примирення, пристосовництво до різних думок і позицій, пасивне сприйняття існуючого ладу, панівних тенденцій, брак власної позиції у політиці.

КОРЕЛЯЦІЯ – 1.Взаємозалежність, взаємна відповідність, співвідносність понять, предметів, явищ. 2.Зв'язок перемінних, при якому одному значенню однієї ознаки відповідає декілька значень іншої ознаки, яка відхиляється в той чи інший бік від свого середнього значення.

КОРУПЦІЯ – злочинна діяльність щодо використання посадовими особами довірених їм прав і владних можливостей з метою власного збагачення. Типові вияви – підкуп чиновників, політичних діячів, хабарництво, протекціонізм.

КУЛЬТУРА – 1.Сукупність матеріальних і духовних цінностей, яка представляє певний рівень історичного розвитку даного суспільства і людини. 2.Сфера духовної життєдіяльності суспільства, яка включає систему освіти, виховання, духовної творчості. 3.Рівень оволодіння тією чи іншою галуззю знань або діяльності. 4.Форми соціальної поведінки людини, зумовлені рівнем її виховання і освіти.

КУЛЬТУРА МАСОВА – 1.Вид культури сучасного індустріального суспільства, яких характеризується виробництвом культурних цінностей, розрахованих на масове споживання, які розповсюджуються засобами масової інформації (комунікації). 2.Вид культури, який характеризується орієнтацією на опосередкований масовий смак, стандартизацією форми, змісту, розрахунком на комерційний успіх.

ЛІБЕРАЛІЗМ – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод.

МАНІПУЛЯЦІЇ – система засобів ідеологічного та соціально-психічного впливу з метою змінити позицію та поведінку людей всупереч їх інтересів.

МАРГІНАЛИ – окремі особи, групи, соціальні верстви, які опинилися на межі, або за межами, характерними для даного суспільства, соціальних груп, систем, культур чи певних соціокультурних норм і традицій. Ними традиційно вважалися бездомні, душевнохворі, дармоїди, повії, а з кінця XX ст. – хіппі, етнічні, релігійні меншини та ін.

МЕТОД КВОТНОЇ ВИБІРКИ – різновид цілеспрямованого відбору одиниць аналізу з додержанням квоти (наприклад, статі, віку, освіти, рівня кваліфікації тощо) та її параметрів (наприклад, чоловіки-жінки; молоді, середні і старші вікові групи; освіта; належність до конфесії і т.д.).

МЕДІА – слово, що означає засоби масової інформації (ЗМІ). Під цим терміном розуміють газети, радіо та телебачення, а також різноманітні інформаційні агенції типу УНІАН або Рейтер. Все більшого значення набуває Інтернет, так що його також можна розглядати як особливий різновид ЗМІ.

МЕТОД БІОГРАФІЧНИЙ – метод дослідження в кадровій роботі, в центрі якого стоїть вивчення індивідуального життєвого шляху працівника. М.б. зазвичай використовується для дослідження особливостей професійного росту працівника, його освітнього рівня, а також установок, мотивів особистості, її соціально-психологічної структури. Обробка біографічних матеріалів з допомогою процедур контент-аналізу, статистики і типологій дозволяє підвищити надійність матеріалів, отриманих за допомогою М. б.

МІГРАЦІЯ – зміна місця проживання, переміщення людей на іншу територію (регіон, місто, країна і т.д.). Основні типи М.: зовнішня і внутрішня; тривала і тимчасова; організована і неорганізована; добровільна і примусова.

МОБІЛЬНІСТЬ ВЕРТИКАЛЬНА – зміна становища індивіда, яка викликає підвищення або пониження його соціального статусу.

МОБІЛЬНІСТЬ ГОРИЗОНТАЛЬНА – зміна становища, яка не призводить до підвищення чи пониження соціального статусу індивіда.

МОБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – 1.Переміщення індивідів або груп в соц. просторі. Розрізняють М.с. вертикальну і М.с. горизонтальну. 2.Зміна становища індивіда або групи в соц. структурі.

МОЛОДЬ – соціально-демографічна група, яка виокремлюється на основі сукупності вікових характеристик, соціального статусу і зумовлюється тією чи іншою соціально-психологічною властивістю, яка визначається суспільним укладом, культурою і закономірностями соціалізації. Вікові категорії – від 16-17 до 25-35 років.

МОНАРХІЯ – форма правління, за якої верховна державна влада цілком або частково зосереджена в руках однієї особи і передається у спадок. Розрізняють М. Абсолютну (необмежену) – Саудівська Аравія, Оман; конституційну (обмежену) – Бельгія, Данія; виборну – Малайзія, Бутан; теократичну – Катар, Бахрейн.

МОНІТОРИНГ – спеціально організоване, систематичне спостереження за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю, прогнозу.

НАЦІОНАЛІЗМ – 1. Світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних цінностей щодо усіх інших; 2. Один з основних принципів державного устрою, коли нація розуміється як одержавлений етнос.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – акумулятор прогресивних національних програм, політичних ідей, гасел, цінностей, рушій національного

прогресу, основа національно-визвольних рухів, національної самосуверенізації. Н.І. становить платформу національної ідеології, визначає теоретичні засади національної свідомості.

ОЛІГАРХІЯ – форма державного правління, за якої політичне та економічне правління здійснюється невеликою групою людей, а також сама ця група.

ОПИТУВАННЯ – метод збору первинної інформації шляхом звернення з запитаннями до певної групи людей (респондентів). Розрізняють О. письмові (анкетування) і усні (інтерв'ювання), очні і заочні (поштові, телефонні, пресові), експертні і масові, вибіркові і суцільні (напр., референдум), загальнонаціональні, регіональні, локальні тощо.

ОПИТУВАННЯ ПАНЕЛЬНЕ – багаторазове опитування, що проводиться через певні часові інтервали на одній і тій сукупності з метою дослідження соціальних явищ і процесів в їх динаміці.

ОПОРТУНІЗМ – політичний курс, який характеризується пристосовництвом, безпринципністю, угодовством, зрадою інтересів певної політичної сили чи ідеології.

ОСОБИСТІСТЬ – стійка система соціально значимих рис, що характеризують індивіда, продукт індивідуального і суспільного розвитку, включення індивідів у систему соціальних відносин за допомогою активної предметної діяльності і спілкування. О. формується в процесах спрямованого виховання і соціалізації індивідів. О. характеризується активністю; спрямованістю (стійкою системою мотивів, інтересів, переконань і т.д.); глибинними утвореннями, що формуються в спільній діяльності.

ОХЛОКРАТІЯ – 1. Ситуація заколотів, погромів, безладдя, в якій господарем становища є натовп; 2. Влада суспільно-політичних груп, що апелюють до популістських настроїв у їх примітивних, масованих варіантах. Така влада динамічно реагує на суспільні настрої, стереотипи масової свідомості, орієнтується на люмпенізовані та маргінальні верстви, вдається до провокацій для спонукання масових пристрастей і заворушень. Перебування О. у владних структурах спричинює публічний галас, безвихідні ситуації, різні авантюри, бешкети, корупційні скандали. Тому О. – загрозливий політичний феномен, що може призвести суспільство до загальнонаціональної катастрофи.

ПАБЛІК РІЛЕЙШНЗ -спеціалізована діяльність державних і громадських організацій, що забезпечує взаєморозуміння і

доброзичливість у контактах з масами (публікою), соціальними групами. Реалізується поширенням інформації, що розкриває механізми здійснення влади, контактами, які імітують довіру у взаємовідносинах влади і мас. П.Р. – важлива складова управлінської діяльності, покликана забезпечити взаєморозуміння, довіру між сферою управління і широкими суспільними верствами, соціальним середовищем.

ПАРАРАДИГМА– термін, введений американським ученим Т.Куном. Означає визнане всіма наукове досягнення та позицію, яка протягом певного часу надає науковцям модель постановки проблем та їх розв’язання. Ця модель лежить в основі теорій, охоплює сукупність основних положень і принципів та специфічний набір категорій, її визнає певне коло вчених. Так, структурні парадигми розглядають організацію, функціонування та розвиток суспільства як єдиного цілого на макрорівні. Інтерпретативні парадигми, навпаки, розглядають людську поведінку на мікрорівні.

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА – об’єднання громадян-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі.

ПІРАМІДА СОЦІАЛЬНА – графічне уявлення представлення соціальної структури суспільства у вигляді піраміди, в основі якої лежать найбільш чисельні нижні верстви (страти) і вгорі малочисельні вищі верстви (страти).

ПЛАНУВАННЯ СІМ’Ї – надання сім’ї можливості планувати потрібну для неї кількість дітей і проміжки між їх народженням.

ПЛЕБІСЦИТ – форма загального голосування, різновид референдуму.

ПОЗИТИВІЗМ – термін, введений О.Контом; це – методологічна позиція у суспільних науках взагалі і соціології зокрема, яка впливає з розуміння суспільства та його закономірностей за аналогією до природи. Вважає, що справді науковим є лише таке знання, яке здобуте очним використанням наукового методу, через збирання і аналіз емпіричних даних та послідовну перевірку гіпотез. Згідно з ним, соціологія, як і інші соціогуманітарні науки, повинна бути побудована за зразком природничих наук.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА – сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих

громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою. П.К. охоплює рівень знань та уявлень про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну поведінку громадян.

ПРАВО ВИБОРЧЕ ЗАГАЛЬНЕ – право всіх громадян, які досягли встановленого законом віку, брати участь у тій чи іншій формі у виборах органів державної влади різного рівня. У виборах не беруть участь психічно хворі громадяни, які визнані судом недієздатними; особи, позбавлені волі, а також направлені згідно рішення суду в міста примусового лікування.

ПРЕДМЕТ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОПЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – найбільш суттєві властивості і відносини об'єкта, що підлягають вивченню за допомогою соціологічних методів.

РАСИЗМ – політичні теорії і практики, засновані на різному відношенні до людей та їх спільностей у залежності від їх расової приналежності. Згідно расистських теорій, люди різних рас розрізняються за соціально-біологічною поведінкою. Ця різниця, як стверджують послідовники расистських теорій, зумовлена механізмами спадковості, і не зникає у результаті виховання, соціалізації та інших культурних процесів.

РЕСПОНДЕНТ – учасник конкретного соціологічного дослідження, який є джерелом усної або письмової інформації.

РЕФЕРЕНДУМ – всенародне голосування з найбільш важливих питань життя держави і суспільства. Це – інститут прямої, безпосередньої демократії. Референдум може проводитися як на загальнодержавному, так і на регіональному, обласному, районному і міському рівнях. Рішення, прийняті у результаті проведення референдуму, обов'язкові для виконання (характер його визначається законодавством) як громадянами, так і органами влади. Референдум – це звернення до виборчого корпусу для остаточного рішення якого-небудь найбільш важливого питання. Звернення може виходити як від парламенту, так і від президента, а також від громадян – все це визначається законодавством конкретної країни.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ – 1. Процес, в результаті якого всі вагомі сектори суспільства, культури, різні соціальні групи і окремі індивіди звільняються від релігійного санкціонування і впливу. 2. Вилучення щонебудь (власності, прав чи обов'язків) із церковного відання та їх передача світському, громадянському контролю.

СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ – напрямок соціології, який зосереджується на вивченні соціальних взаємодій (інтеракцій) в їх символічному виразі (мові, жестах тощо). Виходить із позиції, що індивіди поведуться з речами згідно із смислом, який ці речі мають для них, і що смисл речей виявляється у процесі соціальної взаємодії. Виникає як альтернатива до функціоналізму.

СИСТЕМА ВИБОРЧА – сукупність процедур визначення результатів голосування, тобто встановлений у законодавчому порядку процес організації і проведення виборів в органи, інститути державної влади, що складається з сукупності правил, що ведуть до вільного волевиявлення виборців зі складу населення. Виборча система складається з багатьох взаємопов'язаних елементів, які у сукупності складають її функціональне призначення.

СИСТЕМА ВИБОРЧА МАЖОРИТАРНА – сукупність процедур визначення результатів голосування, при якій обраним вважають того кандидата, який набрав більшість голосів. Мажоритарна система має два різновиди – абсолютної більшості та відносної більшості. При мажоритарній системі абсолютної більшості обраним вважається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів виборців, які прийняли участь у голосуванні (більше 50%). Якщо жоден із кандидатів у першому турі не набрав абсолютної більшості, то у другому беруть участь два кандидати, які набрали більшість голосів у першому турі. У другому турі можуть діяти обидві різновидності мажоритарної системи, але переважає система відносної більшості. Вона припускає, що кандидат-переможець повинен набрати більше голосів, аніж його суперник.

СІМ'Я МОЛОДА – подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років, або неповна сім'я з дітьми, в якій мати (батько) є віком до 35 років.

СІМ'Я НЕБЛАГОПОЛУЧНА – сім'я, яка через ті чи інші причини, повністю або частково втратила свої виховні можливості, внаслідок чого складаються несприятливі умови для виховання дитини.

СІМ'Я НЕПОВНА – включає тільки одного з батьків з одною неповнолітньою дитиною або декількома неповнолітніми дітьми. С.н. утворюється внаслідок припинення шлюбу, смерті одного з батьків або роздільного їх проживання.

СІМ'Я ПОЗАШЛЮБНА – один із типів неповної сім'ї, що виникає в результаті народження жінкою дитини поза шлюбом. Бажання

уникнути самотності, прагнення задовольнити потребу материнства та інші причини призводять до того, що більшість жінок зважуються сьогодні на такий крок свідомо.

СОЦІАЛЬНА ДІЯ – за М. Вебером, будь-яка активність індивіда, що має для нього певний суб'єктивний смисл і орієнтована на інших. Вебер виділяє чотири типи соціальної дії: традиційну (визначається звичкою), афективну (визначається емоціями, почуттями), ціннісно-раціональну (визначається цінністю, котра сама приймається як дане), цілераціональну (визначається завдяки використанню різних засобів оцінки із можливою зміною цілей задля отримання оптимальної вигоди).

СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ – знання суб'єкта пізнання щодо одиничного суспільно значущої події або певної сукупності однорідних подій, типових для тієї чи іншої сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів. Проте, згідно з Е. Дюркгеймом, це такий елемент соціальної дійсності, що існує незалежно від суб'єкта і його треба вивчати так само об'єктивно й неупереджено, як вивчають річ у природничих науках.

СОЦІОЛОГІЗМ – принцип специфічності й автономності соціальної дійсності, визнання її домінування над окремими індивідами.

СОЦІОЛОГІЯ – наука про закономірності становлення й функціонування, розвиток суспільства. С. вивчає соціальні процеси, відносини, діяльність індивідів, соціальних груп, їх роль, статус і соціальну поведінку, інституціональні форми їх організації.

СОЦІОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНА – комплекс соціологічних досліджень, що орієнтовані на отримання і аналіз соціальних даних з використанням методів, методик, технік соціологічного дослідження.

СОЦІОМЕТРІЯ – 1. Метод дослідження малих груп, колективів, організацій за допомогою опису системи міжособистісних відносин між їх членами. 2. За Я. Дж. Морено – набір прикладних методик вивчення структури і динаміки «неформальних» взаємовідносин між індивідами; вивчення структури групи і соціальної дистанції між членами групи з точки зору їх особистих переваг.

СОЦІУМ – велика стійка соціальна спільнота, що характеризується єдністю умов життєдіяльності людей у певних суттєвих відносинах і внаслідок цього спільністю культури; вища форма соціуму – суспільство як цілісна соціальна система.

СПІЛЬНОТА-ГЕМАЙНШАФТ – спільнота, громада. Спільнота-гемейншафт – як термін Ф. Тьонніса описує ідеальні типи соціальних

відносин та зв'язків, що є мимовільними, емоційними, пов'язаними із соціальним статусом особи, довготривалими та органічними. Це ті відносини, що переважають у простих суспільствах.

СПІЛКА-ГЕЗЕЛЬШАФТ – суспільство, асоціація. Спілка-гезельшафт або суспільство – як термін Ф. Тьонніса описує ідеальні типи соціальних відносин та зв'язків, що є індивідуалістичними, безособовими, конкурентними та контрактними. Ці відносини притаманні сучасним індустріальним суспільствам з розгалуженим поділом праці.

СТРАТИФІКАЦІЯ – 1. Соціальна диференціація і нерівність на основі таких критеріїв, як соціальний престиж, самоідентифікація, професія, доход, освіта, участь у діях влади тощо. 2. Постійне ранжування соціальних статусів і ролей в соціальній системі (від малої групи до суспільства).

СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ – доктрина, що популярна у соціології та антропології, бо вбачає головним напрямком пізнання вивчення механізмів і структур, що забезпечують цілісність, стабільність і сталість соціальної системи. Розрізняють два основних підходи: 1) структурний, що йде від наслідків аналізу різноманітних структур до виявлення виконуваних ними функцій; 2) функціональний, коли визначають певну сукупність функціональних вимог, а згодом виявляють ті структури, що ці функції виконують.

СУБКУЛЬТУРА – 1. Система, що поєднує цінності, установки, зразки поведінки, життєвого стилю певної соціальної групи, та являє собою цілісне утворення в межах домінуючої культури. 2. Сукупність конкретних альтернативно, часто негативно інтерпретованих норм і цінностей традиційної культури, що функціонує як культура певної соціальної спільноти.

СУКУПНІСТЬ ГЕНЕРАЛЬНА – вся сукупність джерел (документи, люди як пересічні, так і експерти тощо), що містять відомості щодо об'єктів і/або явищ суспільного життя, що вивчають науковці, звертаючись заради економії ресурсів до методу формування вибірки.

СУСПІЛЬСТВО – 1. Відносно стійка система соціальних зв'язків і відносин між людьми на основі спільної діяльності, що склалась в процесі історичного розвитку, направлена на відтворення матеріальних умов існування і задоволення потреб; С. підтримується за допомогою звичаїв, традицій, законів тощо. 2. За Ф. Тьоннісом – на відміну від громади, тип організації соціального життя з механічним зв'язком частин,

які складають єдине ціле; характеризується відмінністю устремлінь його учасників, раціональним обміном, розрахунком, усвідомленням корисності й цінності. 3. В культурній антропології – група індивідів, що відрізняється особливою культурою (система цінностей, традиції) та існує незалежно від інших груп, тобто не є їх підгрупою. 4. Сукупність людей, які об'єднуються для задоволення певних потреб.

ТЕОРІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ – система положень, що розроблена П. Сорокіним та розвинута іншими соціологами, в тому числі й сучасними. Центральне серед них – положення щодо виникнення у майбутньому цивілізації внаслідок зближення різних соціальних систем (наприклад, капіталістичної та соціалістичної) при збереженні позитивних рис і цінностей кожної з них.

ТОТАЛІТАРИЗМ – доктрина, що схвалює політичний устрій, за якого державна влада здійснює повний контроль за всіма сферами життя суспільства. Характерні ознаки: відсутність демократичних свобод, громадянського суспільства, насильство, терор влади проти народу, наявність єдиної державної ідеології, обов'язкової для всіх громадян.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА – єдина неподільна держава, яка не має у своєму складі інших державних утворень (наприклад, автономій), в якій функціонують єдині система права та конституція.

ФАШИЗМ – доктрина, яку ідентифікують як правоекстремістську політичну течію та ідеологію, що спирається на войовничий антидемократизм, расизм, шовінізм, доведення до істерії, на звеличування тоталітарної держави, обстоювання сильної, авторитарної партії, що має забезпечити абсолютний контроль над людиною і державними інституціями.

ФЕМІНІЗМ – доктрина, що узагальнює різні течії у жіночому русі в справі зрівняння жінок в правах з чоловіками зі збереженням основ суспільного ладу.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ – напрям у теоретичній соціології, представники якого стверджують, що все знання є соціально створеним і орієнтованим на зняття певних практичних проблем. Основними методами є аналіз та опис щоденного життя, бо хоча воно й сприймається людьми як дане, треба ще показати, як воно створюється. Цей напрям започаткований у працях А. Шюца.

ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ – напрям у теоретичній соціології, пов'язаний насамперед з ім'ям Г.Зіммеля, бо об'єктом аналізу повинна

бути форма соціальних відносин; тому вивчає зв'язки, що відрізняють за суттю, але демонструють певні формальні властивості.

ФРАКЦІЯ – частина, група всередині партії, що має свої особливості й відрізняється за ідейними та часом організаційними формами. Наявність в одній партії декількох фракцій робить її більш гнучкою, тому що дозволяє зберігати підтримку різних груп виборців, враховувати різноманітність інтересів у суспільстві.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – доктрина, що призводить до радикального і войовничого неприйняття принципів, форм і цілей будь-якої модернізації, бо прагне обстоювання традиційних життєвих і світоглядних форм.

ФУНКЦІЇ СІМ'Ї – види діяльності сім'ї як національного осередку, що забезпечують найважливіші потреби суспільства, особисті потреби кожного з членів сім'ї, загальносімейні (групові) потреби. Основні Ф.с.: матеріально-економічна, житлово-побутова, репродуктивна, комунікативна, виховна, рекреативна.

ХАРИЗМАТИЧНИЙ ЛІДЕР – громадсько-політичний діяч, ватажок, вождь, авторитет якого ґрунтується на вірі громадян у його надприродні, видатні здібності, виняткові якості, непогіршеність, святість.

ШЛЮБ – сімейний союз чоловіка і жінки, в результаті якого виникають взаємні права і обов'язки по відношенню один до одного і дітей. В більшості сучасних країн потребує відповідного оформлення (реєстрації): громадянський шлюб оформлюють державні органи (ЗАГС), а церковний – священники в храмах.

ШОВІНІЗМ – крайній вияв націоналізму, що полягає у надмірному звеличенні своєї нації, наданні їй виняткової значущості, що призводить до гноблення, поневолення "малих" народів, таврування їх за прихильність до своєї культури, що містить суверенні ціннісні орієнтації.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Амелін В. 165, 167
Арістотель 25
Арон Р. 146

Б

Бакіров В. 66, 67
Белл Д. 13, 77, 146
Бендікс Р. 143
Берге П. 83
Берельсон Б. 165
Берштейн М. 43
Бестужев-Лада І. 207
Бештлі А. 164
Блаженний А. 25
Блан Р. 165
Блау П. 81, 66
Блумер Г. 81
Боден Ж. 26, 164
Босвел Дж. 183
Боулдінг К.Е. 77
Бруно Дж. 134
Будон Р. 17

В

Вебер М. 9, 15-17, 19, 25,
36-39, 43, 46, 50, 75, 100,
143, 146, 149, 164
Веблен Т. 1432, 149
Винниченко В. 43
Вишняк О.І. 67, 174, 177
Віко Дж. 26
Вільде В. 190
Волович В. 66, 67
Ворона В. 67

Г

Гавриленко І.М. 67, 73,
88, 119
Галілео Г. 194
Гарфінкель Г. 80
Гастєєв О. 43
Гегель Г. 26, 31, 164
Гелбрейт Дж. 146
Гельман І. 43
Гердер Й. 26, 143
Геродот 25
Гершензон А. 43
Гідденс Е. 10, 90, 99, 118,
181
Гоббс Дж.Т. 26, 76, 164
Головаха Є. 67
Городяненко В.Г. 67, 100,
201
Госнел Г. 164
Гофман Е. 81, 82
Гроцій Г. 26
Грушевський М. 41, 43,
45-50, 68
Грушин Б. 43
Гумбольдт В. 132
Гуссерль Е. 50

Д

Дал Р. 173
Дарендорф Р. 76, 78, 88,
100, 166
Даунс Е. 176
Дворецька Г. 207, 212
Девіс К. 91, 100
Демокріт 25
Донченко О. 67

Драгоманов М. 42
Дунаєвський Ф. 200
Дюркгейм Е. 9, 15, 16, 25,
33-36, 40, 43, 45, 46, 73,
90, 143, 145, 146

З

Заславська Т. 43, 238
Заторський М. 43
Зборовський Г.Е. 15, 72,
88
Здравомислов А. 43
Зіммель Г. 37, 43, 75
Знанецький Ф. 37

Е

Емерсон Р. 81
Енгельс Ф. 31, 33
Еріксон Е. 114, 115

К

Кампанелла Т. 26, 31
Кінлох Г. 166
Кістяківський Б. 41, 43,
50-54, 69
Клакхон К. 128, 129
Князева Л.В. 175
Ковалевський М.М. 9, 42
Козер Л. 76-78, 88, 100
Колберг Л. 114, 117
Кондорсе М. 26
Конт О. 7-9, 15, 17, 26-28,
31, 33, 40, 42, 47, 62, 73,
89, 143
Королько В.Г. 177
Костенко Н. 177
Кребер А.Л. 128, 129
Кулі Ч. 114
Култигін В.П. 70
Кун Т. 15, 82
Куценко О. 67

Л

Лазарсфельд П. 165, 176
Лассвел Г. 165
Лассуел Г. 164
Леві-Брюлем Л. 43, 45
Леві-Стросс К. 90
Лернер Д. 165
Липинський В. 41, 43, 59-
64, 199
Литвин А. 178
Ліпсет С. 163, 164
Ліппман У. 214
Локк Дж. 26, 164
Лоренц К. 83
Лукашевич М.П. 67, 164,
201

М

Макєєв С. 67, 201
Макіавеллі Н. 26, 164
Малиновський Б. 73
Мальтус Т. 143
Маркс К. 15-17, 31-33, 37,
43, 46, 78, 100, 120, 145,
146, 149, 164, 190, 213
Маслов А. 205
Маслоу А. 117, 204
Мацковський М. 182, 183
Мейо Е. 203, 213
Меррам Ч. 164
Мертон Р. 74, 165
Мід Дж. 78, 79, 81, 114
Мілс Ч. 76
Моска Г. 164
Монтеск'є Ш. 17, 26, 164
Мор Т. 25, 31
Мур В. 91, 100

Н

Нельга О. 175, 201

О

Оріховський-Роксолан С.
42

Осіпов Г. 43, 45

Острогорський М. 164

Оссовський В. 201

Оуєн Р. 209

П

Паніна Н. 67

Парето В. 43, 164

Парсонс Т. 9, 73, 74, 97,
100, 115, 143, 147, 166

Петров О.В. 175

Пилипенко В. 67, 201

Піаже Ж. 114, 117, 118

Піча В.М. 67, 96

Платон 25

Подолінський С. 42

Полторак В. 67

Попова І. 67, 201

Почепцов Г. 177

Прибиткова І. 67

Р

Радкліфф-Браун 73

Рікардо Д. 31, 145

Россі Р. 165

Ружмон Д. 169

Руссо Ж. 26

Руикевич М. 43

Ручка А. 67, 201

С

Сен-Сімон А. 26, 31, 47,
164, 209

Сірій Є.В. 67

Скідін О. 67

Скінер Б. 84-86, 204

Сковорода Г. 42, 198

Смелзер Н. 9, 113, 146,
181, 184, 185, 195

Сміт А. 31, 145

Сократ 134

Сорокін П. 9, 18, 100, 106,
149

Сохань Л. 201

Спенсер Г. 9, 29-31, 40,
143

Степаненко В. 67

Стогній І. 201

Стоун Л. 183, 195

Струмлін С. 43

Суїменко Є 200

Т

Танчер В. 67

Тарасенко В. 67

Таціт 25

Тейлор Ф. 1432, 201

Токвіль А. 17, 164

Тойнбі А. 143

Тоффлер О. 87

Тощенко Ж. 207

Трумен Д. 164

Туган-Барановський М.
199, 213

Туленков М. 67, 77

Турен А. 17

Тьоніс Ф. 37

У

Уїлсон Е. 83

Ф

Федотов В. 43

Фергюссон А. 164

Форд Г. 213

Франко І. 198, 213

Фройд З. 114, 201

Фур'є Ж. 209

Х

Херцберг Ф. 204, 213

Хмелько В. 67

Хоманс Дж.

Ч

Чагін Б. 43

Черниш Н. 44, 67

Чорноволенко В. 201

Чурилов М. 67, 235

Ш

Шампань П. 214

Шаповал М. 41, 43, 54-59,
69, 200, 213

Шевченко Т. 134

Штомпка П. 88

Шульга М. 66, 67

Шумпетер Й. 173

Шюц А. 80

Щ

Щепанський Я. 94

Ю

Юнг К. 190

Я

Яковенко Ю.І. 67, 164

Якуба О.О. 10, 67

Ядов В.О. 10, 43